

ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА

Історична пам'ять

Науковий збірник

Заснований у листопаді 1998 року

Виходить двічі на рік

Випуск 29'2013

Полтава
2013

Засновник і видавець:

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15249-3821 Р від 1 червня 2009 року

*Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті
Міністрів України як фахове видання зі спеціальності «Історія»*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Степаненко М. І., *головний редактор*, доктор філологічних наук
Волошин Ю. В., доктор історичних наук
Год Б. В., *заступник головного редактора*, доктор педагогічних наук
Горбик В. О., доктор історичних наук
Єрмак О. П., *заступник головного редактора*, кандидат історичних наук
Киридон А. М., доктор історичних наук
Кравченко П. А., доктор філософських наук
Нестуля О. О., доктор історичних наук
Сігарчук Р. А., доктор історичних наук
Стрілець В. В., доктор історичних наук
Сохань П. С., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
Жигилій Н. В., *літературний редактор*, кандидат філологічних наук

*Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка (протокол № 13 від 20 червня 2013 року)*

- ◆ За достовірність фактичних даних, цитат, власних імен і географічних назв відповідають автори публікацій.
- ◆ Думка редколегії може не збігатися з думкою авторів збірника.
- ◆ Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку.
- ◆ Усі права захищені. Передруки і переклади дозволені за згодою автора й видання.

З М І С Т

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

П. А. Кравченко, А. І. Мельник

Чи існують «вектори» історичного розвитку для України?5

СТАТТІ І СТУДІЇ

В. Я. Ревегук

«Штаб Війська Українського» – остання повстанська організація полтавського краю (1929 – 1930 роки).....14

Л. Л. Бабенко

Взаємодія органів державної безпеки з органами партійної і державної влади у справі ліквідації православної церкви в Україні25

ПОВІДОМЛЕННЯ

М. Т. Безотосний

До питання історіографії проблеми сутності, структури та концептуальних засад української національної ідеї35

Ю. О. Кривенко

Науково-організаційна діяльність О. В. Фоміна в гірських відділеннях Тифліського ботанічного саду40

СЛОВО МОЛОДОГО АВТОРА

В. В. Кручиненко

Шлюбний стан сільського населення Миргородського полку в другій половині XVIII століття: історико-демографічний аналіз (за даними Румянцевського опису).....48

Д. В. Стаценко

Самоліквідація осередків Української комуністичної партії (боротьбистів) у 1920-му році (на прикладі Полтавщини)58

ІСТОРІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

М. А. Якименко, О. М. Краснікова

Джерела формування та основні напрями використання бюджету органів місцевого самоврядування на Полтавщині епохи вільного підприємництва (1861 – 1917 роки)72

В. М. Лазуренко, Ю. М. Лазуренко

Особливості розвитку селянських господарств України доби непу в історіографічних дослідженнях останньої чверті XX століття.....81

ОСВІТА І КУЛЬТУРА

В. К. Молоткіна

Матеріально-технічне забезпечення видавництва Радянської України в системі державного видавничого об'єднання України (1930-1934 роки)89

В. І. Шпак

Розвиток друкованих засобів масової інформації в тематичному, мовному і регіональному аспектах (1990-2010 роки)96

ПИТАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ

Н. В. Год

Соціально-критичні течії у країнах Європи та США в період становлення індустріальної цивілізації (перша половина XIX століття) 104

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

О. П. Єрмак

Постать Івана Паскевича в працях полтавських істориків 114

Я. О. Потапенко

Трансформації базових моделей рецепції другої світової війни в українській історичній науці початку XXI століття 120

ХРОНІКА

Т. В. Тронько

Восьмий Всеукраїнський науково-практичний семінар із всесвітньої історії у Полтаві 128

Л. І. Шаповал

Вшанування пам'яті політрепресованих українців – жертв тоталітаризму (до 75-річчя Великого терору на Полтавщині) 132

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Г. М. Стародубець

Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія / О. А. Буравський. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 452 с. 137

В. В. Ставнюк, О. О. Лобач

Год Б. В., Год Н. В. «Еразм Роттердамський – «наставник Європи»: історичні та педагогічні нариси» / Б. В. Год, Н. В. Год. – Полтава: ПП Шевченко Р.В., 2012. – 206 с. 139

Довідка про авторів 143

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять» 144

Методологія історії

УДК 930.1(477)

П. А. Кравченко, А. І. Мельник

ЧИ ІСНУЮТЬ «ВЕКТОРИ» ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ДЛЯ УКРАЇНИ?

У статті доводиться, що модель глобального інтегрування для України можлива лише за умов специфічної зовнішньополітичної багатовекторності. Головна ідея багатовекторності полягає у відстоюванні Україною власних національних інтересів, але в союзі з країнами, які не зазіхають на її суверенітет і територіальну цілісність.

Ключові слова: багатовекторність, вектор розвитку, геополітичні пріоритети, закони історії, історія, національні інтереси, національна стратегія, політичний суб'єкт, самоорганізація суспільства, цивілізаційний простір.

Для становлення нових держав, якою є Україна, дуже важливо прояснити один методологічний момент: чи існують вектори історичного розвитку? Якщо їх не існує, а є довільна воля людей, котрі «роблять» історію як їм заманеться, або мету історії визначає Бог, то нам треба лише покладатися на волю геніїв, лідерів чи на волю Бога. Здається, що це спрощена проблема. Але з її приводу століттями йдуть дискусії. І все більше науковців займають чітку позицію у тому, що цивілізаційна направленість історії є та нові держави вибирають свій шлях між конкретними векторами історії.

Ми приєднуємося до цієї думки, але заради наукової об'єктивності повинні вказати на три моделі історії, які найбільше обговорюються: а) *історія випадкова і хаотична*. Вона залежить від окремих людей (королі, імператори, вожді й т. ін.), які що хочуть, те й роблять з державами і світом. Діяльність таких людей, як Чингізхан, Наполеон, Ленін, Сталін, Рузвельт, Черчилль та інших правителів, лише частково підтверджують це. Але вони пішли з історичного поля, а історія продовжується, історичні тенденції зберігаються; б) *історія циклічна*. У це вірили мислителі стародавніх Єгипту, Греції, Ізраїлю. Біблія говорить, що було, те й буде. Але історична практика не підтверджує це. Так, рабство змогло відродитися у США і деяких інших країнах. Але у нових формах і тимчасово. Людство йде до нових рубежів, до нових форм праці та життя; в) *історія скерована*. Існують визначені вектори розвитку, які не дозволяють суспільного хаосу і повернення до попередніх історичних фаз. У цьому випадкові повинен бути механізм, який визначає цю скерованість. І він є – це механізм організації й самоорганізації суспільства, який має багато «гвинтиків» – суспільна думка, політика, мораль, естетика, економіка, традиції тощо. Це питання ґрунтовно розглянуті в працях К. Ясперса і В. Андрущенка [16; 1] та інших дослідників.

Можна дискутувати з приводу існування об'єктивних законів історії. Тут К. Маркс і Ф. Енгельс, мабуть, абсолютували загальні тенденції історії, «довели» їх до рівня «об'єктивності» природних. У той час як в історії будь-які суспільні

думки та дії є поєднанням об'єктивного й суб'єктивного, оскільки в історії мислять і діють соціальні (історичні) суб'єкти. І цю суб'єктивність ми нікуди не подінемо. Прийшли до влади такі суб'єкти, як О. Македонський, Наполеон, Гітлер, Сталін, вони скорегували вектори історичного розвитку не тільки своїх країн, але й значної частини світу в глобальному масштабі, хоча загальні цивілізаційні вектори світової історії збереглися, та навіть така імперія, як СРСР, розвалилася, а народи, які утворювали цю імперію, повертаються в річище загальних тенденцій історії.

Слід зауважити, що гіпотези, концепції глобальної (космічної) визначеності історії сьогодні піддаються обґрунтованій критиці. У той же час ми не можемо відкинути факт, що минуле і сьогодення країни, держави значною мірою впливає на її майбутнє. Але це лише часткова визначеність майбутнього. Хід історії, на щастя, визначається не в результаті якогось іманентно наявного «смыслу» історії, а в результаті багатьох факторів внутрішньодержавного й міжнародного розвитку. Наприклад, історичну долю наймогутнішої сьогодні країни – США – визначає не тільки «американська мрія», але їхня внутрішня і зовнішня політика. Югославська, Іракська, Лівійська та інші війни можуть підірвати не тільки військову, але й економічну і моральну могутність США, знизити глобальний вплив цієї країни у світі.

Це важливо враховувати й Україні. Як правильно пише В. Андрущенко, «глобалізація встановлює нову ієрархію країн і народів, нові правила міжнародних взаємовідносин, відкриває нові можливості й горизонти суспільного розвитку. Чи скористається ними Україна? Якою вона ввійде в європейський простір? Чи приймуть нас в Європі й у світі та якими обмеженнями обернуться для нас інтеграційні процеси, що посилюються? Багато в чому це залежить від внутрішнього вибору, який здійснить Україна відносно моделі й способу власного розвитку, як вона його реалізує ...» [1, с.6]. Дійсно, не тільки ми вибираємо, але й нас вибирають. Вступ до НАТО, ЄС – це не тільки наш вибір, але й вибір тих, хто прийме або не прийме Україну.

Геополітичне положення України на межі двох великих цивілізаційних просторів – європейського та євразійського було і є одним з визначальних факторів її історичної й політичної долі. Географічно Україна завжди була та залишається центральноевропейською країною. Історично і політично протягом щонайменше чотирьох століть значна частина України перебувала під впливом євразійської соціально-культурної традиції, Російської, а пізніше – Радянської імперії. Розщеплення національної ментальності та як наслідок цього складність формування когерентної системи геополітичних пріоритетів, національних інтересів, єдиної національної стратегії чималою мірою зумовили невдачу спроб побудови національної державності України у XVII і на початку XX століть, сучасні труднощі становлення України як європейської держави.

Нестійкість, хаотичність політичних координат України у континентальному просторі фіксуються у потребі «політичного вибору», до якого українська державотворча еліта не могла не залучатися з огляду на особливості хоча б географічного положення. Стратегія періоду Першої світової війни (фінал – руїна держав-імперій, відступ імперського мислення на Заході та зміна імперських декорацій на Сході, поява низки самостійних держав, серед яких шанс державотворення дістала й Україна) була повністю заперечена стратегією ідеологічного протистояння радянської держави-гіганта, «третього рейху» і

західних демократій, протистояння, головною ланкою якого стала Друга світова війна.

Сукупність подій 1930 – 40-их років відбувалася за умов мінімальної участі України, яка реально не володіла основоположними чинниками державного суверенітету, а відтак перебувала на становищі заручниці радянської геополітики сталінського зразка.

Третя стратегія – стратегія періоду «холодної війни» – закріпила перебування України у Східній макросистемі агресивних приготувань із перспективою її участі в імовірних військових діях світового рівня на засадах територіально значного, але виключно об'єктного геополітичного утворення.

Нарешті, становлення лише четвертої стратегії європейської макросистемної трансформації кінця ХХ – початку ХХІ століття дозволяє відносити Україну до політичних суб'єктів, спроможних відігравати помітну роль на континенті. Проте, набувши певного політичного авторитету в рухливому середовищі сучасної Європи, Україна опинилася перед вибором альтернативних моделей геополітичної поведінки.

Отже, можна стверджувати, що потреба політичного вибору постає як проблема історичного пізнання. Україна має обирати три шляхи в цій ситуації. Вибір перший – євроцентристська орієнтація з поступовим еволюційним уходженням у єдину Європу, використовуючи регіональні альянси з найближчими сусідами по Європі, встановлення особливих відносин з Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Туреччиною, не забуваючи при цьому перспективи партнерських відносин з Німеччиною, Францією, Великобританією та іншими країнами Європи.

Вибір другий – євразійська орієнтація. Без тісних відносин з Росією, Казахстаном, середньоазіатськими та кавказькими державами нам не обійтись, але тут є деяка небезпека. Зважаючи на те, що Росії бракує традицій, досвіду, механізмів рівноправного співробітництва з менш сильними партнерами, враховуючи її сировинний, економічний та військовий потенціали, знову можемо наразитися на спробу підкорення народів колишнього СРСР, перетворення їхніх держав на маріонеткові. На цю загрозу треба зважати й нейтралізувати через відповідні угоди як з Росією, так і з НАТО.

Вибір третій – роль «вільного стрільця», який шукає свою удачу по всій планеті, з орієнтацією на світові центри економічного розвитку, капіталу (щось близьке до стратегії Великобританії, яка має опорні пункти в усіх-усюдах, досвід сторіч щодо торгівлі у світі, механізм співробітництва). Британська співдружність націй і сьогодні має конкурентоспроможну економіку й ефективну політику.

Який вибір перспективніший? Чому Україна досі балансує між Заходом та Сходом? Фахівці зазначають, що однозначної відповіді на це питання немає через низку факторів [14, с.226-228].

По-перше, у 1991 році населення України у своїй більшості не було готовим політично, психологічно та ідеологічно до союзу із «західним імперіалізмом, котрий готується до світової війни». Діяли десятиліттями втовкмачуванні в голови стереотипи, що Захід є нашим ворогом, який готовий будь-якої хвилини знищити СРСР і перетворити всіх «вільних радянських людей» (!) на експлуатовану рабську силу. Навіть після того, як минули роки, коли можна було реально переконатися, де свобода, а де тоталітаризм, та чи хоче Захід перетворювати

пострадянський простір на колонію, серед населення України існують побоювання з приводу союзу із Заходом, і багато хто звично орієнтується на Схід. Навіть у 1999 році тільки шоста частина населення була готова підтримати курс «на Захід», хоча в 1992 році ця готовність була вищою [13, с.394]. У 2008 році рівень 1999 року зберігся.

По-друге, зруйнування двополюсного світу на початку 1990-их років не привело до обіцяного «відкриття дверей» на Захід для більшості пострадянських країн, і передусім для Росії й України, оскільки вони були занадто великі для швидкої конвергенції (та інтеграції) із Заходом. Крім того, Захід застосував подвійні стандарти щодо пострадянських країн. Так званий західний демократичний універсалізм використовується тільки для країн Заходу. Пострадянські країни опинилися в оцінному полі нового варіанта прозахідного ізоляціонізму, коли для них були застосовані жорсткі візові, квотні й гуманітарні стандарти, як і для так званих «недружніх країн». Виняток зроблено лише для трьох країн Балтії – Литви, Латвії, Естонії, як країн, що були окуповані СРСР.

По-третє, курс «на Захід» не може бути реалізований без налагодження тісного співробітництва з НАТО, оскільки Україна більш цінна для НАТО, ніж для Європейського Союзу, для якого значна частина української продукції (особливо сільськогосподарської) – лише додатковий клопіт. ЄС і НАТО – це досить стабільні, консервативні інституції з цілком сформованими традиціями й вимогами до тих, хто має велике бажання стати їхніми членами. Вони проводять політику поступового розширення, щоб не перенапружити бюджети своїх країн-членів, не знизити життєві стандарти. США та їхні союзники по НАТО в умовах відсутності явної воєнної загрози не готові йти на надмірні економічні жертви навіть задля очевидних політичних вигід з ізоляції Росії, яка залишається потенційним противником НАТО. Крім того, Україна не готова виконувати обов'язкові вимоги для кандидатів у НАТО: досягнення досить високого рівня і пропорцій (на зброю, обмундирування і харчування, на військову інфраструктуру) фінансування Збройних сил; забезпечення визначеної чисельності армії; перехід на зброю, що відповідає стандартам НАТО тощо [8, с.24-25].

По-четверте, європейський чи євразійський шлях України залежить не від політичної риторики, не від декларацій про наміри. Шлях у майбутнє залежить від темпів і якості перетворень, від бажання народу йти до Європи, до нормального цивілізованого життя або залишатися в «азійщині» – з тоталітаризмом, кримінальною державою, з безправною особою. Крім того, політичним лідерам та народу України треба розуміти, що якщо Україна не досягне загально визначених критеріїв рівня життя, демократії, то не буде позитивного рішення з боку тих, хто приймає, – членів НАТО і ЄС.

Таким чином, з точки зору історичного пізнання потреба політичного вибору відображається у пошуку цивілізаційної ідентифікації України, створенні у ній повноцінного демократичного суспільства.

Потреба політичного вибору постає і проблемою соціальної практики, адже Україна повинна відстоювати свої національні інтереси, розв'язувати проблеми безпеки, економічного та соціального розвитку.

За останні сімнадцять років в Україні було розроблено декілька зовнішньополітичних концепцій, які мали під собою певний історичний і політичний ґрунт, але водночас не вписувалися в нову систему геополітичних

відносин. У цих концепціях були зафіксовані бажання: втекти від Росії; отримати «ядерну парасольку» від США шляхом вступу до НАТО; вступити до Європейського Союзу, стати рівною серед рівних у світі й здійснювати багатовекторну політику тощо. Проте реальність показала, що будь-яке бажання може здійснитись, якщо твоє бажання збігається з інтересами твоїх сильніших партнерів. Такої ситуації для України, зауважує О. Їжак, не склалося [9, с.61-62].

Історія свідчить, що зовнішньополітичний курс середніх і малих країн, які перебувають у кризовій ситуації, не може бути цілком самостійним. На їхній зовнішньополітичний курс чинять дуже сильний вплив більш могутні, багаті країни, які їм допомагають. Водночас зрозуміло, що кожна країна «грає» у сфері міжнародних відносин з багатьма партнерами, кожен з яких дбає лише про свої національні інтереси. Тому ефективність міжнародної політики держави залежить не тільки від стратегії і тактики відстоювання власних національних інтересів, а і від здатності погодити їх з національними інтересами своїх партнерів. А партнери можуть враховувати або не враховувати інтереси країни, що перебуває в кризі.

Виходячи з цього, Україна прагне усвідомити себе в геополітичному просторі в контексті розвитку світової цивілізації, визначити свої пріоритети, реальні національні інтереси й виробити стратегію і тактику їх реалізації з урахуванням інтересів своїх стратегічних партнерів та сусідів. Розв'язання цих завдань привело до вироблення науково обґрунтованої геостратегії, одним із головних принципів якої для України став у перші роки незалежності принцип багатовекторності [5, 6].

Багатовекторність характерна для зовнішньої політики багатьох держав, але для України, з її особливим геополітичним положенням, вона набуває вирішального значення і пов'язана з конкретними перевагами. Історичні та географічні реалії практично виключають можливість орієнтації України лише на один стратегічний зовнішньополітичний напрям. Проте поняття «багатовекторність» у розумінні політичної еліти слід розглядати як розвиток і підтримку відносин позаблокової держави з багатьма учасниками міжнародного життя [5, 12]. Але згодом було уточнено поняття «багатовекторність» як євроінтеграція і збереження рівноправних, добросусідських відносин з усіма сусідами України, в першу чергу з Росією. Також значна частина політичної еліти України зрозуміла, що в сучасних умовах зберігати статус «позаблокості» не вдається через відсутність матеріально-фінансових ресурсів утримання великої армії, яка забезпечила б захист суверенітету в умовах, коли Росія проголосила курс на відродження імперії.

У стратегічному відношенні доля України залежатиме від її здатності знайти свій шлях і модель розвитку, модель глобального інтегрування, розроблення якої для України можлива лише за умов специфічної зовнішньополітичної багатовекторності, коли багатовекторність аж ніяк не означає рівновекторності й зовсім не припускає рівнозначності всіх її складових. Серед багатьох векторів завжди виділяються ті, що є пріоритетними, головними, які, власне, і визначають стратегію зовнішньої політики держави, її стратегічних партнерів [3, 4]. Втім, вважають фахівці, головна ідея багатовекторності полягає у відстоюванні Україною власних національних інтересів, але в союзі з країнами, які не зазіхають на її суверенітет та територіальну цілісність.

У соціально-практичному плані потреба політичного вибору спрямована на суспільний розвиток країни. Головне завдання вибору, на погляд С.Біляцького, – визначити ресурси і способи створення сильної, демократичної державності; вибрати цілі й методи досягнення внутрішньої злагоди різних верств та груп, партій і рухів, подолати прояви ворожнечі; вказати шляхи налагодження партнерських відносин з країнами світу й передусім із сусідами [2]. З цим можна погодитися. Але чи варто ігнорувати внутрішні та зовнішні загрози, особливо в умовах, коли деякі країни-сусіди висувають територіальні претензії?

Крім того, сьогодні українська державність страждає не тільки тому, що їй бракує чітких уявлень про цілі й перспективи країни в світовому геополітичному просторі, і тому, що дуже часто немає обґрунтованої програми політичних дій у самій країні на найближчі роки. Спостерігаються й антиукраїнські постімперські та суперсамостійницькі настрої й орієнтації. Мають вплив в Україні ще і процеси відштовхування частин старої супердержави (колишній СРСР) на рівні центрів республік та формування нових зв'язків між регіональними структурами цих держав [11]. В Україні взаємозв'язки і політичні орієнтації регіонів є дуже складною, конфліктогенною проблемою, яка потребує постійної уваги.

У проведенні політичних реформ владі України важливо окреслити проблему поєднання стратегії та тактики творення нових державних структур з політикою проведення правової й адміністративно-територіальної реформ, тобто інтеграції регіональних структур, соціумів, управлінських систем у єдину систему держави, яка вже не замкнена на імперський центр, але ще не стала рівною серед рівних у світі, однак разом із тим прагне гармонізувати взаємовідносини центру держави і регіонів. Пошук «золотої середини» між дезінтеграцією та новою інтеграцією, яка може мати на меті ремісію наддержави, є дуже важливим. Він може дати позитивний ефект через вироблення й реалізацію на практиці концепції прискорення будівництва за взаємопідтримки нових держав і введення міжрегіональних відносин різних суб'єктів з інших країн у форму нормальних міждержавних.

У цьому плані слід значною мірою погодитися з висновками більшості експертів, які підкреслюють, що здійснення політичного вибору має розв'язати низку важливих завдань внутрішнього розвитку і входження в системи міжнародної безпеки, економічного й політичного співробітництва, зокрема:

1. Зміцнення статусу України як суверенної незалежної держави, укріплення фундаментальних цінностей та інституцій, що забезпечують добробут, безпеку і соціокультурний прогрес.

2. Включення України до європейського цивілізаційного й політичного простору, всебічна інтеграція до європейських та євроатлантичних політичних і соціальних структур, а також структур безпеки.

3. Збереження потенціалу стримування як власного, так і колективного завдяки участі в європейських структурах безпеки, укладання двосторонніх та багатосторонніх договорів, отримання відповідних запевнень і гарантій безпеки тощо. Особливо це важливо в умовах нового витка гонки озброєнь.

4. Пріоритетну орієнтацію на інтеграцію до Європейського Союзу (ЄС). Поглиблення спеціального партнерства з НАТО, курс на приєднання (як перший крок) до політичних структур цієї організації як наріжного каменя структури

європейської безпеки. Хоча в українському суспільстві немає консенсусу відносно цієї орієнтації.

5. Укріплення стратегічного партнерства з США та зв'язків із країнами Західної Європи відповідно до національних інтересів і пріоритетів, підтримку й розвиток рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних і соціокультурних відносин з Росією.

6. Укріплення та консолідацію особливих відносин із стратегічно важливими сусідами, насамперед Польщею, країнами Балтії, Туреччини, Грузією, Азербайджаном, країнами Вишеградської групи і Середньої Азії.

7. Цілеспрямовану діяльність з формування «пооясу стабільності» та регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до Закавказзя й Середньої Азії.

8. Активну участь у створенні європейських та євразійських «транспортних коридорів» як по Балто-Чорноморсько-Близькосхідній осі, так і по осі Західна Європа – Україна – Закавказзя – Середня Азія – Китай». Використання цих коридорів для створення надійної багатоальтернативної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини.

9. Протидію неконтрольованому іноземному економічному проникненню та всебічний захист економічного суверенітету. Недопущення встановлення будь-яких форм економічної і політичної залежності, блокування поточних спроб односторонньої іноземної соціально-культурної та інформаційної експансії і домінування.

10. Цілеспрямоване формування в масовій свідомості універсальних загальнолюдських цінностей і соціокультурних орієнтацій у тісному взаємозв'язку із системою національних цінностей [15, с.3-5].

Виходячи з цього, можна стверджувати, що розроблення засад політичного вибору є одним із найважливіших завдань політичної еліти. Адже тільки створивши сприятливе й безпечне середовище для свого розвитку, Україна зможе сприятливо розвиватися у світовому просторі.

Безумовно, частина названих проблем поки що дискусійна в плані неповної або поки що незначної підтримки з боку населення України. Але суспільна наука має випереджати громадську думку у визначенні пріоритетів суспільного розвитку, а не плентатися «у хвості» громадської думки, хоча враховувати її необхідно. Це для політиків важливо «гратися» з громадською думкою, щоб бути обраними до Верховної Ради, на посаду президента, в органи самоуправління тощо [7, с.377-395]. У суспільствознавців, особливо у філософів і політологів, інше завдання – шукати нові шляхи розвитку України, щоб забезпечити добробут народу, внутрішню й зовнішню безпеку країни, її прогрес. І тут варто враховувати в першу чергу об'єктивні потреби та інтереси країни, держави і того ж таки народу. Народ може піддаватися ситуативним емоціям, маніпулятивним технологіям [10], а науковці не мають на це права. Їхнє завдання – реальний аналіз ситуації, пошук реальної перспективи розвитку. Врахування громадських настроїв теж важливе питання, але не пріоритетне для науковців. Інакше не розробиш програм докорінних змін, які в тактичному вимірі можуть не подобатися деяким групам населення.

Аналіз геополітичних особливостей України дає підстави стверджувати, що вона в цьому відношенні має багато переваг, оскільки вигідно вирізняється і своїм

географічним положенням, і розмірами території, й чисельністю населення, і родючістю ґрунтів, і багатими природними ресурсами, і сприятливими кліматичними умовами. Той факт, що Україна є європейською державою, у вітчизняному науковому середовищі ні в кого не викликає сумнівів. Її європейська сутність зумовлюється історичним минулим, географічним становищем, належністю до суспільно-політичних та культурних традицій європейської цивілізації, демографічним складом населення, сталістю економічних зв'язків з європейськими країнами.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Організоване суспільство / В.П.Андрущенко. – К.: Атлант ЮЕмСі, 2006. – 503 с.
2. Біляцький С.Д. Десять років, які потрясли нас / С.Д. Біляцький // Політика і час. – 2001. – № 7. – С. 10-24.
3. Гречанінов В.О. Після розпаду біполярної системи / В.О.Гречанінов // Політика і час. – 2002. – № 1. – С. 58-67.
4. Гречанінов В.О. Шляхом Євроатлантичної інтеграції / В.О.Гречанінов // Політика і час. – 2003. – №2. – С. 26-34.
5. Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н.Я. Данилевский. – М.: Мысль, 1991. – 513 с.
6. Деменко О. Українська геополітика ХХІ ст.: євразійство чи євроінтеграція? / О.Деменко // Людина і політика. – 2004. – №1. – С. 73-82.
7. Ильин В.В. Власть и деньги / В.В.Ильин. – К.: Книга, 2008. – 560 с.
8. Їжак О. Європейська та євроатлантична інтеграція України в оборонно-промисловій сфері / О.Їжак // Економічний часопис. – 2005. – №7-8. – С. 23-26.
9. Їжак О. Інтеграція без насильства / О.Їжак // Політика і час. – 2005. – №2. – С. 61-70.
10. Карівець І.В. Повсякдення: між трансценденталізмом і дивовижністю / І.В.Карівець. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. – 256 с.
11. Кириченко В.П. Захід чи Схід: пошук балансу / В.П.Кириченко // Політика і час. – 2000. – №10. – С. 8-11.
12. Матійчик Я.П. Між Європою й Азією. Пріоритети зовнішньої політики України у контексті геополітичного розвитку / Я.П.Матійчик // Політика і час. – 2002. – №9. – С. 73-83.
13. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.
14. Теоретичні проблеми сучасної етики / А.М.Єрмоленко, Г.Д.Ємельяненко, М.М.Кисельов, П.А.Кравченко. – Полтава: Полтавський літератор, 2012. – 232 с.
15. Цінності та постекзистенціалістське мислення / Г.Д. Ємельяненко, К.Ю. Райда, С.Л.Шевченко. – К.–П.–С.: Вид. ПАРАПАН, 2012. – 150 с.
16. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / К. Ясперс // Смысл и назначение истории; [пер. с нем.]. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

П. А. Кравченко, А. И. Мельник

СУЩЕСТВУЮТ ЛИ «ВЕКТОРЫ» ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЛЯ УКРАИНЫ?

В статье доказывається, что модель глобального интегрирования для Украины возможна лишь при условиях специфической внешнеполитической многовекторности. Главная идея многовекторности состоит в отстаивании Украиной собственных национальных интересов, но в союзе со странами, которые не претендуют на ее суверенитет и территориальную целостность.

Ключевые слова: *многовекторность, вектор развития, геополитические приоритеты, законы истории, история, национальные интересы, национальная стратегия, политический субъект, самоорганизация общества, цивилизационное пространство.*

P.A. Kravchenko, A.I. Melnik

**ARE THERE THE “VECTORS”
OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT FOR UKRAINE?**

It is proved in the paper that the model of global integration for Ukraine is possible only under specific conditions of a multi-vector foreign policy. The main idea of multiple vectors means Ukraine's defending of its own national interests, but in union with the countries that do not claim to its sovereignty and territorial integrity.

Keywords: *multiple vectors, vector of development, geopolitical priorities, the laws of history, history, national interests, national strategy, a political entity, the self-organization of society, cultural space.*

Надійшла до редакції 12 лютого 2013 року

Статті і студії

УДК 94(477.53)«1929/1930»

В. Я. Ревежук

«ШТАБ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО» – ОСТАННЯ ПОВСТАНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЮ (1929 – 1930 РОКИ)

Стаття висвітлює утворення повстанської організації, яка виникла на теренах Кременчуцького округу в 1929 році і була ліквідована органами ДПУ в січні 1930 року під час підготовки до збройного повстання.

Ключові слова: більшовицький режим, державні хлібозаготівлі, колективізація сільського господарства, підпільна повстанська організація, народне повстання.

Незважаючи на панування в Україні комуністичного режиму, полтавське село в умовах нової економічної політики (1921 – 1928 роки) продовжувало жити своїм усталеним віками життям, зберігаючи національні традиції, культуру, побут і звичаї. Заклопотані повсякденними турботами у власних господарствах, селяни мало переймалися утопічною комуністичною ідеологією. А між тим, грандіозні плани соціалістичної індустріалізації потребували величезних коштів, які можна було взяти, наклавши своєрідний «над податок» на селян. Хліб був потрібний для того, щоб нагодувати всезростаюче населення міст і робітничих селищ та для експорту за кордон. Проте селяни відмовлялися продавати його за фіксованими державними цінами, які у 6 – 8 разів були нижчими за ринкові. За таких умов більшовицький режим міг узяти хліб у селян тільки примусовими методами за допомогою грубої сили.

У 1929 році керівництво СРСР відмовилося від звичних для періоду непу принципів оподаткування сільськогосподарських виробників і перейшло до характерної для часів «воєнного комунізму» продовольчої розкладки. Рік «великого перелому» став перехідним від політики «витіснення куркуля» до політики «ліквідації куркуля як класу» і поклав початок здійснення суцільної колективізації сільського господарства України. Для її практичного втілення в життя на село були послані численні уповноважені, загони міліції, чекісти і «двадцятип'ятитисячники» – комуністи з міст, які не мали уявлення про сільське господарство, але твердо проводили лінію Комуністичної партії в українському селі. В Україні почали застосовувати випробуваний Сталінін «уральсько-сибірський метод», котрий зводився до того, що за рішенням сільських сходів, а точніше – «активу» села, план продажу хліба доводився до кожного двору для того, щоб основний тягар лягав на заможних селян, яких радянська влада називала образливим словом «куркулі». Господарства, які не виконували поставок зерна, штрафувалися у п'ятикратному розмірі вартості незданого хліба. Якщо штрафи вчасно не вносилися, майно боржників продавали з торгів, а селян віддавали до суду і виселяли з рідних місць. У Полтавському окрузі протягом 1929 року було розпродано майже 2773 селян, у Кременчуцькому – 1094 [7, с. 13].

Різно збільшилася (порівнюючи з 1928 роком на третину) і сума єдиного сільськогосподарського податку. При цьому куркульські господарства оподатковувалися в індивідуальному (експертному) порядку з різко зростаючою прогресією вилучення прибутків. У Полтавському окрузі таких господарств було 2,5 відсотка, але сплатити вони мусли майже чверть суми податку (1031 тисячу карбованців), установленого для індивідуальних селянських господарств [7, с. 11]. Політика радянської влади була спрямована на пролетаризацію села й знищення найбільш працездатного та підприємливого селянства. Її кінцевою метою було перетворення вільного селянина-виробника на позбавлення засобів виробництва та землі колгоспного наймита.

Ліквідація ринкових відносин і насильницьке вилучення хліба суперечило інтересам більшості українського селянства, яке чинило запеклий опір державним хлібозаготівля. Спостерігалися випадки непокори владі, селянські хвилювання і заворушення, які відбувалися у форматі бунтів і супроводжувалися насильством по відношенню до сільських активістів, підпалів їх господарств і фізичних розправ. У ніч на 3 червня 1929 року в різних місцях Глобино були розклеєні листівки антирадянського змісту за підписом «осередок УНДО» (Українське народно-демократичне об'єднання). Назва таємного осередку свідчить про вплив національно-визвольних змагань у Західній Україні на Україну радянську, адже Українське національно-демократичне об'єднання виникло в Галичині у 1925 році. В кінці листівки стояла печатка Глобинського сільськогосподарського товариства, яке існувало в селі до 1922 року. З печатки була видалена серцевина із символікою товариства і на її місце встановлено зображення Тризуба. Появу листівок чекісти пов'язували з приїздом до Глобино Української хорової капели імені Миколи Лисенка. Незважаючи на оперативні дії міліції із залученнями «сексотів» (секретних співробітників ДПУ), авторів листівок виявити не вдалося [5, арк. 2].

Одним із проявів протибільшовицького Руху опору полтавського селянства стала найбільша з відомих в Україні таємна повстанська організація державницького спрямування, яка виникла у вересні 1929 року в селі Бугаївці Жовнинського району Кременчуцького округу. Десятки років про її існування і долю учасників нічого не було відомо, позаяк кримінальна справа «Штабу Війська Українського», що нараховувала шість грубесних томів і зберігалася в Полтавському обласному управлінні СБУ, вважалася засекреченою і не видавалася дослідникам. Тому документи справи вводяться в науковий обіг уперше.

Село Бугаївка – давнє козацьке поселення. У XVIII столітті на його місці існували хутори козаків Чигиринсько-Дібрівської сотні Лубенського повіту – Бугаїв, Слюсарів, Бабичів, Слюзів та ін. Після ліквідації російським царизмом автономії України-Гетьманщини хутори ввійшли спочатку до складу Городиського повіту Київського намісництва, а з 1789 року – Градизького повіту Катеринославського намісництва. На початку ХХ століття Бугаївка з навколишніми хуторами входила до Мозоліївської волості Кременчуцького повіту.

Підпільну повстанську організацію очолив Микола Харитонович Маслич. Народився він 1892 року в сім'ї селянина-бідняка. У 1909 році закінчив земське двокласне училище. Позаяк земля не могла прогодувати велику родину Масличів, юнак змушений був шукати кращої долі в місті. Маючи велике бажання вчитися і

природну кмітливість, Микола вступив до механічної школи (технічного училища) в Кременчуці, по закінченні якого працював токарем по металу на промислових підприємствах міста. Там познайомився з ідеями російської соціал-демократії і в 1910 році вступив до РСДРП, поділяв погляди її меншовицького крила.

У 1913 році М. Маслича мобілізували на військову службу, яку він відбував як моторист на кораблях Балтійського флоту. Водночас займався революційною діяльністю, пропагуючи ідеї соціальної справедливості серед матросів. Повалення самодержавства в Росії зустрів з великим захопленням. Як визнаний лідер революційних матросів, увійшов до складу Центробалту – виборного органу моряків Балтійського флоту – і від нього був обраний делегатом першого Всеросійського з'їзду рад робітничих і селянських депутатів, котрий працював протягом з 3-24 червня 1917 року в Петрограді. Разом з більшістю делегатів з'їзду М. Маслич висловив довіру Тимчасовому уряду і підтримав наступ російської армії на Східному фронті, відкинувши водночас намагання більшовиків учинити державний переворот у Росії. М. Маслич увійшов також до складу Центрального Виконавчого Комітету Рад і від нього був делегований на конференцію Червоного Хреста, яка відбувалася у Москві.

Більшовицького перевороту М. Маслич не сприйняв і вийшов з РСДРП. Відтоді в жодній з політичних партій не перебував, зосередившись на роботі в організаціях Всеросійського Червоного Хреста спочатку на Кавказі, а в часи Української держави П. Скоропадського – у Києві, займався поверненням російських військовополонених на Батьківщину. Цю ж роботу він проводив і пізніше, будучи членом Особливої наради при білогвардійському урядові генерала Корнілова. Активної участі в Українській революції не брав.

Під час другого приходу більшовицьких військ на Україну в 1919 році М. Маслич повернувся до Бугаївки і був обраний головою Мозолівського волосного виконавчого комітету. На цій посаді пропрацював лише півтора місяця та був заарештований Чека за стандартним звинуваченням у «контрреволюційності», позаяк не став більшовицьким прихвоснем і захищав селян від набігів російських продовольчих загонів з «Московської оборки». Майже три місяці М. Маслич відбував покарання у кременчуцькій тюрмі й був звільнений під час повстання отамана М. Григор'єва. Після ув'язнення більшовики вже не допускали його до органів місцевої радянської влади і він відійшов від активного громадського життя.

Протягом 1920-1923 років більшовики на вимогу селян провели зрівняльний перерозподіл землі й М. Маслич зосередився на веденні власного невеликого господарства. Мав 11 десятин землі, двоє коней і сім'ю з 10 непрацездатних осіб (старих батьків та малолітніх дітей). У 1923, 1926 і 1928 роках М. Маслич перебував у ТСОЗі (товариство спільного обробітку землі), але розчарувався у можливостях колективного господарювання.

Напередодні «наступу соціалізму по всьому фронті» в 1928 році М. Маслич на свою біду позичив 525 крб. і разом з двома односельцями придбав у складчину парову молотарку. Здавалося, у сім'ї запанує достаток, але настав рік «великого перелому» й початок комуністичного штурму. Місцева влада зарахувала його до категорії куркулів та обклала податком в індивідуальному (експертному) порядку. Маючи 200 крб. боргу, він повинен заплатити 253 крб. податку і 126 крб.

самообкладання, що було для нього непосильним. Незважаючи на сльози й умовляння дітей та дружини, господарство М. Маслича було розорене дощенту [1, арк. 71].

«Придивляючись до життя селян, – говорив він, будучи заарештованим, на слідстві, – перебуваючи в їх середовищі, часто ділячись враженнями і цікавлячись думками окремих груп селян, я переконався в тому, що деякі заходи радвлади пов'язані з індивідуальним обкладанням, викликають масове незадоволення, що межує з яскраво вираженою ненавистю до радянської влади... Спостерігаючи всю цю безрадісну картину, яка створила надзвичайно тяжкі умови для селян, я почав задумуватися над тим, як би знайти шляхи виходу з цього скрутного становища» [1, арк. 3 – 4].

Після довгих роздумів М. Маслич дійшов висновку, що захистити українське селянство можна, тільки звільнивши Україну від московсько-більшовицької влади і відновивши її незалежність у формі Української Народної республіки. Навесні 1929 року у нього визріла думка створити підпільну повстанську організацію під умовною назвою «Визволення селян». На початку вересня цього ж року М. Маслич поділився своїми думками з давнім знайомим Мефодієм Мальком та знайшов у ньому свого однодумця.

Мефодій Власович Малько, як і М. Маслич, народився в Бугаївці у сім'ї заможного селянина-козака: його батько до революції 1917 року мав 42 десятини землі, кілька коней та корів і чимало сільськогосподарського реманенту. На початку Першої світової війни М. Малько був мобілізований до царської армії. Службу відбував діловодом у 5-ому Кавказькому військово-дорожньому загоні. У 1915 році одержав звання військового чиновника. Після більшовицького перевороту й виходу Росії із світової війни М. Малько повернувся додому.

У січні 1919 року, під час перебування у гостинах свого брата в Лохвиці, М. Малько добровільно вступив до армії УНР, де служив інтендантом. Пізніше входив до складу комісії (штабу) з формування Синьої дивізії, а наостанок служив у 3-ій Залізній дивізії під командуванням генерала Удовиченка. Разом з армією УНР пройшов увесь хресний шлях збройної боротьби за свободу і незалежність України та в кінці 1920 року опинився на еміграції в Польщі. Перебуваючи в таборі для інтернованих українських вояків у Познані, пізнав усі принади життя напівполоненого, а відтак утік з табору й деякий час поневірявся по наймах у польських осадників (колоністів), які оселилися на землях Західної України. У 1922 році був заарештований польською поліцією і відправлений до рівненської тюрми. Після звільнення з ув'язнення перебрався до Луцька. Там дізнався про смерть «вождя світового пролетаріату» й початок політики українізації. У березні М. Малько нелегально перетнув кордон та повернувся в Україну, але на станції Чуднів був затриманий чекістами і відправлений до карантинного табору в Шепетівці.

Після прискіпливої перевірки, яка тривала більше від місяця, М. Малька відпустили додому, й 7 червня 1924 року він прибув до Бугаївки. Як колишній емігрант та син куркуля, був позбавлений виборчих прав і, незважаючи на амністію, перебував під постійним наглядом «компетентних органів» радянської влади. З тієї ж причини його дружина-вчителька не змогла знайти роботи за фахом. У 1929 році господарство М. Малька вдруге було розорене, на цей раз непосильними податками. Тоді він «прийшов до висновку, що політика партії й

радянської влади веде до зубожіння і поневолення селянства, знищує індивідуальні селянські господарства, насильно відбирає у селян хліб»[1, арк. 9]. Не вагаючись, М. Малько обрав шлях боротьби з більшовицьким режимом.

До підпільної селянської організації ввійшли колишні вояки армії УНР Федот Калашник, Тимофій Замикула та інший. Федот Олексійович Калашник служив в одному з перших українізованих полків російської армії – Наливайківському. Разом із загонами «вільного козацтва» боровся з червоними напасниками під час першої більшовицької агресії проти України на початку 1918 року. В складі селянських повстанських загонів воював з гетьманським режимом П. Скоропадського та Червоною армією протягом 1919 – 1920 років.

Тимофій Купріянович Замикула – колишній офіцер російської армії. З перших днів Української революції вступив до її військових формувань і боровся з більшовиками. Коли ж в Україну прийшли денікінці, був мобілізований до Добровольчої армії й відступаючи під ударами червоних, дійшов до Миколаєва, але на еміграцію не пішов, повернувся додому.

На першому зібранні, яке відбулося в хаті М. Малька, підпільники утворили штаб з підготовки повстання і прийняли офіційну назву повстанської організації – «Штаб Війська Українського». Члени штабу розділили між собою обов'язки: головним отаманом повстанців одностайно було обрано М. Маслича, головним писарем (начальником штабу) – М. Малька, членами штабу – Ф. Калашника та Т. Замикулу. При штабі мав бути ад'ютант, але відповідної кандидатури поки що не знайшлося, і ця посада залишалася вакантною. М. Маслич виготовив печатку повстанської організації. Вона була перероблена із старої, яка зберігалася у М. Малька: назва «Комісія по скликанню Синьої дивізії» була замінена на «Штаб Війська Українського» з тризубом і надписом «У.Н.Р.» у центрі.

Уже на першому зібранні штабу були визначені цілі й накреслена програма підпільної організації. Метою повстання було «покращення становища українського народу і створення Української Народної Республіки». В остаточному варіанті програма підпільної організації не була прийнята, але в її основу була покладена програма діяльності уряду Центральної Ради й Конституція УНР від 29 квітня 1918 року. Вона включала такі засадничі положення: звільнення України від московсько-більшовицького ярма і відновлення самостійної, незалежної та соборної Української Народної Республіки, повернення приватної власності на землю, вільної торгівлі та Селянських спілок, створення Української національної армії й вільних профспілок, відродження козацького стану, відділення церкви від держави і держави від церкви (вибір конфесій був справою добровільною) та ін.

Майбутня незалежна Українська республіка мала гарантувати політичні й громадянські права національним меншинам, їх участь у державному житті, але тією мірою, щоб інтереси титульної української нації не були обмеженими. У школах для національних меншин мала обов'язково вивчатися українська мова. Підпільники розглядали майбутню незалежну Україну як частину європейської спільноти народів, а тому вона повинна взяти на себе зобов'язання заплатити іноземним державам частину боргу царської Росії. На противагу радянському виборчому законодавству, яке мало дискримінаційний і класовий характер, проголошували демократичне виборче право та рівна участь усіх громадян України у виборчому процесі. З метою гарантування політичних і соціальних прав

селян парламент й уряд УНР мав формуватися з таким розрахунком, щоб селянське представництво в них становило 60 відсотків, а представники української інтелігенції та політичних партій – по 20 відсотків.

Особлива увага в програмі приділялася аграрному питанню, яке найбільше хвилювало учасників підпільної організації. В ході тривалих дискусій вони дійшли думки, що потрібно зберегти існуючий зрівняльний порядок землекористування, але закріпити земельні наділи у приватну власність. Купівля-продаж землі мала бути обмеженою для того, щоб вона не концентрувалася в руках окремих хазяїв. Про проведення поміщицького землеволодіння не могло бути й мови.

Програма також передбачала державну підтримку селянських господарств і збереження стратегічно важливих промислових підприємств, лісів та надр у руках держави. Дрібні підприємства, які не мали державного значення, могли бути повернені їх попереднім власникам. Держава повинна забезпечувати підприємницьку діяльність своїх громадян. В Україні мала діяти прийнята Центральною Радою 29 квітня 1918 року Конституція УНР, згідно з якою вищим органом України були Національні збори [1, арк. 216].

«Штаб Війська Українського» на одному з перших своїх зібрань (усього їх відбулося 25 – 30) визначив першочергові обов'язки членів повстанської організації: пропагували її програму серед селянства, залучати нових, але ретельно перевірених членів до організації, виявляти серед населення й брати на облік приховану з часів Визвольних змагань 1917 – 1921 років зброю. Члени штабу також підбирали людей з числа офіцерів та унтер-офіцерів колишньої російської армії й старшин армії УНР на командні посади в повстанській організації – районних і сільських організаторів.

Робота із залучення нових членів до повстанської організації проводилася під час ярмарків, базарів та інших масових зібраннях через родичів і знайомих шляхом індивідуальних бесід. Від поширення листівок серед населення вирішили відмовитися, оскільки чекісти через них могли вийти на слід організації. Побоюючись провалу, агітацію не проводили серед мешканців міст. Під час агітації ставку робили на селянина-середняка, який не хоче йти до колгоспу, а тероризований і гнаний радянською владою куркуль, уважали керівники організації, всього боїться та вже не є реальною силою на селі. Рекомендувалося такою обмежити контакти з молоддю, яка частково вже була заражена комуністичною ідеологією, новою радянською інтелігенцією й «продажними попами» Руської православної церкви, які могли бути «секстами» ДПУ. Для зв'язку між собою учасники підпілля вживали пароль «Гармата» [2, арк. 67].

На кінець 1929 року Штаб Війська Українського вже мав свої осередки у 13 населених пунктах Глобинського, Градиського, Жовнинського і Семенівського районів Кременчуцької округи. Почали налагоджуватися зв'язки з Полтавським та Шевченківським округами, але у зв'язку з проведеними арештами зробити цього підпільники не встигли. Через посередництво лікаря із села Іванівки Оболонянського району (його прізвище невідоме) бугаївські повстанці намагалися поширити діяльність своєї підпільної організації (або створити окрему) в Лубенському окрузі, а через Івана Горлицького – у Черкаському. М. Маслич намагався також зв'язатися з еміграційним урядом УНР у Франції та українськими емігрантами у Польщі, серед яких у нього було чимало знайомих. Панували

залучити до підпільної організації і колишніх «червоних партизан», які мали великий досвід боротьби у ворожому підпіллі.

Як свідчили пізніше на слідстві члени «Штабу Війська Українського», на момент арешту до підпільної організації входило близько 150 – 200 чоловік. Це були різні за соціальним станом і майновим становищем люди. Наприклад, Григорій Шафорост до приходу більшовиків до влади разом з батьком володів 100 десятинами землі, але за радянської влади втратив майже все. Тяжкою працею в умовах непу він знову нажив деякі ставки: мав 10,5 десятин землі, двоє коней, корову й семеро овець. Іван Пилипас до революції 1917 року мав 70 десятин землі. Як член партії хліборобів-власників, був присутній на виборах гетьмана П. Скоропадського 29 квітня 1918 року в Києві. За радянської влади в нього відібрали землю і позбавили виборчих прав.

Павло Черевань до 1917 року землі не мав взагалі і поневірявся по наймах, але за часів непу спромігся збудувати нову хату, сарай і вітряк. У 1926 році разом з трьома іншими селянами придбав у складчину молотарку, але під час «розкуркулювання» у 1929 році втратив усе: у нього конфіскували молотарку, худобу, вітряк та домашні речі. У доньки Тетяни посеред зими комсомольці забрали навіть останнє пальто [1, арк. 217].

Микита Білик мав 3,25 гектара землі й за радянськими мірками вважався бідняком. Коли російські більшовики на початку 1918 року вперше прийшли в Україні, добровільно вступив до Червоної гвардії та до 1922 року служив у Червоній армії. Невідомо, коли він вступив до більшовицької партії, але в 1921 році через незгоду з переходом до непу, вийшов з неї й тому перебував під підозрою. Напередодні «великого перелому» працював касиром у сільськогосподарському товаристві та був членом комнезаму. До національно-патріотичного підпілля входив і мешканець села Великі Кринки Василь Семибаламут. За участь у революції 1905- 1907 років відбував покарання в царські тюрмі, а потім на поселенні в Архангельській губернії й додому повернувся лише напередодні Першої світової війни [1, арк. 5].

М. Маслич намагався залучити до повстанської організації та священика УАПЦ села Шушвалівки Сулятицького, галичанина, який у роки Першої світової війни декілька місяців служив капеланом в українському легіоні Січових стрільців. Побоюючись провалу і неминучих репресій, священик відмовився офіційно вступити до підпілля, але морально підтримав повстанців. Сулятицький говорив, що для боротьби з більшовицьким режимом потрібні інші методи. Керівництво СРСР він порівнював з ящиком з черв'яками, які з часом з'їдять один одного й загинуть [4, арк. 1020].

Згідно з радянським адміністративним поділом в окремі райони Кременчуцької округи М. Маслич призначив районних організаторів, а в села – старших груп, з якими періодично проводив наради. Керівне ядро повстанської організації знаходилося в Бугаївці. Крім членів «Штабу Війська Українського», до нього входили Тимофій і Олександр Замикули, Григорій Шафорост, Олександр Малько – брат Мефодія Малька та інші.

Керівниками повстанських груп у селах були призначені: у Великих Кринках – Василь Починок, Шушвалівці – Петро Мітла, Борисенках – фельдшер Данило Борисенко, Гриньках – Трохим Багно, Глобиному – Павло Черевань, Жуках – Антін Жук і Мамон Пилипас, Кирняківці – Степан Костина,

Пеляхівщині – Сергій Маслич, Тимотівці – Павло Безуглий, Градизьку – Григорій Третяков, Броварах – Савва Коваленко, Опришках – Сергій Сегеда. Районним організаторам «Штаб Війська Українського» видав накази (мандати) за підписом М. Маслича й М. Манька на право формування повстанських загонів. Усього їх було видано п'ять: Петрові Мітлі, Павлові Череваню, Микиті Кухаренку, Тимофієві Нестеренку та одному представникові Шевченківського округу, прізвища якого чекісти не змогли встановити [3, арк. 669].

М. Маслич добре розумів, що звільнити Україну від окупації більшовицької влади і відновити УНР можна лише в результаті загального народного повстання. Першочергово планувалося сформувати із селян три дивізії та в міру розгортання повстанської організації – ще дві. Петра Череваня М. Маслич призначив командиром Січової дивізії, яку він мав сформувати на теренах Глобинського району. Дивізія мала складатися з чотирьох полків: трьох стрілецьких по 1200 козаків у кожному й одного артилерійського. Колишнього офіцера російської армії Миколу Кухаренка призначили командиром Запорізької дивізії, яку він мав створити у Градизькому районі. Автоброневі частини мав очолити Віктор Майборода, позаяк у царській армії він служив у автомобільному підрозділі [4, арк. 1015].

До початку січня 1930 року підпільникам удалося розпочати формування лише двох полів: у Семенівському (командир – Кирило Мироненко) й Жовненському (командир – Петро Мітла) районах. К. Мироненко був колишнім унтер-офіцером царської армії, у боротьбі з більшовиками служив у українських національних військах. У 1919 році його мобілізували до Добровольчої армії Денікіна. Разом з нею К. Мироненко відступав аж до Миколаєва, але на еміграцію не пішов, а, приховавши своє білогвардійське минуле, повернувся додому та займався сільським господарством. У 1929 році надзвичайні податки його розорили і йому загрожувала примусова висилка до північних районів СРСР.

Протягом тривалого часу серед керівництва «Штабу Війська Українського» дискусійним залишалося питання про початок народного повстання. Г. Шафорост пропонував розпочати його негайно, але більшість керівників повстанських груп через відсутність зброї з ним погодилися. М. Маслич хотів розпочати терор проти комуністів і так званих активістів у грудні 1929 року, але не з фізичних розправ, а з підпалів їх садиб. Його пропозицію також відхилили, оскільки терористичні акти неминуче викличуть репресії й призведуть до розгрому підпілля [5, арк. 69]. Проте всі повстанці сходилися на тому, що збройний виступ слід почати в період «наступу сталінізму по всьому фронту», який викличе масове невдоволення селянства та неминучий голод в Україні.

В остаточному варіанті план повстання був затверджений на початку грудня 1929 року. Він зводився до того, що повстання слід почати навесні 1930 року одночасно на теренах трьох округів – Кременчуцького, Черкаського та Полтавського й обов'язково до початку жнив для того, щоб дати комуністам вивезти хліб з України. Повстання мало початися із захоплення окружних центрів, де розташовувалося партійне керівництво та запаси зброї, так необхідної для повстанців. Напередодні збройного виступу планувалося роззброїти міліцію та комуністів по селах і в такий спосіб озброїти селян наступом на міста. Комуністів повстанці вирішили не знищувати, а в разі успіху повстання обміняти їх на українських патріотів, які каралися в радянських тюрмах і концтаборах.

Особливу увагу повстанці приділяли захопленню Кременчука – важливого промислового і стратегічного пункту, де пересікалися залізничні й водні шляхи сполучення та знаходився важливий стратегічний міст через Дніпро. Напад на Кременчук планували здійснити під час ярмарку в Градизьку, на який завжди збиралися тисячі селян, і під їх виглядом непомітно проникнути до міста. Щоб деморалізувати владу й відволікти увагу силових структур, передмістя Кременчука повстанці збиралися підпалити в декількох місцях та скориставшись панікою, захопити стратегічні об'єкти: засоби зв'язку, склади зброї тощо. Комендантом кременчуцького залізничного вузла М. Маслич призначив Василя Малька [5, арк. 53]. Інших призначень зробити не встиг.

Великі надії під час захоплення Кременчука повстанці поклали на Григорія Магду – колишнього офіцера російської армії (корнета гвардії), який брав участь у Визвольних змаганнях українського народу 1917 – 1921 років, а після їх поразки перебував у Червоній армії, службу відбував на артилерійських складах міста, знав їх розташування, систему охорони тощо. Після захоплення Кременчука М. Маслич пропонував заарештувати партійно-радянське керівництво міста, але низовий апарат влади, особливо господарський, залишити на місцях, щоб не дезорганізувати роботу міських служб із життєзабезпечення населення.

Підготовлене «Штабом Війська Українського» повстання мало розгортатися в західному напрямку – на Правобережну Україну з розрахунком на те, що звідти легше зв'язатися й скоординувати свої дії з українською еміграцією та урядом УНР у вигнанні. Кінцевою метою повстання було очищення України від більшовиків і відновлення УНР та демократичних прав і свобод українського народу. В разі невдачі повстанці мали відійти на територію Польщі й Румунії.

М. Маслич вірив і переконував своїх побратимів, що в Україні існують інші таємні антибільшовицькі організації, адже в кінці 1929 року чекісти почали розкручувати справу міфічної «Спілки визволення України», готуючи в такий спосіб розправу над українською інтелігенцією. Надії на підтримку інших селянських організацій виявилися ілюзорними, а успіх селянського повстання – примарним. Більшість українського селянства дійсно не сприймала більшовицького режиму, але через відсутність єдиної повстанської організації та політичної партії про загальне повстання годі було й мріяти.

Протягом короткого часу свого існування підпільникам із «Штабу Війська Українського» не вдалося зв'язатися з опозиційними до радянської влади силами навіть у районах дії своєї організації. Восени 1929 року в Глобиному чекісти виявили листівки антирадянського змісту. Вони провели превентивні арешти, але авторів листівок так і не знайшли. У грудні цього ж року під час організації колгоспу в Опришках в селі з'явилися написані від руки листівки із закликом до селян не підтримувати цю більшовицьку затію [5, арк. 111]. До цих акцій члени «Штабу Війська Українського» були непричетними і не могли встановити контакт з їх організаторами. Не враховували повстанці й підступних дій таємної радянської поліції ДПУ, яка через мережу своїх таємних інформаторів тримала під контролем усі ланки суспільного життя українців. Крім того, у селах Полтавщини існували, хоч і нечисленні, комсомольські організації та комітети незаможних селян, які слугували опорою комуністичного режиму.

Про існування «Штабу Війська Українського» чекісти дізналися 24 листопада 1929 року з повідомлення свого таємного інформатора «Плавня» – учасника

Української революції 1917 – 1921 років, згодом емігранта М. Кухаренка. М. Малько познайомився з ним у 1921 році на лікуванні у Краківському госпіталі в Польщі, повністю йому довіряв, а тому залучив до повстанської організації й навіть доручив створити її осередки у Градизькому районі. Чекісти завербували М. Кухаренка ще в 1923 році коли він повернувся в Україну. Вони були невисокої думки про свого інформатора: «боягузливий, недостатньо досвідчений як агент, а тому ми робимо ставку на залучення агента, якому будемо довіряти безумовно» [4, арк. 1061 – 1062]. Такого агента не виявилось, але були інші. Наприклад, «сексот» Коваленко з Глобино (кличка – «Іванов») був поліцейським провокатором ще до більшовицького перевороту 1917 року. Перше повідомлення про існування підпільної організації в Бугаївці він зробив 5 грудня. Проте Коваленко був нещирим з ДПУ і багато його приховував, зокрема, що його син Андрій був старшиною армії УНР, а тому чекісти йому не довіряли.

Таємними інформаторами ДПУ були «Кудінов» – голова комнезаму із Шушвалівки Жовненського району, «Лавровський» із Опришок, «Адський» з Бугаївки, «Веселий» з Городища, «Око» з Жуків та інший. Особисто з М. Мальком, як колишнім емігрантом, стежив «Стальний», за Г. Третяком – «Коровін». Куратором «сексотів» був начальник слідчо-оперативного відділу Кременчуцького окружного управління ДПУ Флейшман. «Сексотів» було так багато, що вони часто писали доноси один на одного, оббрихували невинних людей, повідомляли неперевірені факти і плітки, намагаючись тим самим завоювати прихильність свого куратора. Наприклад, інформатори «Снага», «Шумов», «Миловидов» та «Рашпіль» доносили чекістам про сотні учасників підпілля, наявність у них зброї, у тому числі кулеметів, зв'язків з Києвом, Харковом тощо. Вже після арешту учасників підпілля «Адський» продовжував писати доноси на непричетних до «Штабу Війська Українського людей».

Розроблення операції, яку чекісти називали «куркульсько-петлюрівською», мала кодову назву «Тризуб». У ніч з 21 на 22 січня 1930 року чекісти заарештували 102, а до слідства притягнули 108 учасників підпілля [5, арк. 74]. До заарештованих у камеру посадили таємного інформатора на кличку «Казбек».

Слідство тривало майже два місяці. Чекісти намагалися прив'язати «Штаб Війська Українського» до «Спілки визволення України», але з того нічого не вийшло. М. Маслич і його товариші трималися мужньо й не приховували своїх антикомуністичних переконань та намірів шляхом збройного повстання повалили радянську владу й відновити державну незалежність України. Матеріали слідства 22 березня 1930 року були передані органу позасудової розправи – «трійці» при колегії ДПУ УСРР у Харкові. Вирок винесли вже 24 березня, позаяк доля підсудних була вирішена заздалегідь. М. Маслича і 26 заарештованих було засуджено до смертної кари, решта одержала від 3 до 10 років ув'язнення, чотирьох звільнили з-під варти. Вирок затвердив заступник голови ДПУ УСРР Карлсон, і він не підлягав оскарженню [5, арк. 88]. Вирок смерті виконали у Кременчуці.

«Штаб Війська Українського» була однією з найбільших підпільних організацій українського селянства в період колективізації сільського господарства, яка ставила за мету повалення більшовицького режиму і відновлення Української Народної республіки. Плани повстанців були приреченими на провал, адже розпрошені по селах та хуторах селяни, які до того

ж не мали ні зброї, ні належного військового вишколу, не могли здолати злагоджений механізм комуністичного режиму, який за десять років радянської влади уже встиг утвердитися в Україні. Хоча противниками радянської влади були мільйони українських селян, стати на шлях збройної боротьби з нею здатних були небагато. Решта терпіла, як звикла терпіти за більше ніж двісті років бездержавного існування України, замкнувшись у власному горі, заклопотана тим, щоб якось вижити й зберегти своє життя та життя своїх рідних. Але ті, хто став на шлях збройної боротьби з комуністичним режимом, воліли краще загинути в боротьбі за свободу і незалежність України, ніж жити в неволі.

Незважаючи на розгром «Штабу Війська Українського», стихійний опір селянства Полтавщини, як і всієї України, продовжувався. За період з 1 липня 1929 року по 1 квітня 1930 року в Горошиному була спалена оселя голови споживчого товариства, у Кривій Руді – колгоспні господарські будівлі, в Іванівці, Дем'янівці й Степанівці розповсюджувались листівки антирадянського та анти колгоспного змісту й інші [6, арк. 108]. Лише в результаті завершення суцільної колективізації сільського господарства і штучно створеного голодомору 1932 – 1933 років українське село було остаточно «втихомирене», а його хлібороби перетворені на безпаспортних кріпаків колгоспно-радгоспної феодалної системи.

Список використаних джерел

1. Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 16785-с. – Т. 1.
2. Там само. – Т. 2.
3. Там само. – Т.3.
4. Там само. – Т. 4.
5. Там само. – Т. 6.
6. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – Полтава: [Б. в.], 1997. – 254 с.

В. Я. Ревегук

«ШТАБ ВОЙСКА УКРАИНСКОГО» – ПОСЛЕДНЯЯ ПОВСТАНЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ПОЛТАВСКОГО КРАЯ (1929 – 1930 ГОДОВ)

Статья освещает образование повстанческой организации, которая возникла на территории Кременчугского округа в 1929 году и была ликвидирована органами ГПУ в январе 1930 года во время подготовки к вооруженному восстанию.

Ключевые слова: *большевистский режим, государственные хлебозаготовки, коллективизация сельского хозяйства, подпольная повстанческая организация, народное восстание.*

V.Y. Revehuk

“THE HEADQUARTERS OF THE UKRAINIAN ARMY” AS THE LAST REBEL ORGANIZATION OF POLTAVA REGION (1929–1930)

The article deals with the formation of the rebel organization, which originated in the Kremenchug County in 1929 and was liquidated by GPU in January 1930 while preparing an armed uprising.

Keywords: *the Bolshevik regime, the state grain reserves, the collectivization of agriculture, an underground rebel organization, a popular uprising.*

Надійшла до редакції 21 березня 2013 року

ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ З ОРГАНАМИ ПАРТІЙНОЇ І ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СПРАВІ ЛІКВІДАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

У статті висвітлюються методи і технології реалізації антирелігійної політики більшовицької держави упродовж 1920 – 1930-х років на основі єдиного алгоритму і тісної взаємодії органів партійної і державної влади та спецслужб, яким відводилася роль головного інструменту в ліквідації православної церкви.

Ключові слова: православна церква, Державне політичне управління, Народний комісаріат внутрішніх справ, ліквідаційні комісії.

Декрет більшовицького уряду «Про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви», оприлюднений у 1918 році, формально не забороняв релігійний світогляд, але він заклав основу правового поля для ліквідації Церкви як інституції. Більшовицький уряд створив відповідні виконавчі органи з регулювання стосунків держави і Церкви, що фактично виконували ліквідаторські функції.

РНК УСРР своєю постановою від 10 травня 1921 року доручив наркомату юстиції завершити не пізніше 1 вересня 1921 року завершити процес відокремлення церкви від держави [25, арк. 9; 27, арк. 50]. Вже 31 травня 1921 року в структурі наркомату юстиції УСРР був створений ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави. Його очолив відомий більшовик Іван Сухоплюєв. Штатний розпис відділу передбачав 5 одиниць, однак тривалий час він складався з лише завідувача відділом [25, арк. 8; 26, арк. 61]. У компетенції відділу перебувало вирішення наступних питань:

- контроль за дотриманням законів про культу;
- підготовка директив, інструкцій, розпоряджень, що регламентували роботу відносини між державною і Церквою;
- регулювання відносин між виконавчими органами та Церквою;
- збір інформації та нагляд за діяльністю релігійних громад;
- врегулювання конфліктів між церковними громадами різного спрямування.

У складі губернських відділів юстиції були створені відповідні структурні одиниці – ліквідаційні столи у складі завідуючого, діловода і секретаря [26, арк. 120-122 зв.]. Але на цьому організаційні заходи не завершилися. Сам процес «відокремлення церкви від держави» у більшовицькій інтерпретації проходив із використанням адміністративних повноважень і можливостей різних державних органів влади. Тому вже 18 серпня 1921 року керівництво наркомату юстиції вирішило доручити роботу по відокремлення церкви від держави спеціальній міжвідомчій комісії. На місцях замість ліквідаційних столів створювалися ліквідаційні комісії (ліквідкоми)[24, арк. 9].

Ліквідкоми згідно з положенням про наркомат юстиції УСРР, що було затверджене ВУЦВК 5 жовтня 1921 року, підпорядковувалися п'ятому відділу НКЮ. Він безпосередньо опікувався «релігійним напрямом» у складі наркомату юстиції, зокрема, здійснював супроводження кримінальних справ по справах

«релігійників», проводив експертну оцінку та погодження документів різних відомств, що стосувалися питань релігійних культів, готував інструкції, розпорядження, роз'яснення з питань про відокремлення Церкви від держави. Тісні зв'язки ліквідкомів НКЮ із місцевими апаратами ДПУ УСРР та іншими виконавчими органами передбачав уже сам процес виконання безпосередніх службових завдань: «Увійти в курс релігійного життя, скласти періодичні доповіді уповноваженому ГПУ про стан релігійного життя в регіоні; встановити точний нагляд за діяльністю громад, вимагаючи від них протоколів молитовних зборів ; розробити нові статuti для релігійних організацій тощо» [29, арк. 46-47]. Але іноді місцеві партійні керівники в антирелігійній боротьбі свої обов'язки підміняли дієвою роботою апаратів ДПУ УСРР. Так, за свідченнями начальника відділу НКВД УСРР з відокремлення церкви від держави, Донецький губком КП(б)У поклав усю роботу «по церкві» на Донецький губернський відділ ДПУ УСРР, в той час «як ДПУ відає лише державною безпекою» [19, арк. 28].

Окремі важливі моменти діяльності релігійних громад залежали від адміністративного відділу НКВС УСРР, що контролював «точне виконання і втілення в життя всіма установами розпоряджень і наказів Радянської влади». Серед іншого, його співробітники займалися реєстрацією статутів громадських, кооперативних, приватних організацій, державних установ тощо. Так, реєстрацією статутів релігійних організацій займався окремий «стіл» у складі адмінвідділів [16, арк. 12].

Однак, вже у вересні 1922 року відбулися певні реорганізації у роботі контролюючих релігійну сферу виконавчих органів. Офіційною версією необхідності став начебто паралелізм у роботі двох наркоматів – юстиції та внутрішніх справ. Тому вище політичне керівництво республіки вирішило передати повністю контролюючі функції з НКЮ в наркомат внутрішніх справ. Зовні таке рішення було дещо незрозумілим, адже левову частку контролюючих функцій здійснював якраз наркомат юстиції. Вірогідно, що причиною концентрації всієї «релігійної компетенції» у наркоматі внутрішніх справ УСРР було бажання вищого політичного керівництва республіки зменшити бюрократичні перепони (погодження, координація тощо). Адже станом на 1922 рік ДПУ УСРР теж знаходилося у структурі НКВС УСРР. Таким чином у межах одного наркомату ефективність координації і вирішення «релігійних питань» уявлялася значно вищою. Тому постановою від 6 вересня 1922 року ВУЦВК визнав за доцільне передати спеціально створений для проведення в життя «Декрету про відділення Церкви від держави...» відділ по відокремленню церкви від держави і його місцевих органів з наркомату юстиції у наркомат внутрішніх справ. Віднині всі функції по регулюванню цього процесу поклалися на НКВС УСРР. У системі його установ створювався відділ по відокремленню церкви від держави, що мав самостійний статус. Весь процес передачі повинен був завершитися до 1 жовтня 1922 року. Вже 29 вересня завідуючий відділом І.Сухоплюєв повідомив про передачу відділу із НКЮ в НКВС УСРР [17, арк. 4]. Він же залишився керівником адміністративного відділу НКВС УСРР із штатом із трьох осіб – завідуючого, експерта та секретаря. Нарком внутрішніх справ України В. Балицький зазначав: «Адміністративні органи як такі, що проводять формальну частину роботи по відокремленню церкви від держави, відають нею в галузі спрямування релігійного руху в русло революційної

законності і є технічними апаратами, які практично застосовують дані відповідними органами принципів вказівки» [6, арк. 21].

Численні циркуляри і директиви НКВС УСРР детально регламентували всі питання щодо повсякденного функціонування релігійних громад. Зокрема, в компетенцію адмінвідділів уходило надання експертних висновків щодо практичної реалізації «Декрету про відокремлення...», укладання договорів про передачу церков і молитовних будинків у користування віруючих, їх закриття, контроль за «правильністю використання житлових монастирських і богослужбових приміщень для громадських потреб», затвердження церковних статутів. Співробітники адміністративного відділу офіційно здійснювали практичне керівництво всіма заходами по вилученню церковного і монастирського майна. До їх обов'язків належало входило попередження «злочинної агітації, набатів, скупчення народу при вилученні націоналізованого майна та церковних цінностей», контроль за діяльністю сільських виконавчих органів з метою недопущення втручання у справи Церкви, ліквідація церковної реєстрації народження смертей, шлюбу і розлучення. Співробітники мали право порушувати перед відповідними органами кримінальне переслідування за невиконання законодавства у справах культів. Поряд з цим адмінвідділи здійснювали антирелігійну агітацію та пропаганду шляхом проведення лекцій, доповідей, друкування відповідної літератури та агітаційно-масової продукції. Таким чином, адміністративний відділ не лише здійснював виконавчі функції щодо релігійної політики, а й координував діяльність радянських органів у царині міжконфесійних суперечностей та поглиблення церковного розколу [17, арк. 199, 216].

На місцях утворювалися губернські комісії з відокремлення церкви від держави. До її складу входили завідувачий управлінням губернського виконкому або його заступники (голова), член губернського суду та представник із числа керівництва губернського відділу ДПУ УСРР. Циркуляр особливо наголошував на необхідності входження представника від губернського суду з ґрунтовним знанням існуючого законодавства, а не лише з «класовим відчуттям».

Отже, адміністративні відділи стали відповідним знярядям у системі виконавчої влади, що виконувало директиви лідерів більшовицької партії. Відповідно до партійних указівок співробітники адміністративних відділів формували практичні кроки в антирелігійній політиці через вироблення різноманітних інструкцій.

Проте недовзі складність релігійної ситуації змусила вище партійно-державне керівництво країни централізувати функціонування адміністративних відділів. Вже 22 серпня 1923 року пропонується проект реорганізації відділу з відокремлення церкви від держави у відділ культів. На першому засіданні комісії з обговорення проекту зазначалося, що зміни потрібні «для більш успішної роботи». Штат відділу складався з 4-х осіб – завідувача відділу, секретаря, експерта і діловода. Реорганізований відділ мав підпорядковуватися «виключно наркомун». Присутні на засіданні «фахівець з відокремлення церкви» І. Сухоплюєв, представники від НКВС Єгоров та ДПУ Іванов ухвалили рішення: «Для контакту і поглиблення роботи по відділу культів заввідділом культів при НКВС і завідувач Секретним відділом ДПУ повинні узгоджувати всі принципіві питання, що виникають, і їх розробки представляти на затвердження комісії при ЦК» (малася

на увазі Всеукраїнська антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У – Л.Б.) [18, арк. 3]. Загалом функції відділу культів істотних змін не зазнали. Політичне спрямування діяльності відділу культів як у центрі, так і на місцях продовжувало залишатися «ліквідаторським».

Відразу зазначимо, що з початку створення антирелігійних структур в системі НКВС вони були запрограмовані на бюрократизм, адміністрування, грубе і некомпетентне втручання у діяльність релігійних громад, повсякденне життя віруючих. Ці вади більшовицького апарату у даному випадку лише «сприяли» ліквідації Церкви, а тому не підлягали критиці вищого та місцевого керівництва.

Гострими проблемами поточної діяльності адміністративних відділів були кадри та фінансування. Для роботи потрібні були «цілковиті атеїсти, які могли б глибоко розуміти всю брехливість і непотрібність релігійного невігластва. Звідси випливає їх ставлення до роботи з відокремлення церкви від держави», – зазначалося у циркулярі [5, арк. 19 зв.]. У плані роботи адміністративного відділу НКВС УСРР зазначалося: «Для здійснення вказаних завдань необхідні штати, фінансування на поїздки в губернії і повітові міста» [17, арк. 217]. Відсутність штатів зафіксовано у циркулярі НКВС УСРР від 23 вересня 1922 року, де вказувалося, що в губернських ліквідкомах «штатним є тільки секретар» [17, арк. 20].

В іншому циркулярі уточнювалося, що робота з відокремлення Церкви від держави «... покладається на завідуючих повітовими управліннями НКВС, у волостях – на голів волвиконкомів, які зобов'язані щомісячно повідомляти в губернську ліквідаційну комісію дані про те, на скільки церков в межах волості договори ще не укладені і з яких причин, що заважає». При цьому вони виконували безліч інших, покладених на них обов'язків, але «робота з відокремлення церкви від держави не повинна призупинятися ні на один день» [20, арк. 75].

Подібна ситуація продовжувалася у наступні роки. Так, у звіті за 1925 рік указувалося, що загалом окружні апарати мають одного працівника – начальника відділення культів. У районах робота «у справах культів» покладалася на працівників райвиконкомів, що й без того були завантажені поточною роботою. Так, завідуючий Черкаським окружним адміністративним відділом зауважував, що працівники райвиконкомів на роботу «...по культух дивляться як на щось не потрібне. На їх думку, всі релігійні громади треба порозганяти» [1, арк. 24]. Подібні настрої панували і серед більшості місцевого партійно-державного керівництва через їх низький освітній рівень та «лівацькі настрої». Секретар райкому комсомолу Новоархангельського району антирелігійну роботу назвав «іграшкою для тих, кому немає що робити»; член Кадіївського райкому комсомолу заявив: «Убийте мене, не підозрював, що антирелігійна робота є ділянкою класової боротьби» [32, арк. 9]. Між тим разом із сектантськими об'єднаннями кількість зареєстрованих громад становила 12208, до яких належали 7 063 154 віруючих. Це була майже половина дорослого (старше 18 років) населення. Проте й ця цифра не може вважатися остаточною. Як засвідчують джерела, й ті особи, що були поза релігійними організаціями, не втрачали зв'язку з релігією, хоч і не брали з різних причин помітної участі у поточному житті громад [31, арк. 83-83 зв.].

Для координації роботи з відокремлення церкви від держави на місцях створювалися різні міжвідомчі «комісії», «наради». Зокрема, Чернігівський губернський виконком запропонував в округах створити «наради» у складі представника окружного адміністративного відділу, окрввідділу ДПУ УСРР і окружної прокуратури під головуванням члена бюро окружному КП(б)У (секретаря або завідуючого агітаційно-пропагандистським відділом). Члени такої окружної «наради» попередньо обговорювали всі принципові питання щодо «відділення церкви від держави» і лише після цього окружний адміністративний відділ мав їх реалізувати. На голову «наради» покладалося стеження за «правильністю виконання ухвалених рішень» [10, арк. 17 зв.].

Відсутність кваліфікованих кадрів, практика громадянської війни «вирішувати питання руба», революційна патетика місцевих керівників спричинила «лівацькі» перегини, особливо у сільській місцевості. «Такі дії сільських рад, - зазначалося в одному з циркулярів НКВС УСРР, - суперечать духу радянського законодавства, яке поважає людську особистість, провокують до того ж на зворотні дії, тому що викликають до служителів культу співчуття навіть з боку невіруючого населення і створюють ґрунт для агітації про гоніння на віру з боку радянської влади» [13, арк. 1].

Численні циркуляри, розпорядження під грифом «цілком таємно» за підписом наркома НКВС України В. Балицького, його заступника М. Чарльончакевича, начальника адміністративного відділу О. Невського, завідуючого відділом культур Гольберта роз'яснювали певні норми поведінки місцевих керівників у галузі релігійної політики. Об'єктивні підстави для таких циркулярів були. Зокрема, І. Сухоплюєв засуджував дії молоді села Перекоп Валківського району, що в ніч з 19 на 20 листопада 1923 року під час богослужіння почала бити в «набат». У грудні 1923 року молодь цього ж села кидала камінням та грязюкою у вікна храму, побила вітражі і забруднила олтар. І. Сухоплюєв писав, що дії молоді є не антирелігійною боротьбою, а звичайним хуліганством. Він вимагав від місцевого керівництва суворого засудження подібних вчинків [4, арк. 29]. Фактично сільські активісти на початку 1920-х років самі спричинили масштабну хвилю невдоволення населення, розпалюючи «фанатизм релігійної маси», – зазначалося в іншому циркулярі [6, арк. 25; 3, арк. 1-8]. Інструкція за №44/с від 1924 року наголошувала, що, попри роз'яснення центру про необхідність обережного підходу до релігійного руху, губернські ліквідкоми до цього часу не викорінили зі своєї практики «застосування до нього недостатньо витриманих заходів різкого адміністративного натиску». Як наслідок збільшилося число скарг у центр від релігійних громад.

Типовим прикладом була справа про тяганину з реєстрацією договору і статуту однієї з релігійних громад УАІЩ міста Катеринослава. У скарзі члени релігійної громади вказували, що «зробили все, що вимагалось», але статут так і не зареєстрували: «На всі домагання нашого уповноваженого йому обіцяють видати статут у понеділок, після понеділка – у четвер, потім знову в понеділок. Урешті-решт ми втратили будь-яку надію» [21, арк. 11]. У березні 1923 року Богодухівський окружком у політичному звіті зазначив про кількісне зростання «тихонівських» громад. Тому місцевий адміністративний відділ за погодженням із окружним відділом ДПУ УСРР та окружною прокуратурою чинили перешкоди реєстрації статутів нових «тихонівських» осередків. Таким чином, скарги на

неправомірні дії працівників адмінвідділу в прокуратуру залишалися або без реагування, або підтверджували позицію працівників адміністративного відділу [2, арк. 1 зв.]. Натомість статuti релігійних громад «Живої церкви» реєструвалися без усіляких затягувань [22, арк. 1, 3-7, 24].

Іноді релігійні осередки з власної волі взагалі не бажали реєструватися. До констатації такого висновку прийшли співробітники Чернігівського губернського адмінвідділу НКВС УСРР, проаналізувавши інформаційні зведення за першу половину 1924 року. Їх члени, вірогідно, вбачали у цій акції спробу влади підпорядкувати релігійну діяльність вірян, тому свої релігійні потреби вони здійснювали таємно.

Для стимулювання реєстрації та підписання договорів з громадами про використання храмів працівники місцевих апаратів районних виконкомів почали навмисно закривати культові споруди [9, арк. 24]. Такі факти були виявлені у Новгород-Сіверському та Сновському округах на Чернігівщині. Подібні випадки фіксували у своїх зведеннях і співробітники місцевих окружних відділів ДПУ УСРР. Така поведінка представників місцевої влади викликала масове роздратування віруючих. У відповідь адміністративний відділ НКВС УСРР пропонував обмежуватися лише викликом представника релігійної громади до райвиконкому. У ході бесіди йому пропонувалося підписати зобов'язання про реєстрацію громади у встановлений строк й укласти відповідні договори про оренду культового приміщення [7, арк. 47].

Загалом реєстрація статuti релігійної громади, підписання договору про оренду культової споруди була конче необхідною для легальної діяльності. Священики та віруючі визнаних державою і загальною традицією конфесій намагалися упорядкувати свої стосунки із державними органами і не хотіли утаємничувати свої релігійні переконання. Адже це викликало чимало проблем у стосунках між місцевою владою та релігійною громадою.

Ліквідаційні комісії й адміністративні відділи НКВС УСРР тісно взаємодіяли з апаратами ГПУ УСРР. Численне листування, що збереглося у фонді наркомату внутрішніх справ УСРР, свідчило про отримання співробітниками цих комісій і відділів конфіденційної інформації. Так, група віруючих, що представляла 2378 осіб, звернулася до І. Сухоплюєва з проханням призначити єпископа Павла Кратирова архієреєм у місті Харкові. У відповіді, датованій 5 січня 1923 року, І. Сухоплюєв писав, що, єпископ П. Кратиров відсторонений Вищим церковним управлінням від служіння через те, що «...примкнув до чорносотенного духовенства і займався політикою під прапором релігії і тому не викликає у Радянської влади довіри» [23, арк. 1-2]. Якщо інформація про відсторонення П. Кратирова від служіння входила до компетенції адміністративного відділу, то про його політичні уподобання І.Сухоплюєва могли поінформувати лише чекісти.

В іншому випадку, реєстрація статuti УАПЦ тісно пов'язувалася із вимогою чекістів про вилучення ВПЦР «липківських представників на місцях». Станом на лютий 1926 року ВПЦР так і не почала бажаної для ДПУ УСРР «чистки», тому і статут УАПЦ залишився не зареєстрованим в адміністративному відділі НКВД УСРР [28, арк. 103].

Така взаємодія простежувалася також у регіонах. Наприклад, Новгород-Сіверський окружний відділ ДПУ у лютому 1924 року зафіксував зростання кількості громад УАПЦ, «але права на існування вони не отримують, так як

окружний ліквідком їх не реєструє». Хоча вже 9 прохань на реєстрацію релігійної громади «знаходилося на розгляді, а 6 тільки прийнято до розгляду» [12, арк. 5].

Загалом робота по виявленню та реєстрації релігійних громад була повністю скоординована із місцевими апаратами ДПУ. У листуванні Чернігівського губвиконкому та Чернігівського окружного виконкому 1924 року вказувалося, що вся робота ліквідкому з виявлення нових релігійних громад і припинення їх роботи «погоджена із органами ГПУ». На місцях контроль за діяльністю «громад встановлено як з боку влади, так і з боку агентури ДПУ» [8, арк. 68].

Постійна координація дій адміністративних відділів та місцевих апаратів ДПУ УСРР простежувалася навіть у контролі за проведенням загальних сільських зборів віруючих. Так 28 березня 1925 року керівництво відділення культів Сновського окружного адміністративного відділу направило прохання Сновському окрвідділу ДПУ УСРР з проханням «прийняти відповідні заходи для недопущення скликання загальних зборів с. Носівки». Чекістів повідомляли, що відділення культів адмінвідділу, райвиконком та сільрада не дозволяли проведення цих зборів [10, арк. 150].

Ліквідами й адміністративні відділи НКВС УСРР були важливим сегментом в оперативних заходах ГПУ УСРР щодо розколу релігійних угруповань і брали у цьому процесі активну участь. Начальник ліквідаційного НКВД УСРР І. Сухоплюєв у листі Чернігівському губернському ліквідкому лицемірно писав: «Радянська влада не повинна втручатися у справи релігії і надавати ті чи інші привілеї тій чи іншій церкві. Але якщо виникає питання про те, кому здати церкву, то радянська влада повинна керуватися загальним принципом: церкви здаються тим групам віруючих, кому вірить радянська влада» [26, арк. 317].

Неприхована підтримка «живої церкви», яку розбудовували органи держбезпеки, звучить у роз'ясненні НКВС УСРР від 9 жовтня 1922 року Полтавському ліквідкому. Наперекір ліберальній риторичі офіційних документів зазначалося: «Ніяких дозволів духовенству на проведення зборів і з'їздів для обрання єпископів, якщо воно не належало до "живої церкви", не давати», «іншим належить навідріз відмовляти з політичних мотивів» [17, арк. 87]. Ще категоричнішим було формулювання ухвали протоколу однієї з нарад в НКВС УСРР: «Всіляко перешкоджати реєстрації статутів 50-ток групи тихонівців» [18, арк. 7].

Телеграма за підписом заступника наркома НКВС УСРР М.Черлунчакевича і начальника адміністративно-організаційного управління Меламедовського однозначно стверджувала: «Скликання зборів духовенства і мирян у Полтавській, Кременчуцькій та Київській губерніях, згідно наявних у НКВС даних дозволено бути не може». Коли полтавський єпископ все ж звернувся за таким дозволом, Харків просив терміново повідомити, «яку групу духовенства об'єднує навколо себе вказаний єпископ». За цим послідувала відмова, позаяк його звинуватили у «прагненні укорінити контрреволюцію у церкві».

Ліквідаційний відділ НКВС УСРР спільно із органами держбезпеки пильно стежили за роботою місцевих ліквідаційних комісій. Їх співробітники, переважані обов'язками, не завжди розуміли приховану стратегію більшовицької партії у боротьбі із Церквою. Адже до місцевих виконавчих органів надходили формальні циркуляри і вказівки, що демонстрували ліберальне ставлення до Церкви і віруючих, із вимогами дотримуватися законодавства тощо.

Місцеві ж апарати ліквідаційної комісії не повинні були припиняти наступу на Церкву. У цьому контексті характерним є лист І. Сухоплюєва Полтавському губернському ліквідкому про завдання повітових комісій, що вже уклали договори із релігійними громадами про оренду храмів. Серед першочергових завдань, наголошував І.Сухоплюєв, «стоїть питання про розрив договорів з тими чорносотенцями, з якими раніше вони були укладені». Він знов підкреслив роль «Живої церкви» як структури, що створювала ілюзію міжконфесійних суперечностей без втручання органів державної влади: «На черзі «Жива церква» ставить чистку парафій, тобто відсторонення від будь-якої активної діяльності у церкві всіх тих, хто йде проти соціальної революції, з нею незгоден, кого тягне у чорносотенну тихонівську церкву». І.Сухоплюєв підкреслював, що радянська влада буде сприяти цьому процесу «відданням під суд священників і мирян, які вчинять злочин проти робітників і селян, а також скасуванням договорів із чорносотенцями в адміністративному порядку і укладенням з тими віруючими, яким радянська влада вірить». Побоюючись неконтрольованого розвитку подій, він вимагав «уважно прислухатися до того, що відбувається у церкві, щоб у потрібний момент не допускати захоплення прав радянської влади з боку будь-кого» [17, арк. 128].

Адміністративний відділ брав участь у розробленій органами ДПУ УСРР операції розколу «тихонівського» угруповання в Україні. Так, у циркулярі ДПУ УСРР за підписом начальника СОЧ ДПУ УСРР К. Карлсона, начальника секретного відділу В. Горожаніна та уповноваженого III групи секретного відділу С. Каріна, датованому січнем 1924 року, був детально розписаний сценарій розколу «тихонівців». Чекісти відзначали стійке бажання «тихонівців» усіма методами легалізувати своє пастирське служіння. Але серед духовенства існували декілька точок зору на способи цієї легалізації. Керівники оперативних підрозділів пропонували скористатися цим і «вказати тихонівцям шлях, який би міг привести їх до легалізації і зміні поглядів цивільної влади на них як контрреволюційне угруповання». Таким чином, чекісти сподівалися підпорядкувати «тихонівців» своєму впливові.

Тому К. Карлсон, В. Горожанін і С. Карін пропонували поінформувати відповідальних працівників відділу культів. Якщо у приватному порядку окремі представники духовенства будуть цікавитися, відділ культів повинен буде підтвердити умови легалізації «тихонівської автокефалії» [30, арк. 24-25]. Начальникам губернських і окружних відділів ДПУ УСРР пропонувалося доповідати про розгортання операції у щомісячних звітах під окремою рубрикою «тихонівська автокефалія».

Разом з тим, циркуляр від 25 жовтня 1924 року застерігав, що губернські органи не можуть давати директив низовим структурам «по проведенню розколу в тих чи інших церковних та сектантських угрупованнях», а також очікувати їх від НКВС. Координувати такі процеси, як ми вже зазначали, повинні були лише губернські міжвідомчі антирелігійні комісії (у її складі обов'язково був співробітник ДПУ УСРР. – Л.Б.), що, у свою чергу, підпорядковувалися Всеукраїнській антирелігійній комісії.

Практика взаємодії й координування діяльності спецслужб, партійних і державних органів продовжувалася і в наступні періоди радянської історії. Вона знайшла свій вияв у кампанії тиску на духовенство в питанні зречення духовного

сану, боротьбі зі спалахом так званих «релігійних чудес», ліквідації автокефальних громад тощо. Рольове навантаження у системі взаємодії передбачало покладання на органи ДПУ інформаційно-аналітичної, оперативно-технічної, репресивної функцій.

Список використаних джерел

1. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 922.
2. ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 1423.
3. Там само. – Оп. 2. – Спр. 1966.
4. Там само. – Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 411.
5. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 249.
6. ДАЧО. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 74.
7. Там само. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 106.
8. Там само. – Спр. 112.
9. Там само. – Ф. Р-63. – Оп. 1. – Спр. 116.
10. Там само. – Ф. Р-64. – Оп. 1. – Спр. 1.
11. Там само. – Спр. 2.
12. Там само. – Ф. Р-2895. – Оп. 1. – Спр. 16.
13. Там само. – Спр. 17.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1085.
15. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 186.
16. Там само. – Спр. 510.
17. Там само. – Спр. 1085.
18. Там само. – Спр. 2184.
19. Там само. – Спр. 2185.
20. Там само. – Спр. 2186.
21. Там само. – Спр. 2188.
22. Там само. – Спр. 2191.
23. Там само. – Спр. 2193.
24. Там само. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 768.
25. Там само. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 817.
26. Там само. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 818.
27. Там само. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 1223.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2.
29. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772.
30. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1908.
31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006.
32. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5309.

Л. Л. Бабенко

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ С ОРГАНАМИ ПАРТИЙНОЙ И ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В ДЕЛЕ ЛИКВИДАЦИИ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ

В статье освещаются методы и технологии реализации антирелигиозной политики большевистского государства в 1920 – 1930-х годах на основе единого алгоритма и тесного взаимодействия органов партийной и государственной власти и спецслужб, которым отводилась роль главного инструмента в ликвидации православной церкви.

Ключевые слова: православная церковь, Государственное политическое управление, Народный комиссариат внутренних дел, ликвидационные комиссии.

L. L. Babenko

**INTERACTION OF THE PUBLIC SECURITY AUTHORITIES
WITH THE PARTY AND THE GOVERNMENT AIMED
AT THE LIQUIDATION OF THE ORTHODOX CHURCH**

The article covers the methods and technologies of anti-religious policy of the Bolshevik state in 1920 – 1930s on the basis of a single algorithm and the close interaction of the party and the government with the intelligence agencies that played the role of the main instrument in the elimination of the Orthodox Church.

Keywords: *the Orthodox Church, the State Political Administration (GPU), the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), the liquidation commission.*

Надійшла до редакції 9 квітня 2013 року

Повідомлення

УДК 37.035.6:001,1:93

М. Т. Безотосний

ДО ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ СУТНОСТІ, СТРУКТУРИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

На основі аналізу праць українських учених, публіцистів і політиків розглядаються питання історичної сутності, структури та концептуальних засад української національної ідеї на сучасному етапі.

Ключові слова: держава, влада, еліта, національна гідність, національна ідея.

В Україні сьогодні як ніколи актуальна проблема формування української національної ідеї й нації. Без розуміння сутності, структури та концептуальних засад української національної ідеї неможливо сформувати націю. В своїх працях Оксана Забужко стверджує актуальність проблеми української національної ідеї. «Рідко який видатний мислитель не торкався української національної ідеї, однак і досі у вітчизняній науці національна ідея не набула чіткої кристалічної форми як певної теоретико-методологічної системи» [8].

Національна ідея – духовна основа життєдіяльності нації, система соціокультурних координатів, яка задає їй світоглядні та цілеспрямовуючі, визначає їх цінність. На політичному рівні – система символів і вольовий імпульс, що виступають духовною основою національних рухів та національної самоідентифікації, стрижень національної ідеології, політичний портрет майбутнього нації. На теоретичному рівні національна ідея – узагальнена світоглядно-методологічна вихідна позиція в концепціях державотворення, національного інтересу, національної безпеки тощо. Національна ідея визначає основні параметри суспільного буття [9]. Як писав свого часу Ярослав Стецько, боротьба за ідеал волі й самостійності починається від усвідомлення прав і мети рідного народу – його національної ідеї. Палкий поборник української національної ідеї, В'ячеслав Чорновіл був переконаний, що будувати державу потрібно на основі української нації, української історії, українського духу та української культури.

Важливий внесок у розроблення проблеми сутності, структури та концептуальних засад української національної ідеї зробили вчені, публіцисти і політики Ю. Бадзьо, І. Дзюба, О. Забужко, П. Кононенко, Л. Лук'яненко, Д. Павличко, В. Солдатенко й багато інших [2]. Здійснено перші спроби в реалізації історіографії цієї проблеми. Олексій Ромашко в своїх дослідженнях викладає деякі результати аналізу газетних дискусій щодо української національної ідеї та з'ясування їх впливу на процеси соціокультурної інтеграції суспільства, розглядає газетні публікації, в яких порушується питання української національної ідеї [18]. Метою наукового аналізу є продовжити вивчення проблеми

історіографії сутності, структури та концептуальних засад української національної ідеї.

Академік Мирослав Попович стверджує, що національна ідея – це суспільний проект загальнонаціонального масштабу, невід'ємною частиною якого є певне уявлення про об'єктивне становище нації, її цінності й проблеми, а також про загальнонаціональні цілі та шляхи їх досягнення. І, прагнучи сформувати українську національну ідею, ми будемо сучасний український проект. Українська національна ідея спроможна забезпечити консолідацію й інтеграцію духовних і політичних сил нації, оскільки вона становить велику патріотичну мету, що має наснажувати народ країни й мобілізувати його на подолання труднощів та розв'язання повсякденних проблем. Українська національна ідея у міжнародній перспективі має європейську орієнтацію, визначену українським народом. Для національної ідеї матиме особливе значення стратегія державотворення як розбудови правової соціальної держави [15].

Микола Михальченко розглядає національну ідею як утілення національної мрії в національній свідомості, коли здійснюється трансформація одних феноменів в інші в межах процесів соціального пізнання. Національну ідею трактує філософ як раціональну форму знання, тобто як результат розвитку суспільної науки про розвиток етносів, народів, націй від протодержавності до державності й трансформацію різних форм державності. Він розкриває структуру національної ідеї та модернізацію України як реалізацію національної ідеї [12].

Олександр Пухкал аналізує взаємовідносини і корекцію світоглядних ціннісних категорій, які лежать в основі національної ідеї та визначають перспективи становлення і розвитку громадського суспільства в Україні, його здатність відчувати й діяти співзвучно національним інтересам. За його твердженням, українська національна ідея – це форма сприйняття глибинної сутності українського народу, в якій відображена мета, засоби її досягнення, сенс та функціональні принципи його існування. Характерні особливості цієї ідеї визначаються менталітетом народу, ступенем розвитку його духовності та матеріальної культури, статусом на міжнародній сфері й стратегічними завданнями, які стоять перед ним [16].

П.В. Матвієнко констатує, що національна ідея – це сенс існування нації (зادля чого живе нація, до чого вона прагне, в чому її місія). Суть національної ідеї полягає у згуртуванні нації задля досягнення мети (ідеалу) на шляху універсальних дій. Передумовою зародження консолідуючої ідеї є універсальна єдність, яка дозволяє індивідам ототожнити себе з тією чи іншою нацією і відрізнити її від інших. Складовими піраміди національної ідеї є національна стратегія та національна мета. Національна ідея не тільки консолідує соціум, а й підвищує ефективність діяльності його державних і громадських інститутів [11].

На думку Віктора Москальця, національна ідея є інтегрованим концептом та базовим визначальним чинником ціннісного орієнтуру, а відтак і змісту, і спрямування діяльності нації й створення нею держави, переважної більшості соціальних груп і особливостей, які автентично ідентифіковані з нею [13].

Мирослав Савчин в українську національну ідею включає духовну складову, котра в життєдіяльності суспільства і кожної окремої особи – громадянина – становить фундаментальну основу повноцінного повсякдення, є спрямовуючим та мотиваційним чинником [20].

Юрій Бадзьо труднощі формування української національної ідеї пов'язує з труднощами і станом, у якому перебуває українська нація і вибором шляху руху України в майбутнє. Українська визвольна ідея має стати об'єднавчою ідеєю для всіх політичних сил та етнічних груп, національною ідеєю України [1].

Іван Діак укладає в національну ідею характер і зміст діяльності народу, що орієнтує його на вибір засобів для досягнення бажаної мети, служить основним мотивом самовідданої діяльності громадян. Національна ідея виступає головною причиною об'єднання суспільства, мобілізації й організації всіх його духовних та матеріальних сил для досягнення загальнонаціональної мети. Національна ідея відіграє роль визначального критерію оцінювання задумів, концепцій, планів і програм, практичної діяльності й отримання результатів. Національна ідея обов'язково формується як показник, звернений до кожного, проголошується виступ найвищого авторитету та всіма можливими способами вноситься у свідомість народу. Складовими національної ідеї є: націоналізм і патріотизм, державницька ідея, національна культура і національна церква [7].

Філософ Олександр Шибко стверджує, що девізом української національної ідеї є соціальна відповідальність в історії цивілізації. «Ми відповідальні за свободу, єдність і соціальний прогрес» [24].

Юрист Олександр Шевченко в концепцію сучасної української національної ідеї вкладає модель розвитку України на багато десятиліть уперед, яка могла б стати об'єднавчим чинником суспільства. Побудова справедливої й не корумпованої держави – основне гасло його концепції [23].

Анатолій Ціпко, висвітлюючи проблеми утвердження української національної ідеї, розкриває причини і труднощі в її історії нашої держави і залежності її від Росії [15].

Володимир Ференд у сутність української національної ідеї вкладає прагнення особистого і загального успіху досягнення високого стандарту якості життя. Другим принципом громадянської моделі національної ідеї, на його думку, є одержання надійного захисту державою особистих інтересів кожного у приватному житті та в стосунках зі світом. Проте складова формули національної ідеї – досягнення душевної гармонії від вільного розвитку особи і власної самобутності (мовної, культурної, релігійної, звичаєвої) [21].

Андрій Ротовський і Юрій Штепа вказують, що українська національна ідея може бути створена на засадах націоналізму титульної нації, національному інтересі, патріотизмі та на «месіанській меті». Національна ідея базується на національній діяльності держави і її народу [17].

Вадим Гречанінов розглядає національну ідею держави як загальну мету і довгострокову стратегію розвитку українського суспільства. Щоб національна ідея була сформована й почала діяти, необхідно декілька обов'язкових умов:

- відповідність соціальним і духовним інтересам суспільства;
- прийнятність для переважної більшості населення, незалежно від національності та соціального статусу;
- базування на національних цінностях і пріоритетах, історичному досвіді [5].

Микола Дмитренко розглядає національну ідею як прояв національної свідомості, національної освіти, культури, духовності, що об'єднують і

згуртовують суспільство. Національна еліта консолідує пробудження та самовизначення народу. Національна ідея згуртовує суспільство [6].

Володимир Лупацій стверджує, що національна ідея може виникнути лише в процесі певної спільної дії, при організації діалогу між державою, бізнесом і самоорганізованою громадськістю, за активної, креативної участі інтелектуалів, діячів культури та науки [14]. Володимир Сабадуха у формуванні національної ідеї стрижневою лінією бачить питання української національної еліти [19]. Ада Бичко розкриває особливості національної самосвідомості українців і їх роль у формуванні української національної ідеї [4]. Наталія Кочура розглядає національну ідею як духовно-символічний капітал України та її відгуки на виклики глобалізованого сьогодення [10]. Певний внесок у розроблення проблеми сутності, структури та концептуальні засади української національної ідеї здійснив і автор цієї публікації [3].

Підводячи підсумки представленого короткого повідомлення та деяких історіографічних праць автора [2, 3], ми переконуємося в тому, що сучасним ученим-політологам, історикам потрібно розробити алгоритм української національної ідеї та щоб він був затверджений на державному рівні. Україна як держава не може існувати тривалий час без виразної національної ідеї так само, як не може існувати винахід без чіткого патентного формулювання. Відсутність в Україні єдиної державної концепції національної ідеї – головна причина невизначеності стратегічних цілей та інтересів України, системної політико-економічної кризи. Вважаємо, що історіографія дослідження автора з цієї проблеми допоможе нам надолужити ці прогалини.

Список використаних джерел

1. Бадзьо Ю. Національна ідея і національне питання – десять років невизначеності / Ю. Бадзьо // Політична думка. – 2001. – №1-2. – С. 3-12.
2. Безотосний М.Т. Українська національна ідея: до історіографії проблеми. Матеріали Восьмої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Економічні, правові та соціально-гуманітарні процеси в Україні: теорія, методологія і практика» 28-29 квітня 2011 року. Міністерство освіти і науки України – Полтава: Полтавський інститут економіки і права. 2011 – С. 46-47.
3. Безотосний М.Т. Українська державність, національна ідея та культура. Бібліографічний покажчик наукових публіцистичних праць. – Полтава: ПДАА. 2011. – С. 9-25.
4. Бичко А. Етнічні першоджерела національної ідеї / А. Бичко // Психологія і суспільство. – 2012. – №2. – С. 31-39.
5. Гречанінов В. Про національну ідею. Виклики XXI століття / В. Гречанінов // Зовнішні справи. – 2011. – №7-8. – С. 27-29.
6. Дмитренко М.А. Національна ідея як інноваційна стратегія розвитку держави / М.А. Дмитренко // Трибуна. – 2007. – №5-6. – С. 24-26.
7. Дяк І.Я. Українська національна ідея: Шлях до Великої України – К.: Генеза. – 2005. – С. 95.
8. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 11-15.
9. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та інші. Т. 7. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 264-266.
10. Кочура Н. Національна ідея – духовна парадигма розвитку українського суспільства в умовах глобалізації // Українознавство. – 2009. – №4. – С. 248-252.

11. Матвієнко П.В. Національна ідея як чинник державотворення та консолідації суспільства / П.В. Матвієнко // *Економіка та держава*. – 2008. – №1. – С. 47-51.
12. Михальченко М. Українська мрія та національна ідея: генеза, взаємодія / М. Михальченко // *Політичний менеджмент*. – 2009. – №6. – С. 3-13.
13. Москалець В. «Лад» чи «Міф»? – Важка проблема української національної ідеї / В. Москалець // *Психологія і суспільство*. – 2012. – №1. – С. 8-15.
14. Лупаций В. Інтерв'ю // *Профспілки України*. – 2008. – №7-8. – С. 68-71.
15. Попович М. Українська національна ідея // *Вісник Національної академії України*. – 2005. – №8. – С. 14-20.
16. Пухкал О. Національна ідея як передумова трансформації громадянського суспільства в Україні // *Вісник академії державного управління при Президентові України*. – 2008. – №1. – К.: Вид-во НАДУ. – С. 145-152.
17. Ротовський А., Штепа Ю. Українська національна ідея від початку конструктивного діалогу // *Дзеркало тижня*. – 2006. – 9 вересня.
18. Ромашко О. Українська національна ідея в дзеркалі преси / О. Ромашко // *Політичний менеджмент*. – 2006. – №2. – С. 115-126.
19. Сабадуха В. Українська національна ідея у вимірах особистого буття / В. Сабадуха // *Психологія і суспільство*. – 2012. – №2. – С. 21-30.
20. Савчин М. Духовна складова українського суспільства / М. Савчин // *Психологія і суспільство*. – 2012. – №1. – С. 16-20.
21. Ференц В. Слово про національну ідею // *Слово просвіти*. – 2005. – 25-31 серпня.
22. Ціпка А. Від міфів – до національної ідеї // *Українознавство*. – 2008. – 27 лютого. – 8 березня.
23. Шевченко О. Концепція сучасної української національної ідеї // *Слово просвіти*. – 2007. – 22-28 березня.
24. Шибло О. Сутність української національної ідеї / О. Шибло // *Схід*. – 2011. – №4. – С. 145-149.

Н. Т. Безотосний

К ВОПРОСУ ИСТОРИОГРАФИИ ПРОБЛЕМЫ СУЩНОСТИ, СТРУКТУРЫ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ОСНОВ УКРАИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ

На основе анализа трудов украинских ученых, публицистов и политиков рассматриваются вопросы исторической сущности, структуры и концептуальных основ украинской национальной идеи на современном этапе.

Ключевые слова: *государство, власть, элита, национальное достоинство, национальная идея.*

М. Т. Bezotosnyi

ON THE QUESTION OF HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM OF ESSENCE, STRUCTURE AND CONCEPTUAL FRAMEWORK OF THE UKRAINIAN NATIONAL IDEA

The issues of historical nature, structure and conceptual foundations of the Ukrainian national idea today are considered by analysing the works of Ukrainian scholars, publicists and politicians.

Keywords: *state, power, elite, national dignity, national idea.*

Надійшла до редакції 17 квітня 2013 року

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ О. В. ФОМІНА В ГІРСЬКИХ ВІДДІЛЕННЯХ ТИФЛІСЬКОГО БОТАНІЧНОГО САДУ

У статті висвітлюється науково-організаційна робота Олександра Васильовича Фоміна в гірських відділеннях Тифліського ботанічного саду, зроблено аналіз наукових досліджень в цій місцевості.

Ключові слова: *О.В. Фомін, науково-організаційна діяльність, гірські відділення, Тифліський ботанічний сад, ботаніка.*

Сьогодні актуальні проблеми в напрямку досліджень з історії науки і техніки в Україні видаються вкрай важливими. У цьому плані набуває актуальності проблема ролі особистості в історичних, зокрема історико-наукових, процесах, тому дослідження історії розвитку науки у нашій країні безпосередньо пов'язані з вивченням біографій вчених, які працювали і працюють у різних галузях науки та техніки і які зробили певний внесок у становлення і розвиток вітчизняної науки. Персоніфікація вказаного напрямку досліджень зумовила обрану нами проблему – вивчення діяльності О.В.Фоміна в гірських відділеннях Тифліського ботанічного саду.

Окремі аспекти окресленого питання висвітлені в працях загального характеру за ред. І.Кузнецова, Л.Бреславець [2; 4; 5]. Дослідник Д. Зеров висвітлив біографічні дані та інформацію про діяльність О.В.Фоміна [3]. Науковці Й.Пачоський та О.Радде-Фоміна вивчали результати наукової діяльності вченого [6; 7]. Важливим для нашого дослідження є опубліковані праці О.В. Фоміна зі звітами про його науково-організаційну діяльність [9-11].

Вчений О.В. Фомін був призначений на посаду головного ботаніка Тифліського ботанічного саду у 1902 році [1, с.160]. З першого дня роботи він зосередився на вдосконаленні структурної організації установи та розробці нових наукових відділів. На території саду був створений відділ живих рослин Кавказу. У ньому були зосереджені найхарактерніші формації рослинності цієї місцевості. Досліджуючи альпійську флору, він намагався широко представити її в Кавказькому відділі. Виникла ідея щодо заснування гірського відділення Тифліського ботанічного саду. За його ініціативи було відправлене клопотання про отримання ділянки в альпійській зоні Боржомського маєтку на висоті 1980 м над рівнем моря. Отримавши згоду, О.В. Фомін приступив до втілення ідеї в життя [11, с. 2-3].

Він мав на меті влаштувати декілька добре обладнаних філій Тифліського ботанічного саду на різних висотах над рівнем моря. Науковець мріяв вести спостереження над рослинними формаціями, біологічними типами рослин Кавказу і ставити досліди на рослинах з метою підняття місцевого сільського господарства. Зокрема О.В. Фомін зазначав що: «Успехи ботанической географии на Кавказе настолько двинулись вперед, что уже явилась возможность установить ряд несомненных ботанико-географических провинций» [9, с. 1]. Він вважав, що в основу розподілу Кавказу на провінції мали лягти орографічний, метеорологічний

принципи та принцип географічного поширення тих чи інших рослинних типів. Результати дослідження О.В. Фоміна в галузі ботанічної географії Кавказу призвели до значної зміни меж провінцій. Під час ботанічних подорожей та екскурсій Олександр Васильович дійшов висновку, що досліджуючи певну формацію лише наочно не можливо дати об'єктивної оцінки її складу. Для точного вивчення рослинних формацій будь-якої провінції потрібні тривалі спостереження рослинності в різні пори року і в певному районі. Ці спостереження повинні вестися з допомогою наукових методів, які б дозволяли спостерігачеві в своїх дослідженнях бути точними. На той час О.В. Фомін мав інформацію про вивчення ботанічних формацій у розвинених країнах Європи і Світу. Він добре знав напрям в якому потрібно рухатися для досягнення наміченого результату досліджень. Насамперед потрібно було облаштувати відділення ботанічного саду в місцевостях, які відрізнялися своїми кліматичними умовами. Такі сади існували на Цейлоні, і були розташовані на різних висотах над рівнем моря. Для вивчення дикої і культурної рослинності науковці організовували сади-станції. Такі експерименти практикували в підальпійській і альпійській зонах Європи. Поряд з ботанічними садами функціонували лабораторії, за допомогою яких детально вивчалися формації цих зон.

Створювати штучні формації у Ботанічних садах було дуже дорого. Такі формації раніше існували в університетських ботанічних садах, як посібник при викладанні. Вони не вирізнялися пишнотою, мали жалюгідний вигляд і віддалено нагадували природні формації. Водночас ними все ж користувалися викладачі при викладанні лекційного матеріалу з ботанічної географії. Але після того як в Тифліському ботанічному саду облаштували філіальні відділення в гірській місцевості, з'явилася можливість відмовитися від облаштування формацій. Живі колекції рослин в садах стали розміщувати у вигляді географічних груп. Лекції щодо характеристики рослинних формацій професори університету стали читати в природних умовах під час екскурсій, а також в альпійських відділеннях ботанічного саду. Гірські відділення виконували функцію заповідника, де був відділ з живими колекціями, розміщеними географічно, та охоронялася цілісність місцевих природних формацій.

Для вивчення біологічних типів Кавказу, як вважав О.В. Фомін, настав дуже слушний момент. До Тифліського ботанічного саду були прикріплені чотири відділення в дуже характерних ботанічних провінціях. За словами О.В.Фоміна: «Тифлисский Ботанический Сад, владеющий четырьмя отделениями в весьма характерных ботанических провинциях, как раз имеет теперь возможность приступить к детальному исследованию ботанических формаций и, конечно, каждому деятелю в области практики понятно, какие важные результаты дадут эти исследования»[9, с. 2]. Цими відділеннями саду були:

1) Караязьке відділення, яке знаходилося в степу Караязи і було дуже зручне для вивчення степових формацій (солончаки, болота і полиновий степ);

2) Гокчинське відділення, яке знаходилося на березі оз. Гокчи в Еріванській губернії. В ньому були сприятливі умови для вивчення гірсько-степових формацій нагірної Вірменії;

3) Бакур'янське гірське відділення було розташоване в містечку Бакур'яни на території маєтку його Імператорської Величності Великого Князя Миколи Михайловича. Разом з невеликою ділянкою на горі Цхра-Цхаро відділення

утворювало чудову базу для формаційного вивчення альпійської і підальпійської зон Малого Кавказу;

4) Колхидське відділення в місцевості Джаяти Батумської області мало велике значення для вивчення низових формацій Західного Закавказзя [10, 36-44].

За роки роботи О.В. Фоміна розпочата цілеспрямована робота з вивчення формацій лише у Бакур'янському відділенні. Тут вдалося зібрати дві живі колекції альпійських рослин, одна з яких належить Малому Кавказу, а інша Великому Кавказу. Науковий аналіз зібраних колекцій дав можливість ознайомитися з характерними рослинними формами Головного Кавказького хребта та Малого Кавказу, вести спостереження біологічного характеру, таким як партеногенезис, клейстогамія, автогамія і запилення квітів комахами. Олександр Васильович говорив, що колекції цих рослин ні в якому випадку не претендують на те, щоб відображати ту або іншу високогірну формацію. Вони представляють собою тільки дві географічні групи, які розташовані згідно з деякими біологічними особливостями, тобто скельні форми розміщені на штучних скелях, а лугові – в лунках на газоні. Досліджуючи флору науковець дотримувався принципу природовідповідності, зокрема він говорив: «Создавать здесь какие-либо искусственные ботанические формации ни в коем случае не предполагается, так как такая работа была бы в высшей степени непроизводительна и не научна, во-первых потому, что ботанические формации подальпийской и альпийской зон Кавказа еще совсем детально не изучены, а во-вторых и потому, что нельзя навязывать природе данной местности каких-либо чуждых ей формаций. Раз в данной местности какая-либо формация отсутствует, то это верный признак того, что такая формация ей чужда в данный момент, если не с климатической стороны, то с эдафической» [9, с. 3]. Тому в цьому відділенні саду науковці вивчали лише ті формації, які існують там в природі. Дослідження велися і в околицях Бакур'янського відділення. Науковці були зацікавлені у вивченні торф'яного болота в Сакочаві, болотистих луків річок Кохти і Бакур'янки, рослинності відкритих південних сухих схилів, лісових узлісь та полян, підальпійських і альпійських формацій гір Кохти та Цхра-Цхаро.

Бакур'янське гірське відділення Тифліського Ботанічного Саду, яке знаходилося на межі верхньої зони лісів і підальпійської смуги мало можливість культивувати і деревні породи. Тому О.В. Фомін вважав, що в цьому відділенні можна було започаткувати деревний розплідник з кавказьких видів рослин, не поширених у цьому районі та інтродукованих рослин для порівняльного аналізу з місцевими видами, подальшої акліматизації та натуралізації.

В Бакур'янському відділенні флорист планував відокремити невеликі відділи науково-прикладного характеру, окремо від наукових відділів. За його словами: «небольшие отделы» именно потому, что в большем масштабе культурные растения могут разводиться лишь на опытных станциях, а разрабатывать под культуры всю площадь отделения Сада значило бы свести к нулю естественные формации, наблюдение над которыми весьма ценны и в практическом отношении» [9, с. 4]. Ці відділення за задумом повинні були дати лише поштовх для вивчення тієї або іншої рослини, оскільки саме ботанічні сади розшукують і досліджують нові екземпляри рослин.

Організацію відділів у Бакур'янському гірському відділенні О.В. Фомін уявляв на основі такої структури:

1. Альпійський відділ з колекціями альпійських рослин, розташованих географічно, але з дотриманням деяких біологічних умов відносно розміщення скельних і лугових форм.

2. Природні формації: а) заболочений луг за течією річки Кохти, б) лісові поляни, с) рослинність південних укосів.

3. Дослідний відділ з ділянками різних кормових і інших рослин, які знаходяться на випробуванні.

4. Дослідна ділянка плодового саду.

5. Деревний розплідник з кавказьких видів, які не притаманні цьому району інтродукованих видів, культура яких можлива в цьому районі. Ця колекція була дуже цікавою в сенсі порівняльного вивчення тих чи інших народів у галузі цілях заліснення території.

Із наукових проблем, науковець на перший план поставив наступні:

1. Вивчення місцевих і навколишніх ботанічних формацій (статистичний метод накидання рамок); зміна рослинних угруповань іншими і причина цього явища; вивчення типів рослин, які здійснюють первинне заселення скідань, осипів, річкових наносів; свідомий або несвідомий вплив на рослинність людини і тварин.

2. Дослідження над вертикальним поширенням тих або інших видів; впливи на їх поширення місцевих кліматичних чинників (облік впливу експозиції, вологості ґрунту і повітря, температури та ін.).

3. Дослідження зміни ознак у рослин залежно від висоти над рівнем моря (культура рослин з нижніх зон).

4. Статистичні дослідження над однорічними і багаторічними рослинами в їх вертикальному розповсюдженні залежно від висоти над рівнем моря та інших чинників.

5. Взаємодію високогірної флори з високогірною фауною: залежність тварин від рослин і навпаки.

6. Дослідження явищ партеногенезу і клейстогамії у високогірних рослин.

7. Фенологічні спостереження над деревними породами з метою з'ясування тривалості вегетаційного періоду у зв'язку з метеорологічними спостереженнями і залежності від експозиції.

8. Культура кавказьких та інтродукованих видів та їх порівняльний аналіз. (Екологія деревних порід).

Науково-прикладні дослідження здійснювалися за такими проблемами:

1. Вибір лісових місцевих та інтродукованих видів району, придатних для цього району, з метою заліснення різних ділянок: тимчасові, нагромаджуючі і ті, що замінюють гумус та подальша заміна їх постійними і ціннішими породами.

2. Охорона і реставрація дикої рослинності, заліснення ярів та ін.

3. Вивчення високогірних пасовищ: їх засміченість і пригнічення, зовнішній вигляд, який вони повинні були б мати; вивчення біології бур'янів та організація боротьби з ними [9, с. 3].

Олександр Васильович зазначав, що усі вище згадані наукові та науково-практичні роботи давно вже велися за кордоном. Завдяки їм головним чином зобов'язана доцільність, впевненість і продуктивність в організації усіх сільськогосподарських підприємств.

У 1907 році О.В. Фомін мав змогу ознайомитися з науковими і науково-практичними роботами, які велися проф. Ch. Flahault'ом і його асистентами в Севаннах, в альпійському відділенні Ботанічного Саду в Монтпельє. Роботи ці торкалися як чистої ботаніки, так і прикладних наук. Особливу увагу проф. Flahault звертав на дослідження щодо залісення оголених територій. Такі ж наукові роботи проводилися і в лабораторії альпійського ботанічного саду в Pont de Nant, що належить університету в Лозанні і керованому проф. E. Wilczek 'ом [7, с. 10].

У 1911 році був закладений дослідний плодовий сад з саджанців яблунь, груш, слив та вишень. На території було висаджено близько 120 видів альпійських рослин. Злакові культури не завжди встигали дозрівати. Проведені дослідження дали змогу підвищити урожайність овочевих культур, які ідеально підходили до клімату цієї території [10, с. 36-38].

У Бакурянському гірському відділенні Саду в 1912 році проведені такі роботи:

1) були заплановані і укладені дороги в парку, алеї від головного входу до декоративного відділу, обсадженою восени сибірською модриною;

2) збудований міст через річку Кохту і великий міст через річку Бакурьянку;

3) проведений водопровід до будинку для зрошування посадок;

4) проведений телефон, що сполучає ділянки Бакурьяні із Боржомом;

5) висаджена колекція хвойних дерев з інших регіонів;

6) оброблена ділянка для маткового розплідника верб;

7) для відділу технічних і деревних рослин заготовлено плантаж;

8) на дослідній ділянці зроблений плантаж, територія розділена на частини, які засаджені 15 видами місцевих бобових рослин з метою вивчення їх кормової придатності;

9) на дослідній ділянці велися спостереження над 22 сортами картоплі, над 24 сортами капусти, над 10 сортами гороху, над буряком, морквою та іншими овочевими рослинами; висока урожайність була зафіксована в червоно качанній капусті "Зеніт", білої дитмарської ранньої, капусти кольорової гагської карликової, данської великої і гагської карликової ранньої; Добре пристосувалися і інші сорти: бруква жовта тане, бруква велетенська, кольрабі велетенський синій, морква нантска циліндрична і каротель паризька, редиска "крижана бурулька"; горох Carter's First crop дуже швидко дозрівав та мав велику урожайність; одним з прогресивних сортів картоплі за своєю врожайністю був визнаний місцевий білий, добрі результати дали також місцевий рожевий, Perle von Erfurt і Perfecta. Олександр Васильович Фомін вважав, що Бакурянське гірське відділення мало велику цінність. Дослідні ділянки мали величезне значення для цієї високогірної смуги Кавказу, оскільки злакові рослини не пристосовані до таких умов. Вони не завжди визрівають і під час опадів не витримують граду;

10) значно розширений і обгороджений, закладений в 1911 році дослідний сад; Завдяки клопіткій праці О.В. Фоміна, в цьому році знову висаджено 60 плодкових дерев. У 1911 році, в рік посадки, приріст був незначний, проте пізніше яблуні, сливи і вишні значно зміцніли;

11) відділ ягідних чагарників, організований в 1911 році, був значно збільшений О.В. Фомінім. У Альпійській ділянці значно розширили масив „Великого Кавказу“, на якому було розміщено близько 120 видів альпійських

рослин. Вапняна частина цього масиву поповнилася 50 живими рослинами, привезеними Д. І. Сосновським з гори Фішт [10, с. 36-38].

Після Бакур'янського відділення, де робота вже була спрямована, О.В. Фомін мав намір приступити до організації і планування Колхидського відділення. Колхидське відділення в місцевості Джаяті, дуже цінне для вивчення рослинності нижніх зон західного Закавказзя. Науковцями були здійснені посіви кукурудзи для знищення папоротеподібних і підготовлений ґрунт для подальшої дослідницької діяльності. О.В. Фомін займався плануванням і розбиттям території на ділянки для подальшої посадки рослин колхидської флори [10, с. 43-44].

При плануванні і облаштуванні цього відділення науковець передусім мав звернути увагу на збереження в природному стані рослинності, що зустрічалася на цій території. Тому, закладаючи доріжки саду флорист був змушений дотримуватися певної закономірності, проводити роботи так, щоб не пошкодити найбільш характерних куточків цього відділення. Територія Колхидського відділення знаходилася в поблизу населеної ділянки. Антропогенна діяльність внесла зміни в флору цієї місцевості. Олександр Васильович прийняв рішення щодо відновлення відділення шляхом посадки деяких характерних порід після попереднього вивчення сусідніх природних формацій лісу, що не зазнали втручання. Вся територія відділення була поділена на відділи:

1. Деревний розплідник диких і чагарникових порід нижньої зони західного Закавказзя.
2. Систематичний відділ диких трав'янистих рослин нижньої зони західного Закавказзя.
3. Відділ природної місцевої рослинності, що підлягала детальному формаційному вивченню [9, с. 7].

Започатковування в цьому відділенні штучних формацій О.В. Фомін вважав марною справою. За його переконаннями формації нижньої зони західного Закавказзя, як і високогірні формації не вивчено детально. Штучні формації ніколи не можуть в належному вигляді представити природну формацію, оскільки едафічні умови цієї місцевості завжди відрізнятимуться. Науковець схилився до думки, що відтворити в штучній формації природний склад рослинності не можливо. Немає ніякої необхідності влаштовувати штучні формації і тому, що багато природних формацій знайдуться при вивченні їх в даному відділенні саду. Інші ж природні формації, які не будуть виявлені на території відділення можна вивчати в найближчих околицях. Ботанік окреслив ряд напрямків у дослідженні Колхидського відділення за якими будуть писати наукові роботи:

1. Вивчення екології деревних і чагарникових порід західного Закавказзя.
2. Вивчення зміни деревних порід.
3. Вивчення формацій трав'янистої рослинності.
4. Вивчення грибних захворювань різних рослин [10, с. 43-44].

Під керівництвом О.В. Фоміна були закладені Караязьське та Гокчинське філіальні відділення Тифліського ботанічного саду:

Караязьське відділення знаходилося в степу Караязи на висоті 396 м над рівнем моря. О.В. Фомін вважав, що ця місцевість була зручною для вивчення рослинності степів, солончаків та боліт. Восени 1911 року за сприяння О.В. Фоміна на території почала функціонувати метеорологічна станція 2-го розряду. Відповідальним за спостереження був призначений садівник хутору

С.А. Понятовський. У 1912 році на Караязьському хуторі велося спорудження будинку для садівника, зерносховища, стайні з приміщенням для конюха і сінником. На зазначені роботи Департаментом Землеробства асигновано 5479 крб. Під керівництвом О.В. Фоміна було побудовано два парники для овочевих культур, перекопана значна площа угідь та поділена на дослідні ділянки [10, 41-43].

Гокчинське відділення на березі оз. Севана на висоті 1800 м було прекрасною базою для вивчення гірсько-степових формацій нагірної Вірменії. На території відділення розташували ділянку з кормовими травами: для розмноження конюшини, еспарцету і люцерни. На особливу увагу заслуговувала місцева дика люцерна, яка давала значну трав'яну масу. Досліди високогірних відділень саду були направлені на вивчення овочевих культур. Серед них вирізнялися картопля і капуста, тому що вони найменше страждали від граду, притаманного таким висотам. У 1912 році О.В. Фомін вивчав 22 скороспілих сортів картоплі, давав їм порівняльну характеристику. Окрім картоплі, культивувалося декілька сортів капусти: рання «Гендерсона», «Слава Енквіца», «Зимова кам'яна», червона «Зеніт». Спостерігаючи за іншими овочевими культурами О.В. Фомін зафіксував хороший урожай гороху (особливо сорт «Бісмарк»), моркви (франкфуртська), щавлю, ріпи, редиски. Особливо вдалими були посіви пшениці та ячменю. Олександр Васильович зазначав: «Особенно удачны были посеы некоторых хлебов: пшеницы, полбы, двурядного и шести рядного ячменей. Посеы отличались чрезвычайной ровностью и к концу августа совершенно созрели, Экскурюировавшие в это время в окрестностях оз. Гокча профессора А. Engler и G. Klebs, которые видели эти посеы, нашли, что данный район является особенно ценным для опытов с культурой хлебов как для Армении, так и для других таких же сухих районов Кавказа, находящихся на значительной высоте над уровнем моря» [10, с. 44].

Науково-організаційна діяльність О.В. Фоміна в гірських відділеннях Тифліського Ботанічного Саду дала поштовх розвитку ботанічної науки не лише в цій установі, а й в цілому на Кавказі. З'явилися потужні центри вивчення різних рослинних формацій. На базі Ботанічного саду виникали лабораторії з різних галузей ботаніки. Комплекс лабораторій з гербаріями Ці лабораторії разом з гербаріями, бібліотекою, музеєм і Ботанічним садом з його чотирма відділеннями до 1914 р. утворили могутній Інститут з цілою плеядою відомих науковців. [7, с. 13].

Список використаних джерел

1. Береговий П. М. Видатні вітчизняні ботаніки / П. М. Береговий, М. А. Лагутіна. – К. : Рад. шк., 1969. – С. 160-163.
2. Збірник праць, присвячений пам'яті акад. О.В. Фоміна / [зб. наук. праць / наук. ред. Любименко Н.В. та ін.]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1938. – 379 с.
3. Зеров Д.К. Олександр Васильович Фомін / Зеров Д.К. – К.: Укр. ботан. журн., 1936. – 7 (15). – С. 3-5.
4. Люди русской науки. Очерки о выдающихся деятелях естествознания и техники / [под ред. И. В. Кузнецова]. – М. : Физматгиз, 1963. – 896 с.
5. Очерки по истории русской ботаники / [Бреславец Л. П., Исаченко Б. Л., Комарницкий Н. А. и др.]. – М. : Изд-во МОИП, 1947. – 318 с.

6. Пачоский Й. К. Стадии развития флоры / Й. К. Пачоский // Вестн. естествознания. – 1891. – № 8. – С. 261-270.
7. Радде-Фомина О.Г. Биографический очерк.: раздел I / О.Г. Радде-Фомина // Збірник праць, присвячений пам'яті акад. О.В. Фоміна. – К.: Вид-во АН УРСР, 1938. – С. 8-18.
8. Сытник К.М. Ботанические тетради / К.М. Сытник, В.С. Галузинская – К.: Наук. думка, 1986. – С. 42-48.
9. Фомин А.В. Направление и программа организации научных и научно-практических работ в Бакурьянском и Колхидском отделениях Тифлисского ботанического сада / А.В. Фомин // Вестник Тифлисского ботанического Сада. Т.: 1913. – Вып. 26 – С. 1-8
10. Фомин А.В. Научные работы, производившиеся в Тифлисском Ботаническом Саду / А.В. Фомин // Отчет о деятельности Тифлиского Ботанического Сада за 1912 годъ. – Т.: 1913. – Вып. 11. – С. 36-44.
11. Фомин А.В. Отчет о начной деятельности Тифлисакого Ботанического Сада за истекшее трехлетие съ 1900-1902 г. / А.В. Фомин // Труды Тифлисакого Ботанического Сада – Т.: 1907. – Вып. 8. – С. 1-19.

Ю. А. Кривенко

НАУЧНО-ОРГАНИЗАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ А. В. ФОМИНА В ГОРНЫХ ОТДЕЛЕНИЯХ ТИФЛИССКОГО БОТАНИЧЕСКОГО САДА

В статье освещается научно-организационная работа Александра Васильевича Фомина в горных отделениях Тифлисского ботанического сада, сделан анализ научных исследований в этой местности.

Ключевые слова: *А.В. Фомин, научно-организационная деятельность, горные отделения, Тифлиссский ботанический сад, ботаника.*

Yu. Kryvenko

O.V. FOMIN'S RESEARCH AND ORGANIZATIONAL ACTIVITIES IN THE MOUNTAIN DEPARTMENTS OF THE TIFLIS BOTANICAL GARDEN

The research and organizational work of Oleksandr Vasyliovych Fomin in the mountain departments of the Tiflis botanical garden is covered in the article; the analysis of the researches in this locality is done.

Keywords: *O. V. Fomin, research and organizational activity, mountain departments, Tiflis botanical garden, botany.*

Надійшла до редакції 29 березня 2013 року

Слово молодого автора

УДК 314.113:392.1(477.53):[001.814]«175»/«179»

В. В. Кручиненко

ШЛЮБНИЙ СТАН СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ: ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ (ЗА ДАНИМИ РУМЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ)

У статті на основі даних Генерального опису 1765 – 1769 років з позиції історичної демографії аналізується шлюбний стан сільського населення Миргородського полку. В основу аналізу покладено методики, розроблені Л. Анрі та А. Блюмом.

Ключові слова: історична демографія, Генеральний опис, середній вік укладання шлюбів, показник статевого співвідношення.

Вивчення демографічних аспектів у соціальній історії України другої половини XVIII століття за останній час почало привертати увагу все більшої кількості сучасних науковців. Зокрема, це стосується і дослідження шлюбного стану в селах Гетьманщини, яка історіографією на сьогоднішній день практично не висвітлена. Окремі аспекти зазначеної проблеми в українських селах Стародубського полку (число осіб, які не взяли шлюб; число осіб, які залишилися поза шлюбом; орієнтовний шлюбний вік; вікова різниця між чоловіками та дружинами) дослідив Юрій Волошин [4], а Олена Бороденко проаналізувала шлюбний стан населення села Жуки Городової сотні Полтавського полку [2]. Метою нашої статті є дослідження шлюбного стану мешканців чотирьох сіл Миргородського полку – Мануйлівки Голтвянської сотні, Дмитрівки Потоцької сотні, Демидівки та Пісків, які знаходилися на території Омельницької сотні. Для цього спробуємо розв'язати такі завдання:

- 1) установити показник статевого співвідношення населення;
- 2) визначити частку осіб, які перебували в шлюбі, та частку осіб, які залишилися поза шлюбом;
- 3) з'ясувати середній вік укладання шлюбів і вікову різницю між подружжям.

Головним джерелом для вивчення шлюбної ситуації, яка склалася в указаних населених пунктах, є Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 років, який локалізується в Центральному державному історичному архіві України у місті Київ [14; 15; 16; 17]. Він належить до групи облікових джерел. Цей документ являв собою перепис населення та домогосподарств. Проведення його здійснювалося на території Гетьманщини за указом Катерини II від 4 листопада 1763 року Другою Малоросійською колегією, яку очолював граф П.О. Румянцев [5, с. 4].

У переписних книгах, написаних скорописом XVIII століття, міститься важлива інформація про вікові групи, соціальний склад населення та шлюбний стан, наприклад: «Косма Проскуренко, звання козачого, 45 лет. Его жена Мария Матвеева, 40 лет. Дети: Сын: Прокоп холост, 20 лет. Дочери: Евдокия 11 лет, Марина 8 лет, Анна 8 лет [17, арк. 84]. У чотирьох вищезазначених селах у ході перепису було зафіксовано 2617 осіб. При цьому підкреслимо, що в це число ми враховували трьох осіб, сімейний стан яких не з'ясований. З огляду на те, що станом на 1764-ий рік чисельність чоловіків Миргородського полку становила 71103 особи [10, с. 110], можна припустити, що загальна кількість населення була близько 150000 осіб. Отже, наша вибірка становить 1,7 % від загальної чисельності мешканців полку і є репрезентативною.

Спочатку спробуємо встановити показник статевого співвідношення для сільського населення Миргородського полку. Для цього використаємо віковий розподіл, запропонований французькими демографами Луї Анрі та Аланом Блюмом. Згідно з ним, усе населення можна поділити на дітей (0 – 14 років), осіб активного віку (15 – 64 роки) та літніх (65 і старше) [1, с. 23]. Дані занесемо до таблиці 1.

Таблиця 1

**Розподіл сільського населення Миргородського полку
за віковими групами**

Вікова група	0 – 14		15 – 64		65 і старше	
Стать	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
Кількість	690	688	619	601	8	8

Загальне число дітей було 1378 осіб, серед яких 690 хлопчиків і 688 дівчаток. Таким чином, хлопчики становили 50,1%, а дівчатка – 49,9%. А тепер порахуємо показник статевого співвідношення для дитячого населення:

$$100 \times 690 / 688 = 100,2.$$

Цей показник засвідчує деяку перевагу хлопчиків, що говорить про трохи нижчий рівень народжуваності дівчаток. На думку української дослідниці Олени Замури, це можна пояснити тим, що хлопчиків, зазвичай, народжується більше, ніж дівчат [6, с. 209]. Біологічною сталою є «вторинне співвідношення статей», що в демографічній науці позначає співвідношення живонароджених хлопчиків і дівчаток. Ця цифра становить 105 – 106 народжень хлопчиків на 100 народжень дівчат [8, с. 62].

Осіб активного віку нараховувалось 1220 (619 чоловіків і 601 жінка). Для них показник статевого співвідношення дорівнює

$$100 \times 619 / 601 = 102,9.$$

Число літніх людей було 16 осіб (по 8 чоловіків і жінок). Тут показник статевого співвідношення становить:

$$100 \times 8 / 8 = 100.$$

Отже, співвідношення статей дорівнюватиме

$$100 \times 1317 / 1297 = 101,5.$$

На рисунку 1 відобразимо графічно показники статевого співвідношення всіх вищезгаданих категорій населення.

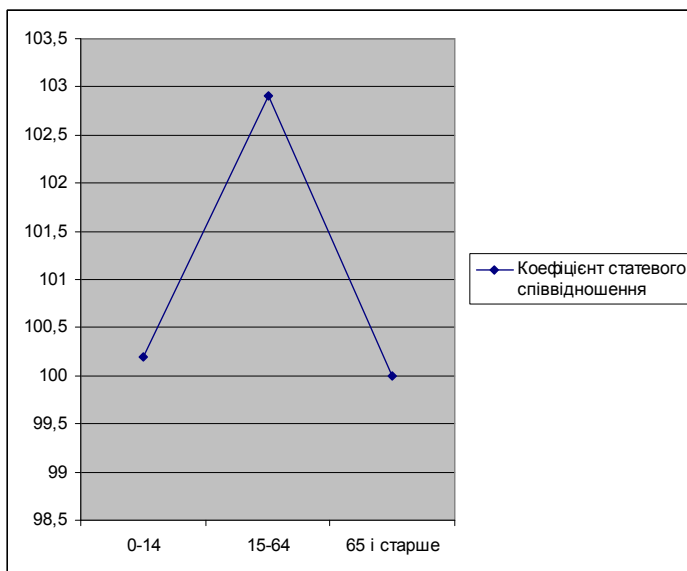

Рис. 1. Показники статевих співвідношень сільського населення Миргородського полку

Результати показали, що чоловічого населення було більше. Причиною того, що він менший від 100 або більший від 110, науковці вважають недооблік представників однієї статі [1, с. 27 – 29]. Коефіцієнт статевих співвідношень в аналізованих селах 101,5, отже, знаходиться в межах норми й облік населення в цілому правильний.

У демографічній науці існує поняття шлюбного стану. Під ним розуміють становище індивіда стосовно інституту шлюбу [8, с. 74]. У зв'язку з цим усе населення ділиться на такі групи: 1) ті, хто ніколи не перебував у шлюбі; 2) ті, хто перебував у шлюбі; 3) овдовілі та 4) розлучені [7, с. 42]. Стосовно перших трьох категорій зауважимо, що Генеральний опис дає можливість провести статистичні обчислення й зробити певні висновки. Щодо розлучених, ситуація виглядає набагато складніше, оскільки у досліджуваному джерелі не міститься інформації про обвінчані пари, які з тих чи інших причин розірвали шлюб. Саме тому в своїй розвідці ми не будемо торкатися проблеми розлучень у Гетьманщині, яка потребує залучення ширшого кола джерел.

Отже, спробуємо підрахувати яке число осіб в аналізованій групі перебувало у шлюбі, яку частку становили ті, хто перебував у шлюбі раніше, а також частку тих, хто ніколи не брав шлюб. Для зручності складемо таблицю (див. таблицю 2), в якій відобразимо шлюбний стан населення.

Зазвичай у демографічній науці населення поділяють на 5 і 10-річні групи. Оптимальнішим для нашої розвідки буде перший варіант, оскільки в досліджуваних нами селах не трапляється випадків укладання шлюбів раніше від 15 років.

**Шлюбний стан сільського населення
Миргородського полку**

Вікові групи	Чоловіки								Жінки							
	Неодружені		Одружені		Вдівці		Нез'ясований сімейний стан		Незаміжні		Заміжні		Вдови		Нез'ясований сімейний стан	
	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
15-19	162	24,6	22	3,3	-	-	-	-	125	20,1	48	7,8	-	-	-	-
20-24	37	5,6	65	9,9	1	0,2	-	-	27	4,4	70	11,3	1	0,2	-	-
25-29	1	0,2	53	8,1	-	-	-	-	2	0,3	46	7,4	-	-	-	-
30-34	1	0,2	56	8,5	-	-	-	-	1	0,2	58	9,4	3	0,5	1	0,16
35-39	-	-	44	6,7	-	-	1	0,3	-	-	52	8,4	-	-	-	-
40-44	-	-	51	7,8	2	0,3	-	-	-	-	44	7,1	6	1	-	-
45-49	-	-	45	6,8	1	0,2	1	0,3	-	-	43	7	2	0,3	-	-
50-54	-	-	38	5,7	1	0,2	-	-	-	-	42	6,8	9	1,4	-	-
55-59	-	-	42	6,4	4	0,6	-	-	-	-	17	2,7	2	0,3	-	-
60-64	-	-	15	2,2	4	0,6	-	-	-	-	12	2	5	0,8	-	-
65-69	-	-	9	1,3	1	0,2	-	-	-	-	-	-	2	0,3	-	-
> 70	-	-	3	0,4	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0,3	-	-
Усього	201	30,6	443	67,1	14	2,3	2	0,6	155	25	432	69,9	32	5,1	1	0,16

З таблиці бачимо, що на момент проведення Румянцевського перепису нараховувалося 1277 осіб шлюбного віку (658 чоловіків і 619 жінок). Найбільшу частку серед них становили одружені – 443 (67,1%) у чоловіків і 432 (69,9%) у жінок. Трохи меншим був відсоток тих, хто ніколи не одружувався – 201 (30,6%) у чоловіків і 155 (25%) у жінок. Щодо вдівців і вдів, то їх нараховувалось відповідно 14 (2,3%) і 32 (5,1%). Відобразимо на рисунках 2-, 3- та 4-відсоткове співвідношення неодружених і незаміжніх, одружених і заміжніх, а також вдівців і вдів.

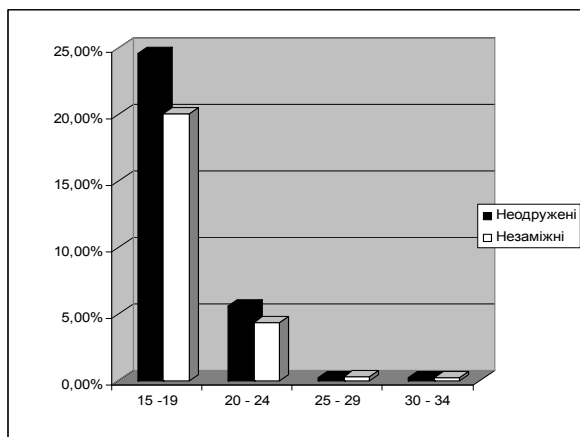

Рис. 2. Співвідношення неодружених і незаміжніх за віковими групами в селах Миргородського полку

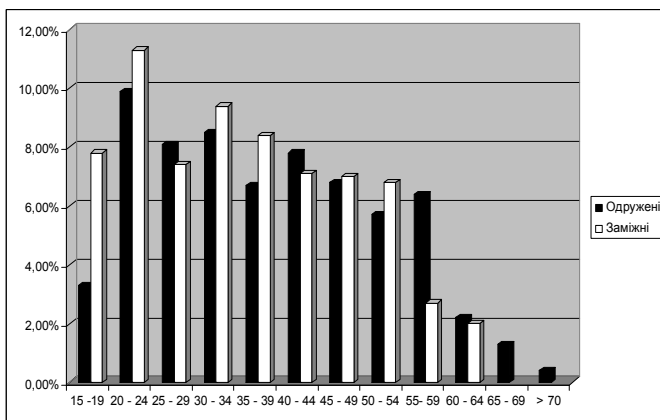

Рис. 3. Співвідношення одружених і заміжніх за віковими групами в селах Миргородського полку

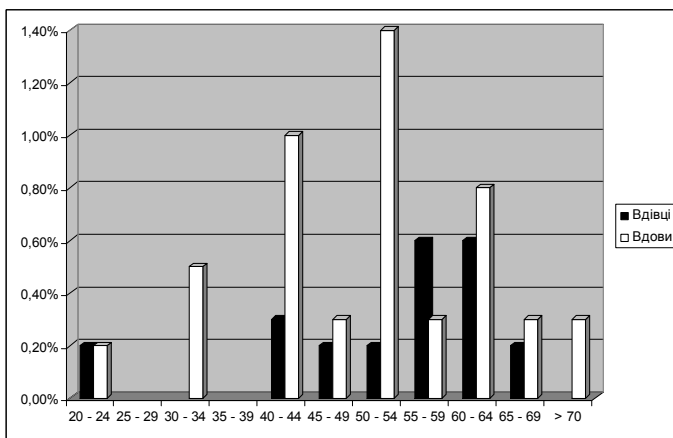

Рис. 4. Співвідношення вдівців і вдів за віковими групами в селах Миргородського полку

Проаналізувавши вікові показники, ми побачили, що найбільша частка неодружених становить 162 чоловіки (24,6%) у віковій групі 15-19 років. Серед незаміжніх цей показник буде трохи меншим – 125 жінок (20,1%). Стосовно одружених, зазначимо, що їх найбільша частка припадає на вікову групу 20 – 24 роки, а саме 65 чоловіків (9,9%). Щодо жінок, які одружилися, відмітимо, що їх найбільша частка становить 70 осіб (11,3%) у тій самій віковій категорії. Найбільшу частку (4 чоловіки – 0,6%) серед вдівців становили вікові групи 55 – 59 і 60 – 64 роки. Якщо вести мову про вдов, то їх нараховувалось найбільше 9 (1,4%) у віковій групі 50 – 54 роки. У досліджуваних нами селах майже не зафіксовано випадків повторних шлюбів між вдівцями та вдовами. Лише один раз записана шлюбна ситуація, коли 42-річний Семен Шаповал, природний посполитий Мануйлівки, одружився вдруге на 40-річній Меланії [14, арк. 55зв.]. Французький науковець П'єр Шоню вважає, що після досягнення вдовами 30 років (у цьому віці вони обтяжені дітьми) виникають труднощі вийти вдруге заміж [18, с. 193]. Тому не дивно, що у віковій групі 30 – 34 роки було три вдови (0,5%). Із цього випливає, що у проаналізованих населених пунктах не була поширеною практика вкладання повторних шлюбів між овдовілими особами.

У досліджуваному нами джерелі міститься інформація про вдівця і вдову у віковій групі 20 – 24 роки. Вдівцем був мешканець села Мануйлівки: «Григорий Хоменко, вдов, 23 лет...» [14, арк. 53]. Дітей у нього не було. Сучасний історик Ігор Сердюк підкреслює, що вдівство чоловіка в такому ранньому віці, безумовно, було винятковим явищем і пояснюється, очевидно, смертю дружини під час пологів [12, с. 153]. Також учений робить акцент на тому, що однією із причин відсутності молодих вдівців є порівняно низька жіноча смертність [11, с. 176]. Молодою вдовою виявилась мешканка села Демидівка, у якої залишився від першого шлюбу 4-річний син Федір: «Вдова умершего омельницького козака Козми Радочинского, жена Феодора Радочинская, 20 лет...» [16, арк. 70]. Остання могла залишитися без чоловіка у результаті нещасного випадку чи його хвороби.

Тепер підраховуємо число осіб жіночої та чоловічої статі, які залишилися за межами шлюбних стосунків. Результати представимо у таблиці 3.

Таблиця 3

Число осіб, які не взяли шлюб у селах Миргородського полку

Вікові групи	Чоловіки		Жінки	
	Холостяки	Всього	Незаміжні	Всього
15-19	162	184	125	173
20-24	37	103	27	98
25-29	1	54	2	48
30-34	1	57	1	62
35-39	-	44	-	52
40-44	-	53	-	50
45-49	-	46	-	45
50-54	-	39	-	51
55-59	-	46	-	19
60-64	-	19	-	17
65-69	-	10	-	2
> 70	-	3	-	2

Далі, щоб визначити показник остаточної безшлюбності, звернемося до історико-демографічної методики, яку розробили вже згадані французькі вчені Луї Анрі та Алан Блюм. Вони вважають, що можливість узяти шлюб знижується відповідно до зростання віку і стає мінімальною в 50 років [1, с. 48]. Таким чином, отримуємо частку осіб, які залишилися поза шлюбом до 50 років. Це можна зробити шляхом обчислення середнього значення для 45 – 49 і 50 – 54 років [1, с. 48]. Отож маємо такі результати:

$$C_{50} = 0 + 0 / 46 + 39 = 0 \text{ для чоловіків;}$$

$$C_{50} = 0 + 0 / 45 + 51 = 0 \text{ для жінок.}$$

За нашими розрахунками стає зрозуміло, що всі чоловіки і жінки, які досягли 50-річного віку, були одруженими. До цього слід додати, що основну частину холостих і незаміжніх становила загальна вікова категорія 15 – 19 років. Якщо порівняти ці показники з українськими селами Стародубського полку, то стане зрозуміло, що вони доволі наближені. Так, для чоловіків згаданої адміністративно-територіальної одиниці значення $C_{50} = 0,007$, для жінок – 0 [3, с. 190].

Додаткові результати стосовно окремих вікових категорій представимо в таблиці 4.

Таблиця 4

**Частка осіб, які залишилися поза шлюбом
у селах Миргородського полку**

Вікові категорії	Чоловіки	Жінки
C_{15-19}	0,880	0,722
C_{20-24}	0,359	0,275
C_{25-29}	0,018	0,041
C_{30-34}	0,017	0,016
C_{35-39}	-	-
C_{40-44}	-	-
C_{45-49}	-	-
Всього	1,274	1,054
C_{50}	0	0

Узявши дані із таблиці 4, підрахуємо середній вік вступу в шлюб у селах Миргородського полку. При цьому використаємо таку формулу:

$$i = 10 + 10 \times (C_{15-19} + \dots + C_{45-49}) - 40 \times C_{50} / 1 - C_{50} \text{ [1, с. 49],}$$

де i – середній вік вступу в шлюб, а C – показник безшлюбності окремих вікових категорій.

Таким чином, середній вік вступу в перший шлюб для осіб чоловічої статі:

$$i = 10 + 10 \times 1,274 - 40 \times 0 / 1 - 0 = 22,7;$$

для осіб жіночої статі:

$$i = 10 + 10 \times 1,054 - 40 \times 0 / 1 - 0 = 20,5.$$

Отже, отримані результати засвідчують, що в досліджуваних нами селах Миргородського полку не була поширеною практика вкладання ранніх шлюбів. Вони не набагато відрізняються від тих, які вирахував Юрій Волошин для українських сіл Стародубського полку, де середній шлюбний вік для чоловіків дорівнював 23,7 років, а для жінок – 19,1 років [3, с. 194].

Якщо ж порівняти отримані результати з країнами Західної Європи, то, наприклад у приході Бомонтлез-Ноне (Франція), аналогічні показники дорівнювали 26,2 року для чоловіків і 25,5 року для жінок [9, с. 170], у приході Колітон (Великобританія) середній шлюбний вік становив 25,7 року для чоловіків і 26,8 року для жінок [9, с. 171]. Це, на нашу думку, вказує на те, що населення сіл Миргородського полку відповідає «несвропейському типу шлюбності», згідно з яким середній вік вступу в шлюб незаміжніх жінок становить менше від 21 року. Що стосується європейського типу, то там цей показник має бути вищим від 23 роки [13, с. 26].

Розглянемо також вікову різницю між одруженими чоловіками та жінками. Це дасть нам змогу простежити частоту малої, середньої та великої вікової різниці у шлюбних стосунках сільського населення Миргородського полку. Умовно позначимо малу різницю у шлюбному віці 0 – 4 роки, середню – 5 – 9 років і велику – 10 та більше років. Результати відмітимо в таблиці 5.

Таблиця 5

**Вікова різниця між подружжям
у селах Миргородського полку**

Різниця	Кількість випадків	%
0-4	104	37,3
5-9	97	34,8
10-14	63	22,6
15-19	13	4,6
> 20	-	-
Старші дружини	2	0,7

Із наших обрахунків видно, що у 104 випадках (37,3 %) мала вікова різниця між шлюбними парами становила 0 – 4 роки. Другу позицію посідає середня вікова різниця – 34,8 %. На третьому місці знаходиться велика вікова різниця – 76 випадків (27,2 %). Зрозуміло, що в усіх зазначених випадках старшими були чоловіки. Проведений нами демографічний аналіз повністю відповідає останньому твердженню, адже лише у двох випадках (0,7 %) жінки були старшими за чоловіків: 1) «Остап Пацан 48 лет ... Его жена Агафья 50 лет» [14, арк. 42зв.]; 2) «Гаврило 22 года ... Его жена Мелания 40 лет» [14, арк. 55зв.]. Причому якщо в першому випадку чоловік був молодшим від дружини тільки на 2 роки, то в другому вікова перевага дружини становила аж 18 років! Загалом же слід зауважити, що у проаналізованих селах Миргородського полку подібні шлюби були рідкістю. Відобразимо графічно криву шлюбної вікової різниці (рисунок 5).

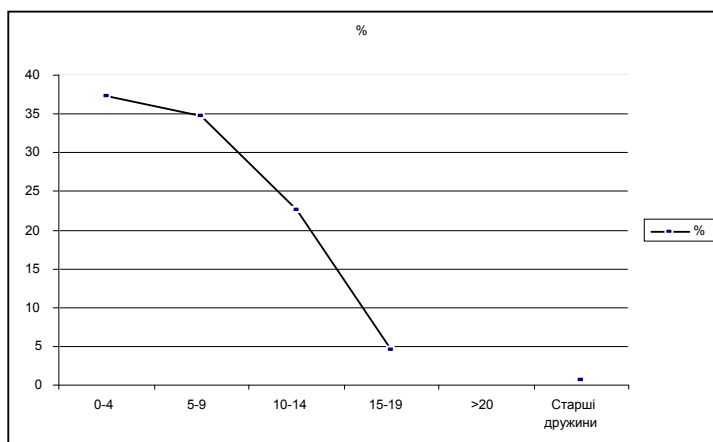

Рис. 5. Крива шлюбної вікової різниці в селах Миргородського полку

Отже, підсумовуючи проведене дослідження, зазначимо:

1) показник статевого співвідношення для дитячого населення становив 100,2; для осіб активного віку – 102,9. Щодо літніх людей, то цей показник був 100. Це означає, що у селах Миргородського полку чисельна перевага належала чоловікам. Поряд із цим не слід виключати й того, що міг мати місце недооблік жіночої статі;

2) частка осіб, які залишилися поза шлюбом, була доволі малою. Всі жінки і чоловіки як мінімум один раз за життя брали шлюб;

3) середній вік укладання шлюбів становив 22,7 року для чоловіків і 20,5 року для жінок, що вказує на існування в селах Миргородського полку «неєвропейського типу шлюбності». У більшості випадків одружені чоловіки були старшими за жінок у віковій різниці 0 – 4 роки. Генеральний опис містить у собі тільки 2 випадки, коли особи слабкої статі мали вікову перевагу над чоловіками.

Список використаних джерел

1. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блом. – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
2. Бороденко О. Статеві-вікова структура населення с. Жуки Городової сотні Полтавського полку в другій половині XVIII століття (за матеріалами сповідних розписів 1775 року) / О. Бороденко // Краєзнавство. – 2012. – №3. – С. 55 – 64.
3. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
4. Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – К.: Інститут історії України, 2004. – С. 39 – 51.
5. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Показчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 185 с.
6. Замура О. Смертність у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) / О. Замура // Краєзнавство. – 2009. – №3 – 4. – С. 207 – 213.
7. Махорін Г. Л. Основи демографії. Курс лекцій / Г. Л. Махорін. – Житомир: Видавництво “Волинь”, 2009. – 96 с.

8. Муромцева Ю. Демографія: навчальний посібник / Ю. Муромцева. – К.: Кондор, 2009. – 300 с.
9. Палли Х. Некоторые характеристики развития семьи в странах Западной Европы XVII – XIX веков (по материалам зарубежных исследований) / Х. Пали // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 169 – 182.
10. Перковський А. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. / А. Перковський // УЖ. – 1968. – №1. – С. 107 – 111.
11. Сердюк І. Вдівці і вдови у Рум'янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) / І. Сердюк // Красзнавство. – 2008. – №1-4. – С. 175-181.
12. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / І. Сердюк. – Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2011. – 304 с.
13. Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневого и И.С.Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 14 – 70.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 344. – Арк. 38-79.
15. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 437. – Арк. 1-109.
16. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 439. – Арк. 36-79.
17. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 441. – Арк. 75-107.
18. Шоню П. Цивилизация классической Европы / П. Шоню. – М.: АСТ, 2008. – 608 с.

В. В. Кручиненко

**БРАЧНОЕ СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ
МИРГОРОДСКОГО ПОЛКА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА:
ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
(ПО ДАННЫМ РУМЯНЦЕВСКОЙ ОПИСИ)**

В статье на основе данных Генеральной описи 1765 – 1769 годов с позиции исторической демографии анализируется брачное состояние сельского населения Миргородского полка. В основу анализа положены методики, разработанные Л. Анри и А. Блюмом.

***Ключевые слова:** историческая демография, Генеральная опись, средний возраст заключения браков, показатель полового соотношения.*

V. V. Kruchynenko

**MARRIAGE STATE OF RURAL POPULATION OF THE MYRHOROD
REGIMENT IN THE SECOND HALF OF THE 18th CENTURY:
HISTORICAL-DEMOGRAPHIC ANALYSIS
(ON THE DATA OF RUMYANTSEV'S CENSUS)**

The marriage state of rural population of the Myrhorod regiment is considered in the article from the perspective of historical demography at the core of the General census of 1765–1769. The analysis is based on the methodologies by L. Henry and A. Blum.

***Key words:** historical demography, General census, average marital age (median age at marriage), sex ratio.*

Надійшла до редакції 21 лютого 2013 року

САМОЛІКВІДАЦІЯ ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ (БОРОТЬБИСТІВ) У 1920-МУ РОЦІ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВЩИНИ)

У статті на основі архівних документів аналізуються основні аспекти діяльності КП(б)У та її полтавських організацій щодо небільшовицьких партій. Зокрема, досліджуються причини та умови самоліквідації місцевих осередків Української комуністичної партії (боротьбистів) на території Полтавщини у 1920-му році. З'ясовується механізм тиску на них органів партійної і державної влади.

Ключові слова: український націонал-комунізм, УКП (боротьбистів), РКП(б), КП(б)У, Полтавщина, небільшовицькі партії.

З'ясування питань практики становлення авторитарних і тоталітарних політичних режимів продовжує залишатися актуальним в історичній науці. Особливо цікавим є вивчення такого досвіду на регіональному рівні. Метою нашого дослідження є намагання простежити особливості боротьби більшовиків із своїми тимчасовими союзниками в Україні – Українською комуністичною партією (боротьбистів) у 1920-му році на прикладі Полтавської губернії – одного із центральних регіонів Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі УСРР – авт.). Протиборство між ними було одним із найбільш яскравих проявів на шляху становлення однопартійної політичної системи РКП(б)-КП(б)У. Для розв'язання цієї проблеми ми використали автентичні архівні документи з фондів Державного архіву Полтавської області. Відповідно до специфіки тогочасного правопису при цитуванні збережені стиль і орфографія оригіналу; переклад з російської мови українською автора статті. Зазначена проблема має певну історіографічну базу. Зокрема, при підготовці статті ми використали праці дослідників В.Я. Ревегука, Л.Л. Бабенко, С.М. Ляхівненка, І.Ф. Кураса, С.А. Кокіна, К.В. Гусева, В.О. Полушкіної, М.І. Панчука, Я.М. Остапенко, С.В. Білошицького та ін. Зазначимо, що в такій постановці обрана тема не була об'єктом спеціального дослідження, а відтак це підвищує актуальність дослідження.

Українська комуністична партія (боротьбистів) (далі УКП(б) – авт.) утворилася у серпні 1919 року на основі злиття Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів) та Української соціал-демократичної робітничої партії (“незалежних лівих”) [16, с. 93]. Вона була відносно впливовою і багаточисельною. Так, за підрахунками дослідниці В. О. Полушкіної, у лавах УКП(б) на весну 1920 року налічувалося 15 тисяч членів [6, с. 68]. Зазначимо, що еволюція її політичної доктрини була довготривалою і суперечливою, як і її організаційний розвиток. Вона змінювалася під впливом поступового полівиння мас, загострення внутрішньополітичної ситуації, спричинених провальною політикою різних політичних сил періоду 1917 – 1920-их років. УКП(б) врахувала досвід перебільшення політичними силами значення національного питання та недооцінку соціального у процесі державного будівництва. Зрештою, програма

УКП(б) еволюціонувала до націонал-комунізму, який бачився запорукою розв'язання всіх соціальних та національних проблем [5, с. 112; 11, с. 167-169].

Фактично, УКП(б) запропонувала свою альтернативу державного будівництва в Україні, поєднавши національні вимоги з соціальними. Її основними положеннями були: вирішення національного питання шляхом створення незалежної від Росії і її партійного більшовицького центру Української соціалістичної радянської республіки; проведення внутрішніх перетворень на засадах соціалістичної програми; побудова соціалістичного ладу в Україні; встановлення влади диктатури пролетаріату та найбіднішого селянства у формі рад робітничих і селянських депутатів; створення окремої української Червоної Армії; власний, незалежний від Москви центр управління народним господарством України тощо. Також боротьбисти виступали за перемогу світової комуністичної революції, утворення Всесвітньої федерації соціалістичних республік, членом якої повинна була стати й Україна як окремий політико-адміністративний суб'єкт, на правах повної автономії у внутрішніх політичних і економічних справах, з власним політичним центром. Таким чином, у питанні української державності боротьбисти стояли на федералістських позиціях, розглядаючи самостійність радянської України лише як умову переходу до Всесвітньої соціалістичної федерації, сподіваючись на можливість рівноправного становища у ній усіх республік. Боротьбисти вважали КП(б)У представником Москви, філією РКП(б), а тому не вважали її виразником інтересів українців, вважаючи, натомість таким виразником УКП (боротьбистів). В цілому, більшовиків в Україні вони розглядали ледь не окупантами, які здійснювали тут під виглядом інтернаціональної допомоги насправді загарбницьку, окупаційну політику [5, с. 112-114; 11, с. 167-169; 14, с. 6-7; 16, с. 95].

Боротьбисти вважали, що керувати комуністичним будівництвом у кожній країні мають власні сили, які добре знають специфічні національні умови й могли б спробувати пристосувати до них комуністичні догми. Більше того, вони обстоювала тезу про особливість України як аграрної держави, наголошуючи на несхожості з умовами Росії. Тому УКП(б) виступала проти злиття України з Росією, адже Україна є окремою державою, що відрізняється від Росії не тільки мовою, а й соціально-економічними та культурними умовами. Також лідери УКП(б) вважали свою партію українським комуністичним центром, який репрезентував інтереси українського селянства й робітництва, та пропонували об'єднання усіх комуністичних сил в Україні на базі своєї партії, що можна розглядати як прагнення до монополізації (в перспективі) політичної влади в УСРР. Це, а також активна участь партії в організації прорадянських повстань було, за їх переконанням, підставою для того, щоб УКП(б), а не КП(б)У була основою формування уряду УСРР [14, с. 6-7; 16, с. 95].

Отже, підґрунтям переходу УКП(б) на платформу визнання радянської влади та встановлення союзницьких відносин з більшовиками наприкінці 1919 року була деяка схожість ідеологічних поглядів. До того ж, не слід забувати, що справа звільнення більшої частини України від білогвардійців належала партизанським загонам боротьбистів, які були найсильнішою партією у денікінському підпіллі, та махновців. КП(б)У в основній своїй масі перебували у той період на російській території, а селянство в основному підтримувало не більшовиків, негативний досвід політики яких ще не встигло забути, а УКП(б) та її програмні положення.

Фактично і втретє більшовики трималися в Україні на силі своїх багнетів. А тому їм був просто необхідний тимчасовий союз з селянством – найчисельнішою соціальною верствою населення України, виразником якого на той час була УКП(б). Натомість виступити збройно силами своїх партизанських загонів проти більшовиків боротьбисти не наважилися з огляду на наявність у останніх регулярної Червоної армії, спільність ідеології та союзницькі відносини [14, с. 7; 15, с. 11].

17 грудня 1919 року у Москві між ЦК КП(б)У й ЦК УКП(б) було укладено договір про співпрацю на базі Всеукраїнського ревкому шляхом входження у нього боротьбистів. Така ж угода була укладена між ЦК КП(б)У і УПЛСР (борбистів). До складу Всеукрревкому, разом із більшовиками та борбистом, увійшов також боротьбист Г. Гринько [16, с. 97]. Це дало можливість боротьбистам проводити політику легально, а більшовикам – заручитися їхньою підтримкою [15, с. 10].

Однак УКП(б) складала відчутну опозицію КП(б)У. Боротьбу з нею більшовики почали одразу ж після встановлення радянської влади. Іншого шляху й бути не могло, адже після здійснення Жовтневого перевороту почалося усунення від політичного життя усіх небільшовицьких партій. У свою чергу, створення однопартійної політичної системи неминуче породжувало формування тоталітарної держави [3, с. 12]. Політична доктрина більшовицької партії не допускала існування альтернативних партій на теренах колишньої Російської імперії. Адже конкуренти могли запропонувати оптимальні шляхи виходу держави з кризового стану та мали б, як наслідок, досить чисельний електорат під час виборів до рад, що могло б привести до втрати більшовиками політичної монополії та подальшого краху комуністичної партії [1, с. 16-17]. Крім цього, як з'ясував у дисертаційному дослідженні С. В. Білошицький, встановлення монопартійної системи було єдино можливим засобом забезпечення політичного панування більшовицької партії в Україні [4, с. 2].

Зазначимо, що після розгрому денікінських військ і відновлення радянської влади в більшій частині сучасної України більшовики одним із стратегічних завдань висунули подальше інтернаціональне зміцнення єдності радянської України з іншими радянськими республіками [13, с. 230]. Потреба у союзі з УКП(б) після перемоги над Денікіним майже відпала. Лідер більшовиків Ленін публічно у своєму “Листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним” від 28 грудня 1919 року написав, що більшовики “хочуть досягнути добровільно союзу націй <...>”, братської єдності на добровільній згоді народів, під якими розумівся тісний військово-політичний і економічний союз [13, с. 230-231]. Пізніше IV конференція КП(б)У (17 – 23 березня 1920 року) чітко висловилася за всебічне зміцнення дружби і єдності України і Росії, розглядаючи “усілякі спроби розірвати чи ослабити цей зв'язок <...> контрреволюційними, направленими проти влади робітників і селян”, а висунення національного питання “<...> спробою зірвати і ускладнити встановлення пролетарської диктатури” [13, с. 231]. Отже, позиція більшовиків повністю суперечила поглядам УКП(б).

У стосунках між УКП(б) та КП(б)У в УСРР упродовж січня-лютого 1920 року спостерігалася міжпартійна боротьба у формі численних конфліктів між представниками даних партій на місцях, незважаючи на укладену на рівні ЦК

напередодні угоду [15, с. 10]. Дослідниками К. В. Гусевим і В. О. Полушкіною було підраховано, що упродовж лютого-березня 1920 року питання про боротьбистів і ставлення до них розглядалося майже на кожному засіданні ЦК КП(б)У [6, с. 64]. Ленін за чотири місяці (з грудня 1919 – до березня 1920 року) у семи документах аналізував різноманітні аспекти тактики більшовиків щодо УКП(б) [2, с. 214]. Це є свідченням того, що він особисто тримав під контролем ситуацію щодо УКП(б). Як зазначила у своєму дисертаційному дослідженні Я.М. Остапенко, суперечності виникали з досить принципових питань, зокрема, у виборюванні права одноосібного представника та носія комуністичних ідей, лідера українського пролетаріату, а також у поглядах щодо майбутнього державного устрою УСРР. Переважна більшість суперечок, незважаючи на різкість звинувачень, обмежувалась полемікою, не переростаючи у відкрите протистояння. Існували розбіжності й у діях частини партійних низів та лідерів боротьбистів. Так, керівництво УКП(б) йшло на компроміс з більшовиками у таких важливих питаннях, як ліквідація Червоної Української Армії, поширення в Україні декретів РСФРР, нехтуючи при цьому інтересами більшості своїх рядових партійців [15, с. 10-11].

Зазначимо, що на Полтавщині місцеві осередки УКП(б) користувалися значною підтримкою більшості селянства регіону. Під час білогвардійської окупації практично в кожному повіті Полтавської губернії існувала розгалужена мережа підпільних організацій боротьбистів. Ті, яким вдалося уникнути викриття і розгрому, стали осередками формування повстансько-партизанських загонів [19, с. 48]. І хоч на початку 1920 року радянська влада на Полтавщині після вигнання білогвардійців була встановлена повсюдно, міцно утвердилася й реально діяла вона лише в Полтаві та повітових містах губернії [18, с. 140]. З приходом червоних військ на території Полтавської губернії почали відновлюватися органи радянської влади. 13 грудня 1919 року за взаємною домовленістю більшовиків і боротьбистів був утворений губернський революційний комітет (ревком – тимчасовий керівний орган влади до обрання рад – авт.), до складу якого увійшли місцеві більшовики М. Алексеев, Г. Кондратко, М. Стасюк, Івасенко-Чумак, Баскаков та боротьбисти Сердюк і Васильєв. Проте в такому складі він проіснував недовго і вже 18 грудня за рішенням Реввійськради Південного фронту був реорганізований. До складу нового ревкому були призначені більшовики Я. Дробніс (голова), О. Буценко, Г. Кондратко, Ю. Коцюбинський, С. Козюра, і лише один боротьбист Сердюк. Але губком УКП(б) відхилив пропозицію більшовиків ввести представника від своєї партії до складу губревкому, мотивуючи це тим, що губревком призначений військовим командуванням Червоної армії, а не обраний партіями, які вели спільну боротьбу проти денікінців і стоять на платформі радянської влади [18, с. 137]. У цілому в повітах Полтавщини особовий склад перших ревкомів після вигнання білогвардійців також утворювався шляхом компромісу, погодження між більшовиками і боротьбистами. Останні внесли вагомий внесок у розгортання підпільної боротьби і повстанського руху в тилу денікінських військ, а тому справедливо претендували, і, зрештою, отримували посадові місця для своїх представників [18, с. 137-139].

Третій прихід червоних військ на Полтавщину не привів до зміцнення тут радянської влади, яку населення краю у своїй більшості, як і раніше, не

сприймало. Дещо стримував вороже ставлення до більшовиків якраз їх союз з УКП(б), що склався в період боротьби з Денікіним. Але після відновлення радянською владою навесні 1920 року продовольчої розкладки антибільшовицька селянська повстанська боротьба на Полтавщині, як і по всій Україні, посилилася [18, с. 157].

Боротьбисти користувалися великим впливом не лише серед українського селянства, але й робітництва. Організацію УКП(б) у Полтаві очолював робітник-залізничник Мусіндзон, а ідейними натхненниками боротьбистів були В. Дем'яновський (Лазорський) та Л. Ковалів. Губернським друкованим органом партії стала газета “Боротьбист”, яку редагували Г. Коцюба та М. Хрестовий. Існувала й молодіжна організація УКП(б) – Комуністична юнацька спілка (КЮС або КоМЮС) [18, с. 137].

У звільнених від денікінців районах України, де відновлювалася радянська влада, КП(б)У, услід за РКП(б), монополізувала право й на теоретичну розробку, й на організаційно-політичне забезпечення соціально-економічних перетворень у республіці. Спроби ж теоретиків інших партій доповнити цю теорію обґрунтуванням національної специфіки класової боротьби, зокрема в Україні, сприймалися більшовиками як замах на “чистоту” вчення і на монополію влади партії більшовиків [16, с. 101]. КП(б)У встановлювала квоти представництва інших партій, що стояли на платформі радянської влади, у ВУЦВК, РНК УСРР, інших органах влади, регламентувала видання друкованих органів партій тощо. Таке “співробітництво” більшовиків з іншими партіями неминуче вело до розколу останніх та їх поглинання більшовицькою партією [16, с. 101]. Слід враховувати, що КП(б)У не була українською партією у звичайному розумінні цього слова. Вона являла собою регіональне відділення РКП(б) на автономних правах, де українців було за офіційними даними лише 3,5 % [19, с. 16]. Фактично, амбіції КП(б)У на монополію влади спиралися на військову присутність в УСРР червоних військ.

За висновками В.Я. Ревеуга, УКП(б) підтримувала більшість селянства Полтавщини. Так, на загальних зборах селян в Диканьці 1 лютого 1920 року було прийнято резолюцію боротьбистського змісту, запропоновану керівником партизанського загону І. Федорченком. У ній вимагалось, щоб “УСРР була незалежна, як у сфері культурного життя, так і економічного, себто мала свої окремі центри, які найкраще зможуть налагодити справу щодо цих галузей соціалістичного будівництва”. 2 березня 1920 року подібну запропоновану боротьбистами резолюцію було прийнято на безпартійній робітничо-селянській конференції в Кобеляках та інших містах і селах Полтавщини [18, с. 139].

Поставлені перед фактом відкритої непокори своїй політиці, більшовики вирішили дати рішучу відсіч усім намаганням боротьбистів. У комуністичних виданнях, а такими була більшість газет Полтавщини, піднялася антиборотьбистська кампанія наклепів та брехні. Їх звинувачували в націоналізмі, петлюрівщині, контрреволюційності тощо. Найбільше паплюжив боротьбистів В. Затонський у харківській газеті “Коммунист”, публікації якого відразу ж передруковувалися в полтавській газеті “Радянська влада” [18, с. 139-140]. Іншим дієвим засобом прискорення усунення боротьбистів, як і інших партій з політичної арени були вибори до місцевих Рад, які у більшості були нерівними, непрямими, незагальними, нетаємними, а тому й результати їх не відповідали

реальним настроям у суспільстві. Такими маніпуляціями більшовики домагалися отримання у цих органах влади більшості для своїх представників і недопущення до них інших політичних сил [18, с. 140-141].

За висновками сучасних дослідників, боротьбу з партією боротьбистів ЦК КП(б)У розпочав за безпосередньою вказівкою з Москви, яка базувалася на особистому рішенні Леніна, підтриманому РКП(б). ЦК КП(б)У, в свою чергу, слухняно взявся за виконання відповідного завдання [17, с. 87]. Вже 17 січня 1920 року ЦК КП(б)У звернувся із заявою до Виконкому Комінтерну, у якій визначив УКП(б) як куркульську і петлюрівську партію, звинуватив її у протиставленні пролетарській владі влади селянської і т.п., тобто в контрреволюційності. Вказувалося, що КП(б)У, з огляду на це, змушена була “<...> розпочати проти боротьбистів енергійну контрагітацію” [16, с. 102].

14 лютого 1920 року ЦК КП(б)У направив своїм губернським комітетам “Тези про наше ставлення до боротьбистів”, у яких пропонувалося розгорнути боротьбу проти УКП(б) [17, с. 87]. Отримали її і більшовицькі очільники Полтавської губернії. У “Тезах про наше ставлення до боротьбистів, прийнятих на засіданні Ц.К. К.П.У. від 11-го лютого 1920 р.[оку]” констатувався той факт, що “<...> залучення партії боротьбистів до державної відповідальності, – прискорюючи політичну еволюцію (цієї – авт.) партії, – мало прогресивне значення, так як скорочувало період невизначеності і безформеності політичних угруповань і відносин” [10, арк. 20]. Однак після цього на адресу УКП(б) йшов перелік звинувачень, серед яких:

- еволюція партії “<...> вправо, тобто в сторону виродження, в інтелігентську політичну групу, яка спирається переважно на кулацькі елементи села і на шкурницько-міщечницькі елементи міста, в тому числі і невеликої частини робітничого класу”;

- “підштовхувані керівною групою шовіністичної інтелігенції, яка більше всього боїться свого розчинення у єдиній комуністичній партії, боротьбисти ставши при владі, не лише зберегли, але і розвинули всі прийоми і методи безвідповідальної опозиційно-демагогічної групи, яка прагне спиратися на всі елементи невдоволення і дезорганізації, в яких, <...>, немає нестачі у важких умовах існування України”;

- надання “<...> користуючись всім авторитетом і перевагами правлячої партії <...>”, легальних умов існування “<...> всім тим кулацько-міщанським елементам міста і села, які ненавидять партію робітничого класу (мається на увазі КП(б)У – авт.) і радянську владу”;

- ведення “під виглядом боротьби за українську самостійність <...>” дезорганізаційної боротьби “<...> проти необхідного сполучення і об’єднання господарських апаратів, обслуговуючих спільні інтереси <...>” УСРР і РСФРР. Завдяки цьому “<...> вони сприяють господарському хаосу і загрожують підірвати всю роботу по економічному будівництву України і Росії”;

- “особливо злочинна” діяльність боротьбистів у військовій сфері (“під виглядом боротьби за самостійну українську армію боротьбисти підтримують партизанські банди, словом і ділом протиставляючи їх Червоній армії і посилюючи цим елементи бандитського хаосу, що привів Україну на край загибелі” в “<...> умовах ще далеко незакінченій на Україні боротьби з внутрішньою і зовнішньою контр-революцією <...>”, що є “<...> нічим іншим, як

прислужництвом хижакам імперіалізму і зрадницьким нанесенням удару в спину Радянській владі”) [10, арк. 20].

Після цих звинувачень висновок був лише один – “низькопробній політичній грі боротьбистів, яка таїть у собі серйозну небезпеку для політичного розвитку України, повинен бути покладений край”. Для цього на місцях більшовикам пропонувалося реалізувати низку заходів. По-перше, “<...> відкрити саму серйозну, уважну і енергійну кампанію проти партії боротьбистів, викриваючи її інтелігентсько-кар’єристський, шовіністичний і експлуататорський, кулацький характер” [10, арк. 20]. По-друге, “<...> особливу увагу при цьому належить звернути на всі ті випадки, де боротьбисти прямо чи опосередковано підтримують розбещених партизан і підривають авторитет і силу Російсько-Української Червоної армії <...>”, яку партизани зрадили, віддавши на поталу денікінців [10, арк. 20 зв.]. По-третє, “відповідним Радянським організаціям <...> не залишати без відповіді ні одну шовіністичну, анархо-кулацьку заяву <...>” УКП(б); “<...> шляхом безпощадних викриттів <...>” змусити трудящих-прихильників УКП(б) зрозуміти, що шлях партії боротьбистів “<...> є шляхом неминучої загибелі Радянської України” [10, арк. 20 зв.]. Окремо зазначалося, що певне “<...> числ[о] соціалістичних елементів до цих пір утримується в рядах [бо]ротьбистів, як офіційним комуністичним прапором цієї партії [і] її зовні-революційною фразеологією, так і майстерно роздмухуваними [бо]ротьбистським друком, промахами і помилками окремих представників Радянської влади, які не рахуються з національними потребам[и] українських народних мас” [10, арк. 20 зв.]. Однак при цьому у даному документі зауважувалося про можливість прийняття окремих боротьбистів до лав КП(б)У: “чесні соціалістичні елементи боротьбистів повинні бути відірвані від соціал-шовіністів і повинні знайти соб[і] місце в рядах нашої партії” [10, арк. 20 зв.].

Спроба УКП(б) досягти вступу в III-й Комуністичний Інтернаціонал як провідній течії комунізму в Україні і представляти там УСРР, що було б на думку її керівництва, запорукою збереження партії і надання їй пріоритетного права в формуванні урядової політики, закінчилася повною поразкою [14, с. 7]. Природно, що у “війні” між УКП(б) і КП(б)У, ЦК РКП(б) і Виконком Комінтерну (далі ВККІ – авт.) підтримали КП(б)У. Ще 18 січня 1920 року Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило провести через Бюро ВККІ заяву в різкій формі про неприйняття УКП(б) в Комінтерн з огляду на її контрреволюційні виступи [16, с. 102]. 26 лютого 1920 року ВККІ, що перебував під контролем більшовиків, відмовив УКП(б) у прийнятті в Комінтерн як партії дрібнобуржуазній, що відступає у низці важливих питань від принципів комунізму, і рекомендував всім її справжнім комуністичним елементам вступати в КП(б)У [13, с. 286]. Таким чином було дано старт ліквідаційному процесу боротьбистської партії.

Реакція членів УКП(б) на таке рішення ВККІ була неоднозначною. Різку незгоду висловили Волинський, Катеринославський і Чернігівський губкоми УКП(б), чимало місцевих організацій боротьбистів. Але, реально оцінюючи ситуацію, яка не залишала жодної альтернативи, члени ЦК УКП(б) В. Блакитний, Г. Гринько, П. Любченко, О. Шумський наприкінці лютого 1920 року розпочали переговори з ЦК КП(б)У про самоліквідацію своєї партії та умови вступу її членів до КП(б)У [16, с. 102-103].

Виявлені нами архівні документи дають змогу стверджувати про те, що на Полтавщині у місцевої більшовицької влади єдиної чіткої політичної лінії поведінки щодо осередків боротьбистської партії не існувало. Лише на початку березня, під впливом розпочатої “зверху” антиборотьбистської кампанії, ситуація різко змінилася. Так, 2 березня 1920 року на засіданні пленуму губпарткому відбувся розгляд і обговорення питання щодо ставлення КП(б)У до боротьбистів. Полтавські більшовики змушені були констатувати, що “<...> при вирішенні цього питання на практиці, ледь не кожен член нашої партії (КП(б)У – авт.) до останнього часу вважав можливим мати свою особливу думку. Окремі організації (КП(б)У на Полтавщині – авт.) проводили свою особливу місцеву (підкреслено у документі – авт.) політику по відношенню до боротьбистів” [10, арк. 21]. Крім цього, ними було визнано, що “відсутність твердої лінії поведінки у цьому питанні <...>” була на руку боротьбистам, які хотіли використати сприятливе для них становище [10, арк. 21]. Це мало своїм наслідком той факт, що губернське партійне керівництво КП(б)У (губпартком) розіслало усім повітпарткомом КП(б)У на Полтавщині спеціальний секретний циркулярний лист, в якому згідно з вищезгаданими “Тезами...” ЦК КП(б)У наголошувалося, що боротьбисти “<...> всією своєю діяльністю і занятою ними позицією стосовно нашої партії і тим самим до Радянської влади показали себе, як раз зі сторони контр-революційної. У кінцевому рахунку боротьбисти перетворилися в партію, де могли знайти собі притулок всі Петлюрівці всі реакційні націоналістичні елементи. Факти, що мали місце в різних місцях Полтавщини і в інших губерніях України, побудили Губпартком (КП(б)У Полтавщини – авт.) і Ц.К. К.П.У. покласти кінець заграванням боротьбистів” [10, арк. 21]. Таким був вердикт щодо УКП(б), винесений правлячою більшовицькою партією на місцевому рівні, який одночасно давав старт боротьбі проти осередків УКП(б) на Полтавщині.

У той же час у цьому документі наголошувалося на можливості переходу окремих членів УКП(б) з відповідною класовою свідомістю і соціальним становищем (яких за оцінкою більшовиків було “<...> дуже небагато <...>” [10, арк. 21]) до лав КП(б)У. Окремо визначалася тактика “рішучої” боротьби з осередками партії боротьбистів: “<...> розколоти і внести в її ряд[и] дезорганізацію”. При цьому уточнювалося, що “ця тактика може привести до бажаних результатів лише у тому випадку, якщо ми назираючи на слабкі сторони боротьбистів / а цих слабких у них стільки /, скільки радіусів у шарі /, будемо самі тверді у проведенні нашої політичної лінії” [10, арк. 21]. Відповідно до цього, членам КП(б)У пропонувалося висвітлювати серед населення шовіністичні тенденції і прояви боротьбистів, їхнє прагнення до створення незалежної, повністю “<...> відокремленої китайською стіною, від соціалістичної Росії Української республіки, на тенденцію огороження Українського пролетаріату від Пагубного впливу на нього російського робітничого класу <...>”. При цьому члени більшовицької партії мали “<...> твердо і неухильно стояти на своїй позиції, позиції партії Українського пролетаріату і найбіднішого селянства, не відхиляючись в [с]торону шкідливого і безумовно [к]онтр-революційного русифікаторства” [10, арк. 21], тобто не проявляти відкрито якихось антиукраїнських чи проросійських дій. Зазначалося, що “будь-який крок у цьому напрямі повинен кваліфікуватися, як провокаційний і злочинний з точки зору нашої (більшовицької – авт.) партії”.

Крім цього, УКП (боротьбистів) розглядалася як партія, яка “наклеїла на себе комуністичний ярлик”, і яку виростили і зміцнили “кулацькі елементи села, з їх дрібно-буржуазним патріотизмом і підігрітим петлюрівщиною, націоналістичним настроєм <...>”, при потуранні з боку КП(б)У [10, арк. 21]. Окремо у тексті зазначеного документу згадувалося про “правильний висновок” Виконкому III-го Комуністичного Інтернаціоналу, яким визнавалося ведення боротьбистами контрреволюційної політики, а як наслідок – неможливості входження УКП(б) в Інтернаціонал, та пораду влиття в КП(б)У [10, арк. 21].

На основі вищезазначеного Полтавський губпартком КП(б)У запропонував у зазначеному секретному циркулярному листі усім своїм повітовим осередкам (упарткомам) негайно провести наступні заходи у боротьбі з УКП (боротьбистів) на найнижчому (повітовому і волосному) рівні:

- негайно припинити існуючий на місцях “<...> симбіоз наших організацій з боротьбистами, не входячи з ними ні в які переговори й угоди”;

- “вжити заходів для припинення виходу боротьбистських газет, відмовляючи їм [у] видачі паперу, під приводом невеликої його наявності і необхідності зберегти його для видання газети Уравкома” (вочевидь, мова йде про Укрревком – авт.);

- “звернути особливу увагу на зв'язки боротьбистів з селом і мати за ними спостережливий нагляд”;

- “вжити термінових заходів для того, щоб на усі відповідальні посади, як в цивільних установах / Освіта, Відділ Управління, Земвідділ, Раднаргосп /, так і особливо у військові були призначені члени нашої (більшовицької – авт.) партії”;

- прийняти даний циркулярний лист “<...> до безумовного і беззастережного виконання і керівництва не роблячи ніяких відступів (від його положень – авт.)” [10, арк. 21]. Окремо у документі акцентувалося на необхідності дотримання при виконанні означеної у листі антиборотьбистської кампанії “<...> належного такту і не давати приводів до демагогічної агітації, з боку боротьбистів” [10, арк. 21].

Дотримуючись тези, що боротьбистам не слід розколювати робітничий фронт, більшовикам вдалося схилити лідерів УКП(б) до прийняття рішення про самоліквідацію партії [15, с. 11]. 12 березня 1920 року ЦК УКП(б), спираючись на досягнуті домовленості з керівництвом КП(б)У, прийняв постанову про саморозпуск своєї партії [12, с. 24-25; 13, с. 279]. А 20 березня 1920 року Всеукраїнська партійна конференція УКП(б) схвалила курс ЦК УКП(б) на самоліквідацію партії і доручила йому завершити переговори з КП(б)У про умови вступу до її лав [16, с. 103]. На базі рішень цієї конференції, ЦК УКП(б) 24 березня прийняв постанову про ліквідацію партії: “1) Українська комуністична партія (боротьбистів) оголошується неіснуючою, її члени організовано переходять в КП(б)У за директивами ЦК, 2) ЦК УКП(б) розпускається” [13, с. 286]. Крім цього, тоді ж було утворено ліквідаційну комісію у складі В. Блакитного, А. Приходька, О. Шумського для проведення всієї організаційної роботи в руслі визначеного курсу [13, с. 286-287; 16, с.103]. 25 березня на засіданні Тимчасового Бюро ЦК КП(б)У О. Шумський повідомив керівництво більшовиків про розпуск УКП (боротьбистів) [15, с. 11].

Механізм злиття УКП(б) з КП(б)У був нескладним. Були утворені ліквідаційні трійки на рівні губерній, повітів, що склалися з двох більшовиків та одного боротьбиста. Вони приймали заяву про вступ до КП(б)У від членів вже неіснуючої

боротьбистської партії. Проте права течія боротьбистів не визнала рішення про самоліквідацію партії та продовжила боротьбу, очоливши селянські рухи і, зрештою, була ліквідована заходами ЧК [15, с. 11].

Архівні документи дозволяють відтворити стислу хроніку реалізації даних рішень на Полтавщині. Так, на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У 27 березня 1920 року слухалося питання про інструкцію по злиттю більшовиків з боротьбистами та було постановлено прийняти вироблену головою президії Коцюбинським інструкцію з цього питання [7, арк. 1], а на засіданні 30 березня – постановлено ввести в Полтавський губпартком КП(б)У двох колишніх боротьбистів – Мусіндзона (у документі його помилково названо Мусінзов – авт.) і Холодного, а також “запропонувати Мусінзову ліквідувати упродовж 5 днів Кюста” (так у документі; вочевидь мова йде про КЮС – боротьбистську молодіжну організацію – авт.) [7, арк. 2].

1 квітня 1920 року на засіданні президії губпарткому КП(б)У в присутності колишніх боротьбистів Мусіндзона і Холодного було заслухано питання про ліквідацію губпарткому боротьбистів. В результаті було ухвалено вважати з цього дня (тобто, з 1 квітня) Полтавський губпартком УКП(б) неіснуючим, а також вибрати на засіданні губпарткому двох членів комісії для проведення перереєстрації, спричиненої входженням боротьбистів в КП(б)У [7, арк. 4]. Відповідно, 3 квітня на засіданні губпарткому було вирішено питання про перереєстрацію. Зокрема, ухвалено “виділити комісію у складі Козюри, Миронова, Пилипенка, для перереєстрації Міської організації. В Губернську комісію по перереєстрації боротьбистів, які вливаються (обрати – авт.) тт. Василька, Коцюбинського, Козюри”. Доручити Губернській комісії (провести – авт.) партійних організацій К.П.У. перереєстрацію” [7, арк. 5]. 7 квітня на засіданні президії губпарткому КП(б)У було ухвалено рішення видати грошову суму у сто тисяч рублів ліквідаційній комісії губпарткому боротьбистів для ліквідації справ газети боротьбистів [7, арк. 8], а 26 травня, у відповідь на заяву ліквідаційної комісії, – п’ятдесят тисяч рублів для потреб ліквідації [7, арк. 32].

Однак, робота щодо процесу ліквідації/злиття, вочевидь, із якихось незрозумілих нам причин, дещо затягнулася, про що свідчать матеріали із Протоколу засідання Бюро Полтавського губпарткому 7 травня 1920 року. Окрім місцевих партійців, на ньому того дня були присутніми представники з “центру” – ЦК КП(б)У, а саме Шумський (він же – один із лідерів колишньої УКП(б) – авт.) та Скрипник. Серед іншого, на даному засіданні слухалося питання “про об’єднання згідно постанови Всеукраїнської партійної конференції партії борот[ь]бистів з комуністами-більшовиками”. Присутній на даному засіданні В. Мазлах повідомив про те, що комісія “<...> по проведенню постанови про злиття вибрана лише днів 5 – 6 тому назад і тому ще нічого не встигла зробити”. Натомість його колега Алексєєв, доповнив його, вказавши, що “<...> комісія у складі т.т. Коцюбинського і Козюри вибрана була і раніше, але внаслідок їх відкликання Ц.К. робота призупинилася і крім того більшість комітету стала на точці зору можливості з цим питанням не поспішати до кінця Губернського З’їзду Рад” [8, арк. 4]. Відтак, Шумський поставив “<...> на вид комітету невиконання постанов Всеукраїнської партійної конференції”. З огляду на це, на даному засіданні було ухвалено “затвердити комісію (по злиттю боротьбистів з більшовиками – авт.) в складі т.т. Лазарського, Вагринського і Полипенка”, якій

було доручено вирішити декілька питань. По-перше, “<...> негайно приступи[ти] до роботи і в найкоротший термін провест[и] об'єднання в життя”, а по-друге, “<...> негайно організувати такі ж комісії у повітах” [8, арк. 4]. Після цих кардинальних кроків справа дещо зрушилася з місця. Наприклад, уже 13 травня на засіданні Полтавського губпарткому КП(б)У, у присутності Скрипника і Шумського, слухалася доповідь Лазорського про злиття УКП(б) з КП(б)У, а також було затверджено список, вироблений комісією, і постановлено затребувати від усіх повітів матеріали по затвердженню боротьбистів (в КП(б)У – авт.). Мали місце й бюрократичні курйози: окремо було ухвалено “померлого тов.[ариша] Мельницького – боротьб.[иста] вважати членом К.П.У.” [8, арк. 20 зв.]. В цілому, у травні 1920 року процес злиття на Полтавщині був завершений.

Окремі колишні члени УКП(б) були прийняті в КП(б)У. Із загальної кількості 15 тисяч членів до лав КП(б)У було прийнято трохи більше 4 тисяч осіб. Ленін на IX з'їзді РКП(б), підбиваючи підсумки політичної боротьби КП(б)У з УКП(б), зазначив: “<...> ми отримали, завдяки правильній лінії ЦК <...> те, що все краще, що було у середовищі боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, <...>, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта пари гарних битв” [2, с. 228]. Лідери УКП(б) згодом обіймали відповідальні посади в ЦК КП(б)У та Раднаркомі. Частина боротьбистів була знищена в період так званої боротьби проти “куркульського бандитизму”. А восени 1920 року при перереєстрації КП(б)У значна частина колишніх боротьбистів була виключена з її лав [17, с. 87].

Але, незважаючи на ліквідацію УКП(б), у повітах Полтавської губернії продовжували спостерігатися боротьбистські настрої. Як свідчать факти, не всі колишні боротьбисти, які перейшли в КП(б)У, сприйняли більшовицьку ідеологію. Так, наприклад, у звіті про діяльність Полтавського губпарткому КП(б)У (станом на липень 1920 року) ми знайшли інформацію про факт “<...> розкладу партійного повітового комітету (КП(б)У – авт.) і його переходу разом з рядовими працівниками /18 ч.[оловік]/ в У.К.П. (мається на увазі Українська комуністична партія, створена у січні 1920 року – авт.) в м. Кобеляках” [10, арк. 1 зв.]. За даними того ж документу, верхівку Кобеляцької більшовицької партійної організації “<...> складала група колишніх “боротьбистів” на чолі з Далеким”, а очільником виконкому і парткому був Я. Огій, який “<...> особливо висунувся у денікінський час своїми партизанськими діями (проти білих військ – авт.)” [10, арк. 4 зв.]. Крім цього, також зазначалося, що тамтешня “публіка” (мається на увазі членів партійного осередку КП(б)У – авт.) важко мирилася з дисципліною, яка вводилася більшовиками, і “<...> не відрікшись зовсім від “боротьбизму” весь час шукала неправильності у загальній політиці партії, вела <...> підпільну руйнівну роботу <...>”, яка вилилася у форму колективного переходу більше 20 осіб, серед яких був і очільник виконкому Я. Огій, в УКП [10, арк. 4 зв.]. У відповідь на це губпарткомом КП(б)У було вжито заходи “для ліквідації створеного у зв'язку з цим фактом становища в Кобеляках для попередження розкладницького впливу цього факту на життя інших (більшовицьких – авт.) організацій <...>” [10, арк. 1 зв.]. Зокрема, “було постановлено організувати тимчасову трійку для керівництва роботою в Кобеляках, а по повітам губернії розіслано циркулярний лист <...>” із всебічним висвітленням даної події [10, арк. 1 зв.].

Не все гаразд було і в Лубенській повітовій більшовицькій організації. Так, у травні 1920 року її члени називали себе “Українською партією комуністів”. Це, на думку В. Я. Ревегука, не випадково, адже більшість із них (а всього в тамтешньому осередку нараховувався 131 член), були колишніми боротьбистами, які стояли на ідейних засадах боротьбистської ідеології. Лубенська більшовицька парторганізація фактично опинилася поза контролем Полтавського губкому КП(б)У, що призвело до її розпуску, і створення комісії по формуванню її нового складу. Зрештою, після перереєстрації у ній залишилося лише 36 комуністів і 40 їм співчуваючих [18, с. 138]. Проте самі більшовики у доповіді про Лубенську організацію КП(б)У (1920 рік) зазначали, що неправильне вживання нею своєї назви у даному випадку “<...> пояснюється скоріше халатністю, ніж злим умислом” [9, арк. 16].

Влітку 1920 року Лубни (Лубенська організація КП(б)У) знову стали в центрі уваги більшовиків. За даними звіту про діяльність Полтавського губпарткому КП(б)У (станом на липень 1920 року), “багато шуму наробила тут у свій час історія з самогубством двох товаришів боротьбистів” [10, арк. 5]. Ця подія стала приводом до того, що “група товаришів колиш[ніх] бороть[би]стів подала заяву про вихід із (більшовицької – авт.) партії пов’язуючи самогубство з “диктатурою осіб” та ін.” [10, арк. 5]. Завдяки втручання Полтавського губпарткому КП(б)У зазначена “<...> історія була ліквідована шляхом відкликання багатьох товаришів і <...> повного перекидання всього паркому в цілому” (йдеться про проведення більшовиками кадрових ротацій). Як наслідок, у Лубни на посаду голови парткому і голови виконкому було відправлено з Полтави члена губкому КП(б)У Буценка. Після всіх цих заходів, як зазначено у документі, “<...> робота там значно просунулася вперед” [10, арк. 5]. У цьому ж документі зазначається, що деякі повіти Полтавської губернії були піддані більшовиками “<...> невеликій чистці і перекиданню партійних сил” [10, арк. 5]. Можна припустити, що певний вплив на кадрові ротації справили конфліктні ситуації, які ми розглядали вище.

Отже, Українська комуністична партія (боротьбистів) була однією з найбільш потужних політичних сил в Україні наприкінці 1919 – початку 1920 року, яка пропонувала альтернативний більшовицькому варіант розвитку України. На Полтавщині її підтримувала більшість селянства, а її партійні осередки знаходилися майже в кожному повіті губернії. КП(б)У здійснювала щодо УКП(б) подвійну гру – лінію на політичну угоду (тимчасовий союз з огляду на несприйняття більшості населення більшовицького політичного курсу), водночас, ведучи з ними непримиренну ідейну боротьбу. Ідеологія більшовиків не визнавала інших альтернативних політичних сил і програм, а тому боротьбисти, як і інші партії були приречені на зникнення. В цілому, на території Полтавської губернії боротьба між більшовиками і боротьбистами йшла у руслі рішень ЦК КП(б)У. Завдяки штучно створеним перешкодам діяльності боротьбистів, міжпартійна боротьба закінчилася вимушеною самоліквідацією місцевих осередків УКП(б) та вхожденням окремих її членів в КП(б)У.

Список використаних джерел

1. Бабенко Л. Л. Ліквідація небільшовицьких політичних партій на Полтавщині в першій половині 1920-их років: навчальний посібник / Л. Л. Бабенко, С. М. Ляхівненко. – Полтава : АСМІ, 2009. – 120 с.

2. Басманов М. М. Сотрудничество и борьба: Из опыта отношений КПСС с непролетарскими и некоммунистическими партиями / Басманов М. И., Гусев К. В., Полушкина В. А. – М.: Политиздат, 1988. – 382 с.
3. Безотосний М. Т. Україна в добу сталінщини: Історія опору / Безотосний М.Т. – К.: Б. в., 2002. – 128 с.
4. Білошицький С.В. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С. В. Білошицький. – Донецьк, 2001. – 19 с.
5. Головченко В.І. Проблеми української державності в програмних документах вітчизняних соціалістичних партій періоду національно-демократичної революції (1917–1920 рр.) / Головченко В. І. // Вісник Харківського університету. – Харків, 1996. – № 387. – Вип. 1. Історія України. – С. 108-115.
6. Гусев К.В. Стратегия и тактика большевиков в отношении непролетарских партий / К.В. Гусев, В. А. Полушкина. – М.: Политиздат, 1983. – 80 с.
7. Державний архів Полтавської області. – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 6.
8. Там само. – Спр. 7.
9. Там само. – Спр. 12.
10. Там само. – Спр. 13.
11. Єфименко О. Г. Політична доктрина боротьбистів: витоки та сутність / Єфименко О.Г. // Вісник Харківського університету. – Харків, 1996. – №387. – Вип. 1. Історія України. – С. 166-170.
12. Кокін С. А. Боротьба КП(б)У з політичною опозицією на початку 20-х років / Кокін С.А. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 24-30.
13. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / Курас И. Ф. – К.: Наукова думка, 1978. – 314 с.
14. Любовець О. Боротьбисти і більшовики: співпраця та протиборство / Любовець О. // Історія України. – 2000. – № 40 (жовтень). – С. 6-7.
15. Остапенко Я.М. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920–1925 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Я. М. Остапенко. – Харків, 2000. – 20 с.
16. Панчук М. І. Партії українського національного комунізму / Панчук М. І. // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 172. – С. 85-105.
17. Політична історія України. ХХ століття: в 6 т. / [ред. Курас І. Ф. та ін.]. – К.: Генеза, 2002–. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938). – 2003. – 445 с.
18. Ревегук В.Я. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 рр. / Ревегук В.Я. – Полтава: АСМІ, 2002. – 188 с.
19. Ревегук В.Я. За волю України. Нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917-1923 рр. / В. Я. Ревегук. – Полтава: ПП Шевченко Р.В., 2007. – 299 с.

Д. В. Стаценко

САМОЛИКВИДАЦІЯ ЯЧЕЕК УКРАЇНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧЕСЬКОЇ ПАРТІЇ (БОРТЬБИСТОВ) В 1920-М ГОДУ (НА ПРИМЕРЕ ПОЛТАВЩИНИ)

В статтє на основаннн архнвнх докумєнтєв аналнзуєтєся оснєвнє аспєктє дєятєльностн КП(б)У н єє полтавскнх органнзацнєй относнтельно небєльшєвнстскнх партнєй. В частнностн, нсслєдуєтєся прнчннн н условнє самєлнквндацнє мєстнх ячєєк Українскєй коммуннстнческєй партнє (бортьбнстєв) на тєррнтєорнє Полтавщннн в 1920-м годє. Внєяснєтєся мєханнзм давлєннє на нх органєв партнєйнєй н государтєвнєннєй властн.

Ключевые слова: украинский национал-коммунизм, Украинская коммунистическая партия (боротьбистов), РКП(б), КП(б)У, Полтавщина, небольшеvistские партии.

D. V. Statsenko

**SELF-DESTROYING ACTIVITY OF THE UNITS OF UKRAINIAN
COMMUNIST PARTY (THE BOROTBISTS) IN 1920
(ON THE EXAMPLE OF POLTAVA REGION)**

Using the archival documents, this article reveals the main aspects of the activities of the Communist Party (Bolshevik) of Ukraine, or the CP(b)U, and its Poltava local organisations as for non-Bolshevik left-wing (oppositional) parties. The reasons and conditions of self-destroying activity of local units of the Ukrainian Communist Party (the Borotbists) on the territory of Poltava region in the 1920 are analysed in particular. The mechanism of the party and the state authorities' pressure is considered.

Keywords: *Ukrainian National Communism, the Ukrainian Communist Party or the UCP (the Borotbists/ Borotbysts/ Borotbysty/ Fighters), the Russian Communist Party or the RCP (Bolshevik), the Communist Party (Bolshevik) of Ukraine, or CP(b)U, Poltava region, non-Bolshevik left-wing (oppositional) parties.*

Надійшла до редакції 4 квітня 2013 року

Історія народного господарства

УДК 336.14:352:334.722:94(477.53),,312”

М. А. Якименко, О. М. Краснікова

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ БЮДЖЕТУ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПОЛТАВЩИНІ ЕПОХИ ВІЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА (1861 – 1917 РОКИ)

У статті проаналізовано джерела формування і шляхи використання (переважно в економічній сфері) бюджету таких органів місцевого самоврядування, як губернське і повітові земства Полтавщини. Згадуються також бюджети міських Дум та Управ Полтави і Кременчука.

Ключові слова: *Полтавщина, земство, Дума, бюджет, податки, кооперація, банки, земські каси.*

Однією із *актуальних* проблем функціонування органів місцевого самоврядування в сучасній Україні є вдосконалення шляхів формування бюджету і його використання в системі сільських, районних, міських та обласних рад. Місцеві засоби масової інформації неодноразово повідомляли громадськість про те, із якими труднощами доводиться стикатися відповідним службам, прямим обов'язком яких є забезпечення бюджетної дисципліни у тому чи іншому районі і в області загалом. У цьому зв'язку зовсім не зайвим буде звернутися до того досвіду формування бюджету і основних напрямків його використання в таких органах місцевого самоврядування, як земства та міські Думи, який мав місце на Полтавщині в епоху ринкових реформ другої половини XIX – початку XX ст. Такий підхід має право на існування ще й тому, що в сучасній Україні повномасштабний перехід на ринкові відносини, початок яким було покладено постановою Верховної Ради України від 18 грудня 1990 року, до цього часу не завершено. Незважаючи на наявність достатньої для відповідного аналізу джерельної бази в *історичній літературі* це питання спеціально не висвітлювалось як у загальноукраїнському, так і в регіональному масштабі. Мова може йти лише про окремі сюжети у працях таких дослідників, як О. Г. Михайловський [14], Т. М. Плаксієв [18] та один із авторів цього повідомлення [12–13]. Таким чином, *завдання* нашого повідомлення є з'ясування основних аспектів формування та використання бюджетів органів місцевого самоврядування, лівова частка яких припадала на земства. Так, на 1915 р. бюджет Полтавського губернського земства було затверджено у сумі 3 392 969 крб. 56 коп. [3, с. 668] тоді як бюджет Полтавської міської Думи ніколи не складав навіть десятої частини цього показника [6, с. 333; 7, с. 227]. Якщо до бюджету

губернського земства додати ще й відповідні кошти повітових земств, то загальна сума бюджету такого органу самоврядування як земства, складе на Полтавщині значно вагомішу цифру. Про це, зокрема, свідчать цифрові показники 1899 р., коли загальна сума бюджету губернського і повітових земств у регіоні складала 7 210,5 тис. крб. [5, с. 225]. Певне уявлення про загальні показники бюджету губернського і повітових земств дає таблиця 1 [5, с. 9].

Таблиця 1

Бюджет Полтавського земства у 1901 – 1905 рр.

Роки	Бюджет губернського земства		Бюджет повітових земств	
	У карбованцях	У відсотках	У карбованцях	У відсотках
1901	206 223	16,4	102 938	11,5
1902	219 420	17,4	142 535	16,0
1903	233 939	18,6	188 382	21,1
1904	262 894	20,9	226 342	25,3
1905	335 173	26,7	232 759	26,1
За 5 років	1 257 649	100,0	892 956	100,0

Як бачимо, протягом 1901 – 1905 рр. бюджет губернського земства на 30% перевищував аналогічний показник 15 повітових земств, прибутки яких безпосередньо залежали від наявності тих чи інших суб'єктів оподаткування. Як і слід було чекати, у різних повітах неоднаковим був і розмір бюджету. При цьому коливання відповідних сум були досить значними – від 145 186 тис. крб. у Костянтиноградському до 8 485 крб. у Прилуцькому повіті [5, с. 6–7].

Основним джерелом поповнення земського бюджету завжди були прибутки від податку на землю. Так, наприклад, у 1875 р. від землі земства отримували 85,8% прибутку, тоді як від нерухомого майна, що знаходилося у містах – 5,4%; від фабрик і заводів – 8,0%; житлових будинків – 0,8%. Хоч на початку ХХ ст. загальна картина поповнення бюджету і зазнала певних змін, проте податок від землі залишався основним джерелом земських доходів. Ось відповідні показники 1911 р.: питома вага земельного податку склала 70,9% усіх доходів, тоді як від міського майна – 10,4%; від фабрик і заводів – 16,9%; житлових будинків у містах – 1,8% [9, с. 1525].

Саме земські податки були для мешканців Полтавської губернії найбільшим тягарем, про що свідчить таблиця 2 [3, с. 678–679]. Отже, лівова частка усіх податків і різноманітних платежів (65,67%) припадала саме на земські податки, у порівнянні із якими казенні платежі склали незначну суму (10,06%). Аналізуючи динаміку поповнення бюджету Полтавського губернського земства від нерухомого майна за 1900 – 1915 рр. відзначаємо його щорічне зростання у межах 30 – 50 тис. крб. Виключенням із цього правила є хіба що 1912 р., коли прибуток від нерухомого майна, основну частку якого складав поземельний податок, зріс майже на 200 тис. крб. [5, с. 9], що було пов'язано, очевидно, із

зростанням чисельності селянських господарств, які вийшли зі складу громади у відповідності до столицінського закону «Про землеустрій» від 29 травня 1911 р. [19, с. 457]. Звертає на себе увагу вкрай несправедливе оподаткування земель привілейованих (дворяни, почесні громадяни, офіцери, чиновники) та непривілейованих (селяни, козаки, міщани) станів. Якщо перші із вищезгаданих станів з однієї десятини земельних угідь платили земству $15\frac{3}{4}$ коп., то інші – 1 крб. 18 коп., тобто у вісім разів більше [24, с. 193].

Таблиця 2

Загальна сума платежів із земельних угідь Полтавської губернії у 1907 р.

№ п/п	Повіти	Платежі у карбованцях						
		Казенні	Земські	Дворянські	Громадські		Обов'язкові страхові	Разом
					Грошові	Натуральні у переведенні на гроші		
1.	Гадяцький	29 534	220 924	4 739	49 750	29 526	33 932	368 405
2.	Золотоніський	51 076	371 792	10 258	56 747	42 691	37 810	570 374
3.	Зінківський	27 305	189 028	4 432	42 485	28 251	31 395	322 896
4.	Кобеляцький	42 775	300 314	6 579	70 159	19 368	29 511	468 706
5.	Костянтиноградський	73 740	430 426	18 696	96 348	28 840	39 018	687 068
6.	Кременчуцький	40 378	231 873	8 651	47 681	21 505	23 960	374 048
7.	Лохвицький	31 800	253 322	5 825	51 790	17 727	35 769	396 233
8.	Лубенський	28 030	173 874	4 959	26 443	38 136	20 491	291 933
9.	Миргородський	31 940	267 467	6 534	44 604	11 559	27 957	390 061
10.	Переяславський	45 110	269 334	8 425	60 213	36 018	44 956	464 056
11.	Пирятинський	39 003	249 078	10 541	53 249	17 781	31 739	401 391
12.	Полтавський	38 271	264 677	9 951	72 490	38 529	33 648	457 566
13.	Прилуцький	36 671	198 199	8 120	75 769	56 933	44 914	420 606
14.	Роменський	30 143	218 904	4 264	66 607	31 641	40 491	392 050
15.	Хорольський	47 698	233 506	10 326	54 671	22 686	22 438	391 325
По губернії		593474	3872718	122300	869006	441191	498029	6396718
У відсотках		10,06	65,67	2,07	6,25	7,48	8,44	100

Як же витрачалися кошти, отримані губернським і повітовими земствами від оподаткування громадян Полтавського регіону? Певну відповідь на це питання дає таблиця 3 [3, с. 679].

Таблиця 3

**Кошторис витрат (у відсотках) повітових і
Полтавського губернського земства у 1901 р.**

<i>Статті витрат</i>	<i>Урядові установи</i>	<i>Земські установи</i>	<i>Тюрми</i>	<i>Дороги</i>	<i>Освіта</i>	<i>Богоугодна справа</i>	<i>Медицина</i>	<i>Ветеринарія</i>	<i>Економічні заходи</i>	<i>Виплата боргів</i>	<i>Інші витрати</i>
<i>Земства</i>											
Полт. губ. земство	0,3	10,8	0,9	2,1	14,1	0,1	33,4	3,1	2,9	0,01	32,3
Кобеляцьке	9,8	8,2	1,1	5,9	24,0	1,1	27,3	1,2	0,5	10,9	10,0
Кременчуцьке	11,7	11,0	0,8	4,3	27,5	1,9	23,4	1,1	2,0	3,8	12,5
Зінківське	9,1	8,1	0,4	4,1	12,1	2,1	21,0	1,6	2,6	4,7	27,2
Прилуцьке	8,0	7,2	0,5	3,2	22,0	0,7	31,0	0,2	1,1	22,3	3,8
Лубенське	10,2	10,5	0,7	6,6	21,0	1,2	39,0	-	0,9	2,9	7,0
Миргородське	12,1	8,2	0,4	1,6	30,4	1,2	32,2	0,6	3,7	3,0	6,6
Гадяцьке	17,4	8,4	0,2	2,1	17,1	2,4	35,0	0,9	0,4	0,3	15,8
Роменське	7,9	10,4	0,7	7,9	19,2	0,9	32,1	0,1	3,2	1,3	16,3
Полтавське	10,2	13,0	0,9	7,9	23,0	1,1	15,0	0,7	3,8	4,0	20,4
Лохвицьке	5,2	17,1	0,4	4,9	19,0	0,5	22,5	0,1	1,4	5,1	23,8
Переяславське	13,0	7,9	0,7	13,6	20,0	2,4	30,0	0,2	-	0,5	11,7
Пирятинське	10,1	10,1	1,2	7,5	24,3	0,4	38,0	-	0,1	1,4	6,9
Хорольське	4,6	7,3	0,4	4,8	31,7	0,2	30,5	0,5	1,7	4,1	14,2
Костянтиноградське	12,7	5,7	0,2	2,3	18,1	0,1	29,0	1,1	6,4	7,2	17,2
Золотоніське	4,3	8,9	0,6	11,6	24,0	0,8	28,6	1,5	2,2	9,2	8,3

На основі її даних можна зробити висновок про абсолютне переважання витрат на медицину та освіту як у бюджеті губернського, так і усіх повітових земств Полтавщини. Третє і четверте місця у відповідному рейтингу посідають витрати на утримання земських та урядових установ. Звертає на себе увагу досить значна питома вага так званих «інших витрат». У різні роки під цю статтю витрат підпадали найрізноманітніші асигнування, які інколи навіть важко було передбачити. Так, у бюджеті Полтавського губернського земства на 1915 р. ця стаття мала на меті витрати на страхування майна губернського земства, нові будівлі заводської стайні, утримання ферми при Полтавській психіатричній лікарні, утримання складу речей і продуктів будинку осіб похилого віку, покриття боргів Дегтярівської ткацької майстерні, допомога біженцям, влаштування та утримання телефонів та автомобілів тощо [5, с. 6–7]. Значні витрати було здійснено губернським земством на боротьбу із голодом у 1892 – 1893 роках. Згідно даних, що стосуються 12 повітів (із 15) Полтавської губернії, земство втратило на цю благородну справу 606 794 крб. На кошти земства було закуплено

і передано населенню краю 452 492 пуди жита, 30 063 пуди ячменю, 61 079 пудів пшениці, 1 181 пуд гречки, 48 пудів проса і 9 248 пудів вівса [17, с. 48]. Голод 1892 – 1893 рр. був викликаний виключно неврожаєм, а не політикою тогочасної влади, як це було у нашому регіоні у 1932 – 1933 рр. Постраждали не лише люди, але й сільськогосподарські тварини. Порівняно із 1883 р. у 1893 р., наприклад, кількість волів у селян скоротилась на 35%; корів – на 9%, а так званої «гульової» худоби (молодняк) – на 52%. Тому допомога земства продовольством виявилася дуже доречною. З точки зору перспектив розвитку місцевого самоврядування та його значення для мешканців Полтавщини важливо охарактеризувати загальну тенденцію використання земського бюджету. Певний інтерес у цьому плані становить таблиця 4 [27, с. 144]. Наведені у ній показники використання земського бюджету дають підстави для висновку про неухильне зростання витрат практично з усіх зазначених статей кошторису. Якщо за 23 роки (1878 – 1900 рр.) на усі економічні заходи було спрямовано 1 907 933 крб., то лише за 5 років початку ХХ ст. (1901 – 1905 рр.) 1 257 649 крб., що становить не багато не мало – 66% від вищезгаданої суми. Іншими словами: щорічно протягом 23 років із бюджету губернського земства на ці заходи витрачалось 83 тис. крб., тоді як за останнє п'ятиріччя – 251,5 тис., тобто учетверо більше. Подібна тенденція була характерною і для бюджету повітових земств: протягом 1896 – 1900 рр. щорічні витрати на економічні заходи складали 61 тис. крб., тоді як у 1901 – 1905 рр. – утричі більше (178,6 тис. крб.). Звертає на себе увагу також і стаття витрат на розповсюдження сільськогосподарських знань: за 23 роки губернське земство виділило на цю справу 256 214 крб., тоді як за 1901 – 1905 рр. – 221 317 крб., тобто 86,4% від щойно згаданої суми. У міру своїх можливостей Полтавське губернське земство, яким тривалий час керував брат страченого царизмом народовольця Дмитра Лизогуба Федір Лизогуб, намагалося допомогти метою передачі їх на пільгових умовах усім тим, хто був малоземельним, тобто мав до 6 дес. землі. З 1882 по 1913 рр. із його допомогою було куплено 5 509 дес., які були розподілені між 30 товариствами і окремими домогосподарями 19 населених пунктів у 12 повітах при умові виплати вартості куплених угідь протягом 28 років [22, с. 9]. Звичайно, порівнюючи із реальними потребами мешканців полтавського села це був мізер. Але, як говориться у народі, «на безриб'ї і рак риба».

За часів керівництва Полтавським земством Федора Лизогуба (1901 – 1915 рр.) у середовищі дрібних товаровиробників значно активізувався кооперативний рух. Тривалий час створення кооперативів у полтавському селі займалися губернські та дільничі агрономи. На одній із агрономічних нарад, яка була організована на початку ХХ ст. Полтавським губернським земством, було ухвалено резолюцію такого змісту: «Для вірного напрямку і використання позик на поліпшення сільського господарства необхідна участь агрономів в роботі таких товариств» [21, с. 82]. Земства Полтавської губернії вели досить активну роботу по організації різноманітних кооперативів вже з самого початку свого організаційного становлення. Не було випадковим, очевидно, що перший кооператив, який виник у нашому регіоні під назвою Полтавське сільськогосподарське товариство, з'явився у 1865 р., тобто практично одночасно із таким органом місцевого самоврядування, як земство. Невдовзі, у 1869 р., у Гадячі розпочало свою роботу ощадно-позичкове товариство. У 1871 – 1872 рр. як губернське, так і деякі повітові земства неодноразово обговорювали питання, які стосувалися створення

сільських ощадно-позичкових товариств. Губернські земські збори у 1872 р. асигнували 15 000 крб. на видачу позик щойно організованим товариствам, а управа, за дорученням земських зборів, опублікувала і безкоштовно розповсюдила серед населення губернії 2 000 примірників «Сборника сведений, относящихся к делу устройства ссудо-сберегательных товариществ в Полтавской губернии» [25].

Таблиця 4

Використання бюджету губернського і повітових земств у 1878 – 1905 рр.

Статті витрат	Витрати губернського земства						Витрати повітових земств			
	У карбованцях			У %			У карбованцях		У %	
	За 23 роки (1878 – 1900 рр.)	За 5 років (1896 – 1900 рр.)	За 5 років (1901 – 1905 рр.)	1878 – 1900 рр.	1896 – 1900 рр.	1901 – 1905 рр.	За 5 років (1896 – 1900 рр.)	За 5 років (1901 – 1905 рр.)	1896 – 1900 рр.	1901 – 1905 рр.
Місцеві дослідження	451 377	180 650	342 470	23,6	21,2	25,8	1 240	8 265	0,4	0,9
Розширення дрібного землевод.	70 000	-	15 000	3,7	-	1,2	-	-	-	-
Поліпшення с/г культури населення	99 986	41 665	103 350	5,2	4,9	8,5	40 978	118 847	13,3	13,3
Поліпшення спеціальних галузей с/г	-	-	10 230	-	-	0,8	19 350	45 219	6,3	5,1
Поліпшення загальних умов с/г	8 214	3 064	12 655	0,4	0,4	1,0	9 432	36 112	3,1	4,1
Заходи у сфері лісового господарства	-	-	-	-	-	-	100	360	0,03	0,01
Поліпшення тваринництва	65 159	33 159	8 929	3,4	3,9	0,4	22 440	111 593	7,3	12,5
Розповсюдження с/г знань	256 214	133 783	221 317	13,4	15,7	17,6	64 551	233 523	20,9	26,1
Кустарні промисли	89 397	78 272	95 314	4,7	9,2	7,6	120 208	302 258	41,9	33,9
Ремісничі і комерційна освіта	850 426	379 954	463 384	44,7	44,7	36,9	20 129	23 783	6,6	2,6
Кредити	-	-	3 000	-	-	0,2	-	10 600	-	1,2
Інші заходи	17 160	160	-	0,9	-	-	625	2 396	0,2	0,3
Разом	1907933	850817	1257649	100,0	100,0	100,0	308 103	892 956	100,0	100,0

Станом на 1.I.1893 р. таких кооперативів нараховувалося в губернії 14, а число членів сягнуло 3 457 осіб [26, с. 35]. Згідно статуту ощадно-позичкових товариств основний капітал у них міг бути створений майже виключно із пайових внесків їх членів або пожертвувань благодійників. Земство ж не мало можливості надавати у цьому відношенні відчутної допомоги новоствореним кооперативам, що і зумовлювало їх повільний розвиток і досить скромні результати роботи. Ситуація змінилася у 1894 р., коли уряд дозволив створення кредитних кооперативів, основний капітал яких базувався на фінансуванні Державного банку, тоді як пайові внески використовувалися переважно для кредитування своїх членів. При допомозі земських агрономів, які надавали практичну допомогу бажаючим взяти участь у таких кооперативах, кредитні товариства почали розповсюджуватися досить швидко. Якщо у 1895 р. виникло лише кілька таких кооперативів, то у 1905 р. їх було вже 48, а через п'ять років – 166. Станом на 1 січня 1916 р. в губернії їх вже нараховувалось 311 з числом членів у 240 910, що приблизно у чотири рази перевищувало чисельність учасників ощадно-позичкових товариств [2, с. 4]. При розмірі відсотків за кредит від 6 до 12% річних бажаючих отримати позику виявилось досить багато, адже відсоток у сільських лихварів коливався від 30 до 40% [15, с. 177].

Намагаючись якнайповніше задовольнити потреби дрібних товаровиробників у доступних і якомога дешевших кредитах, Полтавське губернське земство у 1902 р. під час роботи зініційованих тодішнім головою Комітету Міністрів Російської імперії С. Ю. Вітте «Місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості» порушило питання про організацію губернського земського банку. Було навіть розроблено проект статуту такого банку, до обговорення якого було залучено повітові земства. В ході обговорення виявилось, що повітові земства посилаючись на заборону у запропонованому проекті статуту іпотечних позик, не підтримали відповідну ідею губернського земства. У якості головного мотиву такої позиції Хорольське земство посилалось на те, що запропонований статут визначає місце такого банку «як передаточної інстанції, яка стоїть між повітовими земствами та установами, що їх кредитують» [8, с. 143]. Дискусії щодо земських банків під час роботи «Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості» (1902 – 1904 рр.) час від часу виникали й у інших губерніях імперії. Результатом цих дискусій стало ухвалення у 1904 р. урядом і згодом підписаного царем «Положення» про земські каси, основним завданням яких було кредитування дрібних товаровиробників як у формі надання готівки, так і певного товару, переважно сільськогосподарського інвентарю, машин і механізмів. Згідно вищезгаданого «Положення» земські каси видавали позики сільським господарям розміром до 300 крб. на термін не більше 5 років. Ці каси приймали також і готівку на умовах від 3 до 7% річних, тоді як позики видавалися із розрахунку 10% річних [16, с. 141]. Для створення основного капіталу земці, як правило, брали кредит у Державному банку під 7% річних, тоді як кредитним кооперативам цей же банк надавав кредит із розрахунку 5% річних [23, с. 505]. Земські каси також мали право надавати позики кредитним, ощадно-позичковим, споживчим та сільськогосподарським товариствам, що було суттєвим фактором розширення сфер впливу цих товариств. На Полтавщині перші каси такого типу виникли у 1907 р. Станом на 1 січня 1909 р. їх основний капітал складав 2 568,2 тис. крб., з яких 1 681,8 крб. було позичено мешканцям регіону

[10, с. 160]. Проте через ряд причин земські каси не набули значного поширення, адже половина повітових земств їх так і не створила. Серед причин такого становища земці називали «низький максимальний розмір позики, яка надавалась одній особі». Беручи до уваги цю обставину Лубенські повітові збори у 1911 р. просили губернське земство внести відповідні зміни до статуту каси з тим, щоб сума кредиту могла бути збільшена з 300 крб. до 1 000 крб. [23, с. 312].

На жаль, обмежений обсяг даного повідомлення не дозволяє хоча б у загальних рисах охарактеризувати витрати губернського і повітових земств на інші заходи, які також заслуговують належної уваги. Автори цих рядків свідомо не зупинялися на аналізі витрат земського бюджету на такі сфери, як шкільництво, ветеринарія та природоохоронна справа, адже усі ці питання в історичній літературі більш-менш висвітлені [11; 1; 4]. Що стосується такого питання, як використання бюджетів міських Дум Полтавщини, то за своїми обсягами і масштабністю сфер фінансування, вона є вкрай незначним. У даному випадку мова може йти лише про такі питання, як будівництво водогонів у Полтаві та Кременчуці, субсидії у сфері народної освіти, включаючи такі заклади, як гімназії, реальні та парафіяльні училища і ряд інших менш значущих для міщан питань як то: брукування, озеленення, освітлення і очищення міст [18].

Загальний *висновок* із усього вищесказаного може бути зведений до наступного: 1). Основним джерелом формування земського бюджету був податок на земельні угіддя різного призначення. 2). Статті витрат кошторису губернського і повітових земств охоплювали практично усі сфери життєдіяльності місцевих мешканців. Та найбільші ресурси спрямовувалися все ж на медичне обслуговування населення та шкільну освіту. 3). Порівняно із земствами міські Думи Полтави і Кременчука мали незначні кошти для фінансування тих чи інших потреб, хоча їх діяльність потребує окремої уваги дослідників. З точки зору *перспектив подальшого дослідження* проблеми, яка стосується формування і використання місцевих бюджетів Полтавщини епохи вільного підприємництва, початок якій було покладено скасуванням кріпосного права та іншими реформами 60 – 70-х років XIX ст., є з'ясування впливу центральних органів державної влади на органи місцевого самоврядування, включаючи і міські Думи Полтави та Кременчука. Результати такого дослідження можуть бути використані при формуванні і використанні місцевих фінансів на сучасному етапі ринкової трансформації економіки як України загалом, так і Полтавського регіону зокрема.

Список використаних джерел

1. Аранчій С. В. Історія ветеринарної медицини Полтавщини / С. В. Аранчій. – Полтава: «Полтавський літератор», 1998. – 232 с.;
2. Битус А. П. Учреждения мелкого кредита Полтавской губернии за 1914 год / А.П. Битус // Журнал Полтавского губернского присутствия . – 1916. – № 4. – С. 4–37.
3. Веселовский Б. История земства за сорок лет. Том 1 / Борис Веселовский. – СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1909. – 724 с.
4. Гармаш Т. П. Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.): Монографія / Т. П. Гармаш. – Полтава: ТОВ «Асмі», 2009. – 196 с.
5. Журнали Полтавского губернского земского собрания 50 очередного созыва 1914 года. – Полтава: Электр. тип.-литогр. И. Л. Фришберга, 1915. – 289, 169, 10 с.
6. Журнали Полтавской городской Думы за 1895-й год. – Полтава: Типо-литогр. Л. Фришберга, 1896. – 415 с.

7. Журналы Полтавской городской Думы за 1914-й год. – Полтава: Типо-литогр. И. Л. Фришберга, 1915. – 387 с.
8. Журналы Хорольского уездного земского собрания XXXIX созыва. Заседаний 15, 16 и 17 сентября 1903 года. С приложениями. – Хорол: Тип. Л. Р. Затуренского, 1904. – 255, 107 с.
9. Земский бюджет и источники обложения // *Хозяйство*. – 1912. – № 42. – С. 1525–1526.
10. Керножицкий И. Мелкий кредит / И. Керножицкий // Календарь «Хуторянин» (Второй сельскохозяйственный сборник). Год издания 2-й. – Полтава: Электрич. типо-литогр. Д. Н. Подземского, 1909. – С. 155–162.
11. Козаченко А. І. Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864 – 1920 рр.): Історико-правове дослідження. Монографія / А. І. Козаченко. – Полтава: Полтавський літератор, 2009. – 208 с.;
12. Краснікова О. М. Роль різних факторів у витратах Полтавського земства на сільськогосподарські потреби (кінець XIX – поч. XX ст.) / О. М. Краснікова // *Економіка України: стратегія, відродження і трансформаційні перетворення*. Матеріали наук.-практ. конференції. – Полтава, 26 – 27 квітня 2005 р. – Полтава: ПІБ МНТУ, 2005. – С. 27 – 30.
13. Краснікова О. М. Система податків і зборів в аграрному секторі економіки України епохи вільного підприємництва (1861 – 1917 рр.) / О. М. Краснікова // *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства: Економічні науки*. Вип. 83. – Харків: ХНТУСГ. – 2009. – С. 140 – 146.
14. Михайловский А. Г. Бюджеты русских городов / А. Г. Михайловский // *Известия Московской городской Думы*. – 1905. – Сентябрь – декабрь. – С. 15 – 22.
15. Обзор сельского хозяйства Полтавской губернии за 15 лет (1885 – 1900 гг.). – Полтава: Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1905. – 376 с.
16. Отчет Лубенской уездной земской управы за 1909 год. Часть первая. Отчет описательный. – Лубны: Тип. И. Л. Ицкович и К; 1910. – 239, 352 с.
17. Отчет Полтавской губернской земской управы об обеспечении населения продовольствием вследствие неурожая в 1892 году. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1894. – 67 с.
18. Плаксі́й Т. М. З історії міського громадського самоврядування в Україні (на прикладі міст Наддніпрянщини) / Т. М. Плаксі́й // *Придніпровський науковий вісник*. – Дніпропетровськ, 1998. – № 109 (176). Історія. Філософія. – С. 39 – 50.
19. Положение о землеустройстве // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. – Т. XXXI. 1911. Отд. 1. – СПб., 1914. – С. 456–459.
20. Полтавский земский календарь на 1908 год. Издание Полтавского губернского земства. Год первый. – Полтава: Электрич. типо-литогр. И. А. Дохмана, 1907. – 57, 135 с.
21. Полтавское губернское агрономическое совещание 1912 г. – 25 – 28 ноября. Стенографический отчет. – Полтава: Типо-литогр. И. Л. Фришберга, 1914. – 87 с.
22. Полтавскому губернскому земскому собранию 51-го очередного созыва губернской земской управы доклады 1915 года. – Полтава: Электрич. типо-литогр. И. Л. Фришберга, 1916. – 336 с.
23. Постановления Лубенского уездного земского собрания за 1911 год. Доклады управы. – Лубны: Тип. Г. Я. Бахмутского и П. Я. Ткача, 1912. – 702 с.
24. Постановления Лубенского уездного земского собрания за 1914 г. Доклады управы и приложения к ним. – Лубны: Тип. т-ва «И. Золотницкий и Б. Левитский», 1914. – 930, XVII с.
25. Сборник сведений, относящихся к делу устройства ссудо-сберегательных товариществ в Полтавской губернии. Издано согласно постановлению Полтавского губернского земского собрания. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1872. – 98 с.
26. Сельский кредит в Полтавской губернии. Выпуск 1. Мелкий организованный кредит. Ссудо-сберегательные товарищества. Волостные кассы. Сельские банки. – Полтава: Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1894. – 160 с.
27. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1905 год. Год девятый. – Полтава: Электрич. типо-литогр. И. А. Дохмана, 1906. – 182, 109, 133 с.

Н. А. Якименко, О. Н. Красникова

**ИСТОЧНИКИ ФОРМИРОВАНИЯ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БЮДЖЕТА ОРГАНОВ МЕСТНОГО
САМОУПРАВЛЕНИЯ ПОЛТАВЩИНЫ ЭПОХИ СВОБОДНОГО
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА (1861 – 1917 ГГ.)**

В статье проанализированы источники формирования и пути использования (преимущественно в экономической сфере) таких бюджетных органов местного самоуправления как губернское и уездные земства Полтавщины. Упоминаются также бюджеты городских Дум и Управ Полтавы и Кременчуга.

Ключевые слова: Полтавщина, земство. Дума, бюджет, налоги, кооперативы, банки, земские кассы.

M. Yakimenko, O. Krasnikova

**SOURCES AND BASIC DIRECTIONS FOR USING THE BUDGET
OF LOCAL GOVERNMENTS IN POLTAVA REGION
DURING THE ERA OF FREE ENTERPRISE (1861–1917)**

The sources of formation and ways of using (mainly in the economic field) such budget authorities of local government as the provincial and district councils (the zemstvos) of Poltava region have been analysed in the article. The budgets of the urban self-governance bodies with representative capacity (the Dumas) and executive bodies (the Upravas) of Poltava and Kremenchug have been mentioned too.

Keywords: Poltava region, district council (zemstvo), the Duma, the budget, taxes, cooperation, banks, zemstvo offices for small-scale credit.

Надійшла до редакції 25 квітня 2013 року

* * *

УДК 94(477)“1980/1990”:631

В. М. Лазуренко, Ю. М. Лазуренко

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СЕЛЯНСЬКИХ
ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ ДОБИ НЕПУ
В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ**

Проаналізовано вітчизняну та зарубіжну історіографію 1980-х – початку 1990-х рр. стосовно особливостей розвитку селянських господарств України в роки нової економічної політики (1921 – 1929 рр.).

Ключові слова: сільське господарство, селянські господарства, дослідження, продуктивні сили.

Науково-історичні студії розвитку продуктивних сил сільського господарства України в добу нової економічної політики вирізняються різноманітністю теоретико-методологічних ознак. Історіографія проблеми була розпочата в 1920-ті рр., коли ще тільки спиналась на ноги тоталітарна система. Її утвердження та реакційність в наступні історіографічні періоди вплинула на формування історичних студій під кутом зору рішень Комуністичної партії, як визначальної сили економічного поступу суспільства. Тому історіографія кінця 1920-х –

початку 1990-х рр. надзвичайно політизована. Марксистсько-ленінська методологія у ній переважає над об'єктивними фактами, а інколи і над здоровим глуздом. Відбувалася суцільна міфологізація історичної науки, перетворення її на апологета марксистської суспільно-політичної доктрини. І лише на сучасному етапі розвитку історіографії, коли Україна стала незалежною державою, перед істориками відкрилися об'єктивні можливості аналітичного синтезу нагромаджених знань. Історична наука в значній мірі звільнилася від ідеології, перетворившись на академічну дисципліну.

Метою статті є висвітлення в історіографії 80-х – 90-х рр. ХХ ст. змін продуктивних сил індивідуальних селянських господарств України в добу непу

У 1980-ті рр. доволі помітно активізувались студії з аграрної історії 1920-х рр. Так, типологізація селянських господарств і товарно-грошові відносини на селі стали предметом дослідження С. Водотоки [1], Р. Ляха, Ф. Турченко [2]. Проблеми взаємовідносин “соціалістичної промисловості і дрібного селянського господарства” в 1920-ті рр. розглядав Ю. Бокарев [3]. У 1982 р. вийшла колективна монографія тогочасних провідних дослідників непівської проблематики Ю. Полякова, В. Дмитренка, Н. Щербаня “Нова економічна політика: розробка і здійснення” [4]. Вони узагальнювали власні погляди, а саме – визначали неп, як закономірну політику перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Щоправда, при цьому апологетично підкреслювалася все та ж “керівна роль” Комуністичної партії у розвитку виробничих процесів на селі та збільшенні обсягів виробництва сільгосппродукції. На думку вказаних авторів, соціалістичні елементи в селі перемогли, оскільки були “прогресивними”. В цьому ж контексті була написана і узагальнююча робота по історії народного господарства Української РСР [5], а також монографічні дослідження Н. Кузьміна [6], Є. Олесейук [7]. Про організацію селянської взаємодопомоги та економічні заходи радянської влади по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств другої половини 1920-х рр. писали І. Рибак, Є. Євсєєв [8].

У 1986 р. побачила світ багатотомна Історія радянського селянства. Це була фундаментальна узагальнююча праця, перший та другий томи якої були присвячені періоду непу [9]. Важливе значення мало і вихід колективної монографії “Нариси розвитку соціально-класової структури УСРР, 1917 – 1937” [10]. В роботі відмічалась особлива турбота радянської влади щодо неможливого селянства, особливо в контексті розвитку “продуктивних сил бідняцьких господарств”. На них виділялося не менше 40 відсотків сільгоспкредитів, проводилася контрактація, надавались пільги, заохочувався вступ в колгоспи. Відповідно така політика радянської влади призвела до зменшення бідняцьких господарств з 40 – 45 % на початку – до 24 % в кінці непу [10,с.133]. Відповідно середняцьких господарств було в 1924 р. 63,9 відсотки, а в 1929 стало 75,2 відсотки [10,с.134]. Зростання середняцької групи свідчило, на переконання авторів монографії, про “економічне укріплення і господарський підйом” селянства в цілому [10,с.136]. Стосовно заможних господарств вчені зазначили зростання цієї групи селянства в 1921-1927 рр. до 4 %, і зменшення в 1928-1929 рр. до 3,2 %, що було пов'язано з політикою Комуністичної партії і колективізацією [10,с.139 – 140]. Так, про податкову політику на селі в 1920-ті рр., як визначальний чинник впливу радянської влади на селянство та розвиток продуктивних сил сільського господарства в цілому, писали П. Денисовець та

О. Єрмак [11]. Відповідно класова диференціація селянства стала предметом дослідження знову ж таки П. Денисовця та С. Водотики, І. Мазур [12]. В 1988 р. вийшла досить інша ґрунтовна монографія “Становлення основ соціалістичного способу життя селянства УРСР” [13]. Це дослідження стало результатом багаторічних студій істориків С. Кульчицького, С. Ляха, В. Марочко про виробничу, суспільно-політичну і культурно-побутову сторони життя сільського населення радянської України. Проте вчені зупинились на усталених історіографічних оцінках.

Потрібно відмітити, що в добу гласності та перебудови, особливо в кінці 1980-х рр. відбувся своєрідний теоретико-методологічний відступ від комуністичної доктрини. Вчені в цей час започатковують нову розробку історичних проблем, які тривалий час або заборонялися, або висвітлювалися з точки зору класичної радянської історіографії попередніх періодів. Але глибокої і аргументованої критики сталінізму, як і ленінізму ще не було.

На рубежі 1980-х – 1990-х рр. з'явилися праці відомих українських істориків С. Кульчицького, О. Ганжі, О. Єрмака, Ю. Шаповала, Л. Бернштейна, в яких узагальнено розглядалися різні сторони господарського життя селян в добу непу [14]. Так, О. Ганжа відмічала, що в українському доколгоспному селі радянська влада мала вирішити два головні завдання, а саме – залучити все селянство до соціалістичного будівництва, максимально використовуючи економічний потенціал “заможних господарств для зростання продуктивності сільського господарства”, та максимально обмежити соціальну диференціацію на селі, сприяти “зміцненню дрібних господарств, підвищенню їх продуктивності” [15]. Розвиток продуктивних сил у сільському господарстві, на думку О. Ганжі, вимагав вдосконалення відносин оренди і найму, проте радянське законодавство в цьому контексті чинило значні перепони [15, с.108]. Звертає на себе увагу змістовна монографія В. Калініченка “Селянське господарство України в колгоспний період (1921 – 1929)”, яка вийшла з друку у 1991 р. [16]. Власне кажучи, це була одна із перших історико-економічних праць останнього радянського історіографічного періоду, в якій було продовжено традиції досліджень вчених-економістів 1920-х рр. У монографії В. Калініченко дослідив проблеми землекористування, демографічну ситуацію на селі, наявність робочої худоби і реманенту у селянських господарствах, їх товарність. Процеси землевпорядження студіював Б. Мигаль [17]. Б. Мигаль негативно оцінив земельну оренду заможним селянством, називаючи її експлуататорською і безперспективною [17, с.62 – 63]. Загальна професійна підготовка та рівень кваліфікації робітників сільського господарства, забезпеченість села засобами виробництва були досліджені Ю. Борисовим [18]. Він підкреслював необхідність модернізації засобів виробництва та застосування новітніх технологій на селі в 1920-ті рр., підготовку відповідних кадрів. Досить змістовною була праця М. Горінова “Неп: пошук шляхів розвитку”, в якій давались відповіді на питання причин кризових станів в економіці в 1920-ті рр. в контексті соціально-економічної політики більшовиків [19]. В цьому контексті потрібно відмітити також роботи Ю. Голанда [20], В. Дмитренка [21]. Так, Ю. Голанд досить детально проаналізувавши політичну боротьбу в партії протягом 1920-х рр. і дійшов до важливого висновку, що “якщо Ленін при введенні непу прагнув використати те прогресивне, що було в дореволюційній Росії, то Сталін спирався

на реакційні тенденції царського режиму, який прагнув встановити жорсткий контроль над усіма сферами життя держави і суспільства” [22]. Проте деякі вчені продовжували оцінювати перетворення в сільському господарстві доби непу, як прогресивні з точки зору реформ 1980-х – 1990-х рр. З'явилося навіть таке поняття як “неонеп”, яке застосовували до періоду перебудови. С. Кульчицький з цього приводу недвозначно говорив, що “масштаби і темпи перетворень, проведених за життя Леніна, вражають. Було здійснено перехід від непродуктивної обов'язкової праці до вільного найму робочої сили, від централізованого розподілу продовольчих продуктів і товарів ширвжитку до ринкової торгівлі, від інфляційного “радянського знаку” до конвертованого червінця, від реквізичійного принципу заготівлі сільськогосподарських продуктів (продрозкладка) до формування державного продовольчого фонду шляхом закупок на ринку, від фінансування промислової продукції виробничого призначення до оптової торгівлі засобами виробництва. Бюрократичні главки ліквідували, а підприємства об'єднали в госпрозрахункові трести. Нам би такі темпи в економічній реформі!” [23]. В цьому контексті написана і стаття В. Васильєва [24]. Таким же чином і російські історики шукали шляхи виходу з кризи горбачовських “реформ” у політологічних моделях нової економічної політики Є. Преображенського і М. Бухаріна [25]. Тобто, як бачимо, захоплення “досягненнями непу” особливо були поширені в історіографії. Проте були і більш критичні оцінки. Наприклад, Г. Ханін, методом ретропрогнозування в кінці 1980-х рр. довів безперспективність курсу непу в 1930-х рр. Вчений стверджував, що кризи хлібозаготівель були б і надалі, а середньорічні темпи економічного зростання суттєво знизились би [26].

Зарубіжні вчені-україністи та діаспорні вчені досить активно звертались до проблем нової економічної політики в українському селі. Так, у дослідженнях Б. Винара, Ф. Пігідо, Д. Солов'я, Л. Лисенко впровадження непу розглядалося як відступ Комуністичної партії перед селянським натиском з метою утримати владу [27]. Певним недоліком зазначених робіт є те, що у них економічні результати аналізуються виключно під національним кутом зору, часто заполітизовано. Проте в них часто можна зустріти посилання на статистичні матеріали, які відображали стан розвитку продуктивних сил на селі в добу непу більш об'єктивно, ніж радянська історіографія.

Важлива інформація про розвиток продуктивних сил селянських господарств України в роки непу міститься в монографіях іноземних істориків М. Гааля, Е. Ноува, Ж. Шомб де Лува [28]. М. Левін, Ж. Боріс, Т. Шанін [29] зокрема підкреслювали визискний характер політики радянської влади щодо українського селянства. Про проблеми визначення класової приналежності всередині селянства писав Ш. Фіцпатрік [30]. В 1990-му р. побачили світ праці англійського радянолога Е. Карра. Другий том його “Історії радянської Росії” повністю присвячений економіці [31]. Дослідник говорив, що неп став відступом партії в бік капіталізму, але це дало можливість швидко відбудувати народне господарство. Успіхи піднесення продуктивних сил на селі Е. Карр бачив у поглибленні процесів диференціації селянства: “вільна гра ринку повинна була збільшити диференціацію між успішними та заможними, з одного боку, і невдахами і бідняками – з іншого, а також відкрити можливість для експлуатації останніх першими” [31]. На переконання дослідника, такою була “плата” за розвиток капіталізму на селі. Цікава і інша робота Е. Карра “Російська революція від Леніна

до Сталіна”, видана все в тому ж 1990-му році. [32]. Дослідник переконує, що на кінець 1920-х рр., коли склалася ситуація товарного голоду на сільгосппродукцію, вихід з кризи був єдино можливим лише з проведенням суцільної колективізації. Заміну традиційних засобів праці хліборобів на “машини і інструменти”, інтенсифікацію виробництва, тобто розвиток продуктивних сил і вирішення проблеми дефіциту продовольства Е. Карр пов'язував виключно з колективними господарствами: “ставало зрозуміло, що якщо прагнути зробити сільське господарство ефективнішим за допомогою тракторів та іншої складної техніки, це треба здійснювати не через дрібні селянські двори, а через більш великі господарські структури” [32].

Отже, розвиток продуктивних сил в сільському господарстві України доби непу в історіографії 1980-х – початку 1990-х рр. досить багатопланова, але носить більш загальний характер. Безпосереднє вивчення розвитку продуктивних сил в індивідуальних селянських господарствах на проводилось. Натомість радянські вчені в більшій мірі звертали увагу до проблем колгоспного будівництва, диктатури пролетаріату та Комуністичної партії, боротьби з опозицією в роки непу. Зарубіжні вчені, в тому числі діаспорні історики українського походження, також через відсутність доступу до архівів, відірваність від території України, писали досить загальні праці, які не розкрили повністю динаміку змін в сільському господарстві досліджуваного історичного періоду. Тому перед істориками-аграріями незалежної України повстала проблема комплексного аналізу поставленої проблеми, більш виваженого та наукового підходу до джерельної бази.

Таким чином, історіографія 1980-х – початку 1990-х рр. залишається важливим науковим доробком, який не можна повністю відкидати, але потрібно використовувати для вирішення важливих теоретичних та практичних питань розвитку продуктивних сил сільського господарства в сучасних умовах.

Список використаних джерел

1. Водотыка С.Г. Классовая структура крестьянства УССР в 20-е гг. Социально-экономический характер. Автореф. дис...канд. ист. н.: 07. 00. 02. – К., 1984. – 24 с.
2. Лях Р.Д. Изменения социальной-классовой структуры сельского населения Украины / Р.Д. Лях, Ф.Г. Турченко // Годы борьбы и побед. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 139 – 145.
3. Бокарев Ю.П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исслед., этапы взаимоотношений / Ю.П. Бокарев. – М. : Наука, 1989. – 310 с.
4. Поляков Ю.А. Новая экономическая политика: разработка и осуществление / Ю.А. Поляков, В.П. Дмитренко, Н.В. Щербань. – М. : Политиздат, 1982. – 240 с.
5. Історія народного господарства Української РСР: у 3-х томах, 4-х книгах. – Т. 2. – Створення соціалістичної економіки (1917– 1937 рр.) / Т.І. Дерев'янкін, М.Д. Горбоватий, В.В. Засановський, Ю.І. Терещенко, В.І. Ястребов. – К. : Наукова думка, 1984. – 464 с.
6. Кузьмин Н.Ф. Теоретическое обоснование новой экономической политики / Н.Ф. Кузьмин // Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму. – М. : Наука, 1986. – С. 40-51.

7. Олесеюк Е.В. Взаимодействие теории и практики при переходе к нэпу (весна-лето 1921 г.) / Е.В. Олесеюк // Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму. – М. : Наука, 1986. – С. 52-75.
8. Рибак І.В. Організація селянської взаємодопомоги в 1925-1932 рр. / І.В. Рибак // Український історичний журнал (далі – У.І.Ж.). – 1981. – № 2. – С. 55-59; Євсєєв Є.Т. Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1925 – 1929 рр.) / Є.Т. Євсєєв // У.І.Ж. – 1980. – № 1. – С. 92-97.
9. История советского крестьянства: в 5 т. / гл. ред. В.П. Шерстобитов. – М. : Наука, 1986 – Т. 1.: Крестьянство в первое десятилетие Советской власти, 1917 – 1927. – 1986. – 455 с.; История советского крестьянства: в 5 т. / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР; редкол.: В.П. Шерстобитов (гл. ред.) и др. – М. : Наука, 1986 – Т. 2.: Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства, конец 1927 – 1937 / И.Е. Зеленин, Н.А. Ивницкий, Ф.А. Каревский и др.; редкол.: И.Е. Зеленин и др.. – М. : Наука, 1986. – 448 с.
10. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917 – 1937 / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. С. В. Кульчицкий. – К. : Наук. думка, 1987. – 237 с.
11. Денисовець П.М. Податкова політика Радянської держави щодо селянства України в 1921-1929 рр. / М.П. Денисовець, О.П. Єрмак // У.І.Ж. – 1982. – № 6. – С. 88 – 96.
12. Денисовець П.М. Соціально-демографічні зміни в селянських господарствах Полтавщини (1926 – 1928 рр.) / П.М. Денисовець // У.І.Ж. – 1985. – № 10. – С. 80 – 86; Водотика С.Г. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927 – 1929 рр.) / С.Г. Водотика, І.Д. Мазур // У.І.Ж. – 1983. – № 2. – 42 – 51.
13. Кульчицкий С.В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С.В. Кульчицкий, С.Р. Лях, В.И. Марочко. – К. : Наук. думка, 1988. – 178 с.
14. Кульчицкий С.В. Нова економічна політика: уроки для сьогодення / С.В. Кульчицкий // Маршрутами історії. – К. : Політвидав України, 1990. – С. 135 – 173; Ганжа О.І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу / О.І. Ганжа // У.І.Ж. – К. : Наук. думка, 1990. – Вип. 10, (№356). – С. 103 – 110; Єрмак О.П. “Ліквідація куркульства як класу” / О.П. Єрмак // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 46 – 58; Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки : сталінізм на Україні / Ю.І. Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.; Беренштейн Л.Ю. Великий Жовтень і соціалістичні перетворення в сільському господарстві України / Л.Ю. Беренштейн // У.І.Ж. – 1987. – № 2. – С. 64 – 76.
15. Ганжа О.І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу / О.І. Ганжа // У.І.Ж. – К. : Наук. думка, 1990. – Вип. 10, (№356). – С. 103-110.
16. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929) / В.В. Калініченко. – Х. : Основа, 1991. – 129 с.
17. Мигаль Б.К. Аренда государственных земельных фондов трудящимся крестьянством Украинской ССР в 1922 – 1930 гг. / Б.К. Мигаль // Вопросы истории СССР. Вып. 35. – Х. : Основа, 1990. – С. 56-64.
18. Борисов Ю.С. Производственные кадры деревни, 1917-1941. Цивилизованные хозяйственники или “винтики” государственной машины? / Ю.С. Борисов. – М.: Наука, 1991. – 230 с.
19. Горинов М.М. Нэп : поиски путей развития / М.М. Горинов. – М. : Знание, 1990. – 64 с.
20. Голанд Ю.М. Эффект чрезвычайных мер. Кризисы 1925-1928 гг. / Ю.М. Голанд // ЭКО. – 1990. – № 2. – С. 143 – 153; Голанд Ю.Н. Кризисы, разрушившие НЭП. Валютное регулирование в период НЭПа / Ю.Н. Голанд. – М. : Фонд экономической книги “Начала”, 1998. – 154 с.

21. Дмитренко В.П. “Военный коммунизм”, НЭП... (История советского общества. Краткий очерк (1917 – 1945 гг.) / В.П. Дмитренко // История СССР. – 1990. – №3. – С. 3 – 25; Дмитренко В.П. Четыре измерения нэпа / В.П. Дмитренко // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 3. – С. 125 – 138.
22. Голанд Ю. Политика и экономика (очерки общественной борьбы 20-х годов) / Ю. Голанд // Знамя. – 1990. – №3. – С. 116 – 152.
23. Кульчицкий С.В. Неп – наше майбутнє? / С.В. Кульчицкий // Наука і суспільство. – 1990. – № 1. – С. 6 – 8.
24. Васильев В.Ю. Проблеми і уроки непу / Ю.В. Васильев, С.Лі Калітко, В.Ф. Колесник // Наукові праці з питань політичної історії. – К. : Либідь, 1991. – Вип. 170 : Уроки непу і сучасна економічна політика. – С. 3 – 13.
25. Данилов В.П. “Бухаринская альтернатива” / В.П. Данилов // Бухарин: человек, политик, ученый. – М. : Политиздат, 1990. – С. 82 – 130; Данилов В.П. История крестьянства России в XX веке : избр. труды : в 2 ч. / В.П. Данилов ; Ин-т рос. истории, Ин-т обществ. мысли. – М. : РОССПЭН. Ч. 1. – 2011. – 863 с.; Пути развития: дискуссии 20-х годов (Е.А.Преображенский, Н.И.Бухарин) : статьи и современный комментарий / сост. Э.Б. Корицкий; рец. Ю.А. Лавриков. – Л. : Лениздат, 1990. – 254 с.; Попов Г.Х. К 100-летию со дня рождения Н.И. Бухарина / Г.Х. Попов // Вопросы экономики. – 1988. – № 8. – С. 93 – 94.
26. Ханин Г.И. Почему и когда погиб НЭП. Размышления экономиста // ЭКО. – 1989. – №10 (182). – С. 66 – 83.
27. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні / Б. Винар. – Париж : Націоналістичне вид-во в Європі, 1958. – 186 с.; Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією: Матеріяли до історії боротьби українського народу в 1920-30-х роках / Ін-т для вивчення СССР; Досліди і матеріяли. Сер. I (друковані вид.), Ч. 34 / Ф. Пігідо. – Мюнхен : Ін-т для вивчення СССР, 1956. – 143 с.; Соловей Д.Ф. Україна в системі советського колоніалізму / Д.Ф. Соловей; Ін-т для вивчення СССР. – Мюнхен : Logos, 1959. – 64 с.; Лисенко Л. Сільське господарство України / Л. Лисенко. – Видання Закордонних частин ОУН, 1960. – 206 с.
28. Gaal M. Die Neue Ökonomische Politik in Russland und die deutsche Währungs- und Wirtschaftsreform / M. Gaal. – Verlag H. Schellenberg, Winterthur, 1965. – 315 s.; Nove A. An economic history of the USSR / A. Nove. – London: Allen Lane-Penguin Press, 1969. – 416 p.; Chombart de Lauwe J. Les paysans sovietiques / J. Chombart de Lauwe. P. Ed. du Seuil, 1961. – 137 p.
29. Lewin M. Russian Peasants and Soviet Power: A study of Collectivization / M. Lewin. – London, 1968. – 315 p.; Borys J. The Sovietization of the Ukraine 1917 – 1923: Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination / J. Borys. – Edmonton : The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980. – 212 p.; Shanin T. The awkward class: political sociology of peasantry in a developing society: Russia 1910 – 1925 / T. Shanin. – Oxford: The Clarendon Press, 1972. – 253 p.
30. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов / Ш. Фицпатрик // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 16 – 31.
31. Карр Э. История Советской России. Книга 1-ая. (Том 1 и 2). Большевицкая революция. 1917 – 1923 / Э. Карр. – М. : Прогресс, 1990. – 768 с.
32. Карр Э.Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917 – 1929: Пер. с англ. Л.А. Черняховской / Э.Х. Карр. – М. : “Унтер-Версо”, 1990. – 208 с.

В. Н. Лазуренко, Ю. Н. Лазуренко

**ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ УКРАИНЫ
ПЕРИОДА НЭПА В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ
ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНОЙ ЧЕТВЕРТИ XX СТ.**

Проанализированы отечественную и зарубежную историографию 1980-х – начала 1990-х гг. относительно особенностей развития крестьянских хозяйств Украины в годы новой экономической политики (1921 – 1929 гг.).

Ключевые слова: сельское хозяйство, крестьянские хозяйства, исследования, производительные силы.

V. M. Lazurenko, Y. M. Lazurenko

**FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF FARMS IN UKRAINE
DURING THE NEW ECONOMIC POLICY IN THE HISTORIOGRAPHY
OF THE FINAL QUARTER OF THE 20TH CENTURY**

The domestic and foreign historiography of the 1980s – early 1990s about the peculiarities of development of Ukrainian farms during the New Economic Policy (1921 – 1929) is analyzed in the article.

Keywords: agriculture, farms, research, the productive forces.

Надійшла до редакції 15 березня 2013 року

Освіта і культура

УДК 655.41(477)«1930/1934»

В. К. Молоткіна

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИДАВНИЦТВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ (1930-1934 РОКИ)

У статті аналізується матеріально-технічне забезпечення видавництв радянської України в системі Державного видавничого об'єднання України як центрального органу, що здійснював загальне керівництво державною видавничою справою в УСРР у першій половині 1930-их років.

***Ключові слова:** видавництво, видавнича справа, госпрозрахунок, друкарський папір, книга, поліграфічна промисловість.*

На сучасному етапі розвитку української історичної науки інтерес до видавничої справи 1930-их років, яка була одним із стратегічних напрямів у розв'язанні ключових завдань у радянській Україні – посилення впливу комуністичної ідеології на свідомість громадян, не зменшується. Саме в 1930-і роки, щоб зберегти в своїх руках видавничу справу, як одну з важливих ідейно-політичних та економічних командних висот соціалізму, радянська влада її централізує та вдержавлює.

Хоча проблеми матеріально-технічного забезпечення видавництв й посіли певне місце в роботах радянських дослідників [3; 6; 9], але орієнтація радянських учених на ідеологічно упереджені схеми призвела до перебільшеного утвердження провідної ролі Комуністичної партії в розвитку українського друку. Тож, висвітлюючи діяльність видавництв, вони лише зазначали, що «скрутне матеріальне становище пов'язане із загальною скрутою в державі», й зовсім не з'ясовували істинні причини такого стану.

У цій статті автор ставить за мету показати особливості матеріально-технічного забезпечення видавництв радянської України в системі Державного видавничого об'єднання України, як центрального органу, що здійснював загальне керівництво державною видавничою справою в УСРР у першій половині 1930-их років.

Державне видавниче об'єднання УСРР (ДВОУ) було створене постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 21 серпня 1930 року [8, с.144-148] й мало за мету організувати загальне керівництво та планування державною видавничою справою УСРР, розповсюджувати друковані твори, а також торгівлю допоміжним крамом. Цей захід був викликаний «необхідністю реорганізації видавничої справи на основі спеціалізації й концентрації господарської, торговельної та виробничої діяльності видавництв» [6, с.75]. В основу реорганізації, проведеної за ініціативою Держплану УСРР та інших директивних органів, був покладений принцип типізації за характером і соціальним призначенням видавничої продукції зі

збереженням єдиного керівного центру [4, с.448]. З появою ДВОУ всі провідні видавництва УСРР увійшли до загальнодержавної видавничої системи [5, с.284-286].

У складі ДВОУ були створені типізовані видавництва: «Пролетар» (твори основоположників марксизму-ленінізму, партійна та суспільно-політична література), Держтехвидав (технічна література), Держсільгоспвидав (книги з питань сільського господарства й агротехніки), «Радянська школа» (підручники і методична література для вчителів), «Український робітник» (масова політична та професійна література), «Література і мистецтво» (художня література), «На варті» (військова, спортивна література), Держмедвидав (медична та природознавча література), «Молодий більшовик» (дитяча, юнацька й комсомольська література) [3, с.243]. Кожне з них складало свій тематичний план, який затверджувався правлінням ДВОУ, до складу якого входили завідувачі (або голови правлінь) усіх типізованих видавництв та книгоцентру й поліграфоб'єднання. Правління також виділяло їм кошти, встановлювало загальні принципи побудови їхньої роботи, призначало керівний склад цих підприємств (крім завідувачів чи голів правлінь, яких призначав НКО), готувало кадри для всіх підлеглих йому підприємств та проводило капітальне будівництво. Як окреме видавниче підприємство, що діяло на основі госпрозрахунку, типізоване видавництво мало свій промфінплан і баланс, які входили до зведеного промфінплану й балансу об'єднання [12, с.34]. Типізовані видавництва безпосередньо проводили всю роботу щодо видання літератури з відповідної галузі знання. Також при типізованих видавництвах створювались ради, які розглядали річні та кварталні редакційно-видавничі плани [11, с.31].

До складу ДВОУ входило також Управління поліграфічними підприємствами (УПП), що обслуговували книжково-журнальні видавництва [12, с.34]. УПП керувало розподілом друкарень між видавництвами, забезпечувало їх необхідним устаткуванням і матеріалами [9, с.80]. Для керівництва книготоргівлею в складі ДВОУ була спеціальна організація Укркнигоцентр [12, с.34].

Матеріально-технічна база ДВОУ складалася з 9 друкарень, які безпосередньо підлягали Управлінню поліграфічних підприємств [5, с.76] і становила єдине господарське підприємство на окремому балансі й господарському розрахунку. Загальне планування та капітальне будівництво поліграфічної бази ДВОУ залишалося за ВРНГ [11, с.31]. Та, треба зазначити, що реорганізаційний період, через відсутність додаткових коштів, спротив низки організацій та видавництв й «необґрунтовані чутки», «дуже затягся». Так, поліграфічне об'єднання повинне було, за постановою РНК, подати список друкарень, що мали перейти до видання ДВОУ, але це «викликало балачки, що, мовляв, друкарні, які перейдуть до ДВОУ, не будуть навантажені роботою, можливе безробіття робітників і т. ін.». Видавництво «Культура», яке повинне було ввійти до нового видавництва дитячо-юнацької літератури, місцеві організації не хотіли передавати. «Книгоспілка» вимагала сплати за передачу до об'єднання своєї видавничої частини, «хоча за основним змістом реорганізації ДВОУ був наступником усієї видавничої роботи і сплачувати за передачу йому видавничих функцій не повинне». НКЮ заборонив передачу ДВОУ майна Юридичного видавництва. Тож, «перші кроки видавництв України на нових рейках» не дали очікуваного ефекту [1, с.28].

Хоча в межах одержаної кількості друкарського паперу ДВОУ, порівняно з іншими видавництвами, було забезпечене краще (одержало 84,4%) та протягом травня-червня 1931 року «переживало велике фінансове напруження». «Фінансове напруження» ДВОУ, що відчувалося в усій системі, пояснювалося як неодержанням від «Книгоспілки» покриття за передану літературу, так і складністю методів розрахунків поміж окремими одиницями ДВОУ й серйозною диспропорцією між виконанням виробничих завдань та завантаженням коштів [10, с.15].

Узагалі, видавництва в системі ДВОУ «впиралися» в неналагодженість, нечіткість та в непродуманість фінансових розрахунків. Кожне видавництво, зокрема «На варті», хоч і мало юридичні права складати потрібні договори, але на практиці не завжди могло твердо спертися на певні пункти свого договору, щоб уплинути на чітке виконання своїх планів. Наприклад, коли справа доходила до певних фінансових вимог від Укркнигоцентру, останній передавав такі вимоги до управи ДВОУ, а та, замість того, щоб радикально розв'язати ці взаємини, тримала справу якийсь час у себе, не розглядаючи її по суті, а далі повертала без будь-яких наслідків до видавництва.

Не краще стояла й справа з регулюванням та розподілом паперу між видавництвами. Відповідно видавництва не могли забезпечити друкарні папером, а відтак, не могли вимагати від друкарні вчасної та якісної продукції. Отже, видавництва фактично перебували в «знеособленому» фінансовому стані, а за таких умов будь-які договори з певними виробництвами чи установами не мали практичного значення. У видавництвах панувала «знеосібка» (ніхто не ніс жодної відповідальності за браковану продукцію, не відповідав за терміни виходу книжок з друку), «зрівнялівка» в оплаті праці, не було нормування й відрядності в роботі. Так, у Держтехвидаві був зовсім відмінний характер і обсяг роботи низки робітників на тій самій посаді. Були випадки, коли секретар однієї редгрупи фактично виконував обов'язки редактора-організатора (вів переговори з авторами, замовляв рукописи, вкладав угоди) і в той же час отримував таку ж платню, як й інший секретар групи, що вела суто технічну роботу. Така ж «зрівнялівка» була й в оплаті авторів (малокваліфікований автор одержував такий самий гонорар, як і кваліфікований письменник) [7, с.4-6].

У 1932 році держплан, хоча й зменшує норми для видавництв, зважаючи на «надзвичайно обмежені ресурси паперу» (потреби українських видавництв у папері в 1931 році було задоволено на 58,3% і газетним – на 78,2%), та видавництва все одно повинні були «вперто боротись за збільшення паперових ресурсів» [14, арк.3, 9-10]. Адже, розподіляючи загальні ресурси паперу поміж окремими видавництвами, Комітет у справах друку (КСД) виходив «з потреби забезпечити в першу чергу достатній зріст технічної й політичної літератури та потреби школи в підручниках». Зокрема, ОНТВ для видання технічної літератури призначалось 2190 т паперу, або 15,5% усіх ресурсів, видавництву ЦК КП(б)У – 2420 т (17,2%), «Держжільгоспвидаву» – 1700 т (12,1%), нацменвидавництвам – 720 т (5,1%). Для 6 видавництв ДВОУ призначалось 6370 т, або 45,2%. З цієї кількості найбільше припадало на видання підручників – «Радянська школа» – 3723 т (26,4%), на видання художньої літератури – «ЛІМ» – 825 т (5,8%), а також на видання дитячої дошкільної та юнацької літератури – «Молодий Більшовик» –

655 т (4,7%). А от такі видавництва, як «Маса», «Культура й труд», «Коммуна писателів», КСД зняв з постачання папером [14, арк.8].

Крім того, видавництва, що в 1932 році мали працювати в умовах «колосального зростання попиту на комуністичне друковане слово та за наявності надзвичайно обмежених ресурсів паперу», повинні були «дати країні більше продукції й кращої якості» [14, арк.4]. І, хоча видавництва й розуміли, що «художнє оформлення обкладинок до книжок в значній мірі сприяє успішному розповсюдженню видань і навпаки – книжка, та ще до того маловідомого автора, видана без художньої обкладинки, часто-густо попадає до видань малоходових, а то й збільшує запаси неліквідної літератури» [13, арк.84]. Та фізична і моральна зношеність устаткування, недостатнє поповнення новими машинами зумовили погіршення поліграфічного оформлення літератури [14, арк.23].

У 1932 році КСД при РНК УСРР на видання книг планував витратити 32335 тис. крб., або на 97,5% більше, ніж у 1931 році (у 1931 році 15841 тис. крб.). Зростання витрат в основному йшло за рахунок збільшення авторського гонорару. Це зумовлювалось тим, що до нього почали відносити вартість редакційної обробки рукопису штатним апаратом, тоді як у 1931 році ці витрати до суми гонорару не включались. Також було передбачено збільшення видань оригінальної літератури, тоді як раніше переважали переклади, на котрі видавництва, як правило, авторські гонорари не сплачували. Крім того, почали сплачувати авторські гонорари за перекладні твори (видавництва почали звертатись до автора чи фахівця редактора з вимогою переглянути переклад і тим самим були поставлені в необхідність сплачувати гонорар). Підвищення загальної суми витрат на гонорар відбувалось ще й за рахунок «поліпшеної редакційної обробки» рукопису, що мала привести до видання літератури «більш високої ідеологічної якості» [14, арк.5, 14-15].

Пересічна вартість 1 авторського аркуша в 1932 році становила 201 крб., тоді як у 1931 році – 120 крб., а за оригінальні твори – 150-200 крб. [14, арк.15, 16]. Так, згідно з договором між видавництвом «Гарт» та І. Ле (Мойся) від 12.02.1931 року, видавництво повинне було виплатити автору по 150 крб. за авторський аркуш. Виплата гонорару проводилась – 70% при здаванні до друку, решта після виходу [19, арк.16]. Тоді як, згідно з договором між видавництвом «Пролетар» та секретарем ЦК ВЛКСМУ С.І. Андреєвим від 14.12.1932 року, видавництво повинне було виплатити автору по 350 крб. за авторський аркуш (авт. арк. обчислювався в 40 тис. друк. знаків). Відповідно виплата гонорару проводилась – 75% після ухвали до друку, 25% після виходу з друку [16, арк.1-1 зв.].

В основному всі видавництва, які знаходились у системі ДВОУ, були збитковими. Наприклад, видавництво «ЛІМ», видаючи академічне видання творів Шевченка, потребувало дотацій, на які Наркомосвіта не мала коштів; видання журналів «Радянська література», «Советская литература», «Життя і Революція» – органів оргкомітету письменників, також потребували понад 300 тис. крб. дотацій на рік. Журнали «Червоний шлях» та «За марксистсько-ленінську критику» також були збитковими виданнями. Збитки від видання журналів (до ліквідації ДВОУ) видавництво покривало коштом прибутків від інших видавництв. Щоб покрити збитки по академічному виданню, НКО просив переглянути ухвалу ЦК КП(б)У, згідно з якою масове видання «Кобзаря» Шевченка було доручено видавництву

«Радянська література», та передати це видання видавництву «ЛІМ» [15, арк.22]. М. Яловий, як головний редактор «ЛІМ», на запитання – «чому такі погані справи видавництва» – відповів: «нісенітниця, кому українська література потрібна, тому й ЛІМ банкрут» [2, арк.105].

У 1934 році на основі рішення Секретаріату ЦК і за особистим дорученням секретаря ЦК П.П. Постишева, НКФ УСРР, обстеживши видавництва: «Радянська школа», «ЛІМ» і «Медвидав», виявив «явища безвідповідальності, зловживань, збитковості й т.д.». Зокрема, згідно з довідкою про результати ревізії, видавництво «Радянська школа» в 1933 році виконало свій план на 127,5% та собівартість підручників була завищена на 39,25%. Таке завищення комісія пов'язувала з високою вартістю витрат, пов'язаних з оплатою типографських робіт і авторських коректур. Тож, видавництво мало 6613,3 тис. крб. прибутку, що становило майже 80% собівартості підручників, виданих видавництвом. Також ревізія виявила, що, в результаті збільшення зарплати окремим працівникам (18 чол.) та збільшення штатів, фонд зарплати за 1-е півріччя 1934 року перевитрачений на 18%. У результаті безконтрольних витрат коштів кілька працівників отримали «шляхом різних прихованих видів» по 2-2,5 ставки. Наприклад, головний бухгалтер Дрібінська при середньомісячній зарплаті в 600 крб. отримувала 1290 крб.; заступник головного бухгалтера Бабкін при зарплаті 450 крб. – 1033 крб.; редактори при зарплаті в 375 крб.: Шереметьєва – 1044 крб., Фелікс – 1036 крб., Петренко – 998 крб. і т. д. [15, арк.132-135].

Стан справ у «Медвидаві» (за результатами ревізії) також свідчив «про безгосподарність, відсутність керівництва з боку наркомату, що призвело до збитків у 1933 році, а в 1934 році становище ще більше погіршилось. Промфінплан було виконано на 59,8%. Загальні збитки за 1933 рік становили: по книжковій продукції – 16 тис. крб. й по періодичних виданнях – 240 тис. крб.; редактори, отримуючи номінально 375-500 крб. зарплати за місяць, крім того, за відрядну роботу в цьому ж видавництві отримали за 7 місяців: Куцай – 3543 крб., Сокольський – 5630 крб., Бальвас – 6170 крб., Дроб'язко – 9530 крб. Також «Медвидав» допустив велику безгосподарність у торговельній діяльності. Випустивши в 1933 році книг на 1020 тис. крб. і за 1-е півріччя 1934 року – на 50 тис. крб., видавництво мало дебіторську заборгованість в 140 тис. крб. та на 261,2 тис. крб. книг на складі [15, арк.136-137].

Видавництво «ЛІМ» програму із відбитків у 1933 році виконало на 32,9%. Збитки становили 458 тис. крб., з них по випуску книжок – 223 тис. і по періодичних виданнях – 235 тис. крб. Виробнича програма на перше півріччя 1934 року була виконана на 65,7%, що становило 27,6% річного плану. Проте, основні «прориви» пов'язували не з масовим зняттям «шкідливих» книжок з виробництва та з плану, а з «шкідницькою діяльністю націоналістів, які очолювали видавництво». Невиконання програми пояснювалось переглядом авторського портфеля видавництва, «засміченого контрреволюційно-націоналістичною літературою», а збитковість у сумі 226 тис. крб. – витратами на ці рукописи. Сума збитків по авторських гонорарах становила 50% витрат. Зокрема, по творах С. Пилипенка («колишнього директора, націоналіста») було списано 3786 крб., по творах Хвильового – 29668 крб., О. Вишні – 10332 крб., М. Скрипника – 14524 крб. Як зазначалось у висновках комісії за ревізією в 1932 році, «ЛІМ» з тих же причин зазнав збитків на 608 тис. крб. [15, арк.138].

Витрати, зроблені в процесі підготовки «шкідливих» книг до друку, видавництво списувало на збитки та проводило зняті з друку назви по масовій дешевій бібліотеці «за рахунок витрачених коштів» [18, арк.2]. Тож, як бачимо, через масові зняття книжок з виробництва видавництво несло великі збитки.

Звісно, серед авторів, яким виплатили аванс за не подані або не схвалені до друку твори, були не тільки «націоналісти», а й «чимало таких, що нині становлять кадри радянських письменників». З них видавництво намагалося стягувати борги, видані як аванс за ненадруковані твори, через суд. Так, у 1932 році «ЛІМ» намагався стягнути через суд з авторів-боржників: Г.Я. Захарова – 735 крб., А.М. Загоруйка – 600 крб., з Н.С. Рибакі – 1358 крб. та інших [17, арк.1-15]. Та, «роблячи спроби стягувати в цих товаришів гроші», видавництво «боялось створити несприятливу атмосферу навколо себе у письменницьких колах» й не знало, як бути, бо, «з одного боку, треба рятувати державні гроші, а з іншого – не бажано із загальнополітичних міркувань створювати несприятливі настрої серед письменників» [15, арк.90-90 зв.].

Прийшовши до висновку, що ДВОУ «по суті являє з себе найгірший приклад функціональної системи управління» і що «внаслідок існування такої системи» спостерігалася незацікавленість з боку видавництв у зниженні собівартості, відсутність боротьби за якість продукції, за зменшення браку, видавництва не мали стимулів боротися за свою рентабельність, за чітку фінансову роботу; через те, що ДВОУ давав на початку року своїм видавництвам одну цифру кількості паперу на рік, а потім, під час роботи, папір передавався іншим видавництвам, замовлені ж рукописи за браком паперу списувались на збитки, часто-густо видавана продукція не відповідала тематичному плану, промфінплан не виконувався; неможливість розпоряджатися друкарнями призводила до запізнення виходу частини літератури, внаслідок чого набір розбирався і списувався на збитки й, навіть, коли, врешті-решт, продукція виходила, то видавництво не знало, коли вона дійде до читача і коли видавництво одержить за неї гроші та сплатить своїм авторам, партійне керівництво у 1934 р. ліквідує ДВОУ та управління поліграфічними підприємствами при ДВОУ й створюються окремі типізовані видавництва з прикріпленими до них друкарнями, які передавались безпосередньо у відання видавництв» [15, арк.13-14 зв.]. Зокрема, за видавництвом «Радянська школа» закріплювалась друкарня ім. Петровського у Харкові, а «Партвидав» замість цієї друкарні передавалась 6-а друкарня в Києві, видавництву художньої літератури «ЛІМ» – 16-а друкарня ім. Фрунзе у Харкові, видавництву дитячої літератури – 4-а друкарня в Одесі, а видавництву «Український робітник» – 2-а друкарня в Харкові. Видавництво юнацької літератури друкувало свою продукцію за договорами в друкарні «Дитвидав» в Одесі, «Медвидавництво» – в друкарні ВУАН у Києві, а видавництво «Мистецтво» – в друкарні ім. Фрунзе і в цинкографії Харкова [15, арк.13-16]. Єдиному Державному видавництву художньої літератури передавалось усе майно, поліграфічні підприємства й інші цінності видавництв «ЛІМ» та «Радянська література» з усім активом і пасивом [15, арк.145, 151].

Отже, з метою централізації ідеологічного та господарського керівництва видавничою справою 1930 року при НКО УСРР на рівні управління створюється Державне видавниче об'єднання України. Проте через так звані організаційні «непорозуміння» налагодити необхідну координацію і контроль у такому

книговидавничому об'єднанні було важко. В основному всі видавництва, які знаходились у системі ДВОУ, були збитковими. У видавництвах панувала «знеосібка», «зрівнялівка» в оплаті праці, не було нормування й відрядності в роботі. Видавництва не були зацікавленими у зниженні собівартості, в якості продукції, зменшенні браку, не мали стимулів боротися за свою рентабельність.

Неможливість розпоряджатися друкарнями призводила до запізнення виходу частини літератури, внаслідок чого набір розбирався й списувався на збитки, і навіть коли, врешті-решт, продукція виходила, то видавництво не знало, коли вона дійде до читача і коли видавництво одержить за неї гроші та сплатить своїм авторам. Крім того, видавничі плани весь час знаходилися під «загрозою зриву» й через незадовільне постачання папером. Усвідомивши, що ДВОУ замість керувати й спрямовувати книжкову справу УСРР зробився її гальмом, партійне керівництво вирішило у 1934 році його ліквідувати і створити окремі типізовані видавництва з прикріпленими до них друкарнями.

Список використаних джерел

1. Видавнича робота на нових рейках (Розмова з головою правління ДВОУ тов. Крихом) // Радянський книгар. – 1930. – № 21. – С. 28.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 36546, т. 4, 226 арк.
3. Книга і друкарство на Україні / За ред. П.М. Попова. – К.: Наук. думка, 1965. – 315 с.
4. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. материалов 1917-1941. – К., 1985. – 478 с.
5. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського Уряду 1917-1959 рр. Збірник документів. В 2-х Т. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 396 с.
6. Молодчиков О.В. Книга радянської України / О.В.Молодчиков. – К.: Політвидав, 1974. – 176 с.
7. Перевірка виконання 6 вказівок т. Сталіна по видавництвах // Радянський книгар. – 1931. – № 36. – С. 4-7.
8. Реорганізація видавничої та книготорговельної справи на Україні // Бібліологічні вісті. – 1930. – № 3. – С. 144-148.
9. Скрипник Т.О. Становлення видавничої системи в Українській РСР / Т.О.Скрипник // Теорія та історія радянської книги на Україні: Зб. наук. праць / Ред. кол. Б.П. Ковалевський (відп. ред.) та ін. – К., 1983. – С. 66-82.
10. Фідельман Б. Плани першого півріччя III-го вирішального року українські видавництва не виконали / Б. Фідельман // Радянський книгар. – 1931. – № 21-22. – С. 11-15.
11. Хроніка // Радянський книгар. – 1930. – № 15-16. – С. 31-39.
12. Хроніка. Постанова Ради народних комісарів УСРР 21 серпня 1930 року про Державне видавниче об'єднання УСРР // Радянський книгар. – 1930. – № 17-18. – С. 34-35.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 177. – Оп. 1. – Спр. 1801. – 341 арк.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5299. – 58 арк.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6441. – 169 арк.
16. Там само. – Ф. 7. – Оп. 12. – Спр. 378. – 2 арк.
17. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМ України). – Ф. 584. – Оп. 1. – Спр. 60. – 29 арк.
18. ЦДАМЛМ України. – Ф. 584. – Оп. 1. – Спр. 105. – 25 арк.
19. Там само. – Ф. 585. – Оп. 1. – Спр. 1. – 71 арк.

В. К. Молоткіна

**МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИЗДАТЕЛЬСТВ
СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО
ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ УКРАИНЫ (1930-1934 ГОДЫ)**

В статье анализируется материально-техническое обеспечение издательств советской Украины в системе Государственного издательского объединения Украины как центрального органа, который осуществлял общее руководство государственным издательским делом в УССР в первой половине 1930-ых годов.

Ключевые слова: *издательство, издательская деятельность, книга, печатная бумага, полиграфическая промышленность.*

В. К. Molotkina

**THE LOGISTICAL SUPPORT OF THE SOVIET UKRAINE'S
PUBLISHING HOUSES IN THE SYSTEM
OF THE STATE-PUBLISHING UNION OF UKRAINE (1930-1934)**

The article deals with the logistical support of the Soviet Ukraine's publishing houses in the system of the State Publishing Union of Ukraine as a central body performing general management of the state publishing business in the Ukrainian SSR in the first half of 1930s.

Keywords: *publishing house, publishing business, book, printing paper, printing industry.*

Надійшла до редакції 6 березня 2013 року

* * *

УДК 655.3.06:94(477)«1991/2010»

В. І. Шпак

**РОЗВИТОК ДРУКОВАНИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ
В ТЕМАТИЧНОМУ, МОВНОМУ І РЕГІОНАЛЬНОМУ
АСПЕКТАХ (1990-2010 РОКИ)**

Стаття присвячена аналізу сучасних проблем засобів масової інформації в контексті формування національного інформаційного простору. Показана історія формування газетного ринку України. На основі статистичних даних різних джерел показано основні етапи розвитку газетних видань в їх тематичному, мовному і регіональному аспектах.

Ключові слова: *газета, держава, регіон, мова, засіб масової інформації.*

Наприкінці завершення панування тоталітарної комуністичної системи, Компартія дещо привідкрила інформаційні шлюзи, стала з'являтися, так звана, альтернативна преса, що видавалася неформальними громадськими організаціями і друкувалася переважно за межами України. Самвидавні видання стали провісниками української незалежної преси, відродивши вільну думку і вільне слово. Попереду був Народний рух України. 1989 року кожне регіональне відділення Руху мало свої видання. У липні вийшло перше число «Вісника Руху», над яким працювали Ю. Луканов, К. Зеленська. Згодом його назва змінилася на «Вільне слово». Того ж року з'явилися: івано-франківська «Галичина»,

миколаївська «Чорноморія», рівненська «Рада», кіровоградська «Думка» [4]. Сміливішими стали і окремі компартійні і комсомольські видання, які очолювали демократично налаштовані редактори, зокрема, В. Карпенко – газета «Вечірній Київ», В. Кулеба – «Комсомольское знамя», В. Боденчук – «Молодь України» та інші. Саме вони понесли у суспільство поняття свободи слова, вільного доступу до інформації, історичної та політичної правди, стали живильним середовищем для пробудження національної свідомості, національного духу.

Система мас-медіа не може існувати ізольовано. В радянській Україні структура преси відповідала структурі влади. Видання були органами комітетів партії, контрольованих ними рад народних депутатів, їхніх виконавчих органів, комсомольських і профспілкових структур, громадських спілок та організацій.

У спадок незалежній Україні дісталися 1891 газета та 194 журналів та інших періодичних видань (станом на 1 січня 1992 року) [9].

Першим водорозділом у ЗМІ України були події 19 серпня 1991 року, коли компартійні видання, зокрема, «Правда Украины», «Радянська Україна», «Робітнича газета», «Сільські вісті», більшість обласних видань підтримали «ГКЧП», а правдиву інформацію понесли в народ: «Молодь України», «Літературна Україна», «За вільну Україну», «Молода Галичина», «Вечірній Київ», «Комсомольское знамя», «Молода гвардія» та інші.

А вже за кілька днів, після проголошення незалежності вся партійна та комсомольська преса, позбувшись своїх господарів, взагалі постала перед вибором подальшої долі. Більшість обласних та районних газет опинилися під крилом відповідно обласних та районних рад. Колишні республіканські газети та журнали або стали друкованими органами Кабінету міністрів України («Сільські вісті», «Робітнича газета» тощо) або залишилися у структурі видавництва «Преса України» («Молодь України», «Юный ленинец» – тепер «Перемена», «Зірка», «Радянська жінка» – тепер «Жінка», «Перець», «Українська культура» тощо) або стали незалежними («Комсомольское знамя» – «Коза», згодом «Независимость», «Україна молода», «Радянська Україна» – тепер «Демократична Україна» тощо). Почали з'являтися і нові громадсько-політичні видання. Зокрема, швидкими темпами стартували засновані потужними бізнес-компаніями «Киевские ведомости».

Змінювалась і сама журналістика. Вона почала тяжіти до пошуку сенсацій, скандалів, матеріалів про хіромантию, містику, аномалії, тяжкі злочини, розваги, секс тощо.

Новиною в суспільстві стали видання «жовтої» преси. Серед них виділялися газети «Лель», «Пан + пані», «Бульвар», журнал «Ти». Особливий інтерес викликали газети «за інтересами» – для садівників, рибалок, мисливців, спортивні, професійні видання («Фазенда», «Дачник», «Український футбол», «Біржа», «Мебель», «Полезные советы» тощо).

Виникли спеціалізовані рекламні видання, зокрема «Авізо», «РІО», «Експрес-об'ява»; видання для швидко прогресуючого бізнесу, наприклад, «Бізнес», «Посередник», «Закон і бізнес»; чисельні відомчі видання: «Нафта і газ», «Енергетична політика» тощо.

Згодом виникли також видання, що обслуговують інтереси окремих бізнесменів, фінансово-промислових груп («Сьогодні», «Факти», «По-киевски» тощо).

З'явилися видання, новостворених політичних партій та громадських організацій («Товариш», «Коммунист», «Час-Тіме» тощо).

Верховна Рада заснувала газету «Голос України», а Кабінет міністрів – «Урядовий кур'єр». Саме вони стали офіційними органами, де друкуються закони, прийняті Верховною Радою, укази Президента України та постанови Кабміну.

Знайшли своїх читачів аналітичні газети «День», «Дзеркало тижня», «2000».

Не збиралися здавати свої позиції в інформаційному просторі і сусіди. «Комсомольская правда в Украине», «Известия в Украине», «Аргументы и факты в Украине» стали провідниками світогляду російської держави.

У цілому національний газетно-журнальний ринок за перші роки становлення української державності, переходу від тоталітаризму до демократії певною мірою стабілізувався.

До найвпливовіших газет в Україні у цей період можна віднести: «Голос України», «Сільські вісті», «Урядовий кур'єр» [1].

Вже у 1994 році громадська свідомість в Україні кардинально змінилась: від беззастережної орієнтації на московські видання до переважної орієнтації на власне українські газети й журнали. Частка центральних національних видань зросла з 22,6 % до 32,8 %, а регіональних і місцевих – з 35,8 % до 62,0 %. В цей же час кількість російських (по суті – московських) газет зменшилася з 41,6 % до 5,2 % у всеукраїнському пресовому загалі [1]. Діаметрально змінилася ситуація з накладами загальнонаціональних видань і регіональних та місцевих (обласних, міських та районних) засобів масової інформації у бік останніх. Під впливом загальнонаціональних видань залишилося менше третини газетного інформаційного ринку України.

Найменше загальноукраїнських видань передплачували на сході й півдні України, де відцентрові тенденції найбільш відчутні. В цих областях кількість центральних видань відносно до загальної кількості передплачених газет набагато менша, ніж у середньому по Україні (32,7 %): Дніпропетровська область – 14,6 %, Донецька – 17,5 %, Запорізька – 26,4 %, Кримська автономія – 22,1%, Миколаївська область – 22,4 %, Сумська – 13,8 %, Харківська – 18,7%, місто Севастополь – 27,8 % [1].

Уже за два роки вималювалася чітка тенденція деукраїнізації преси України. У порівнянні з 1992 роком кількість центральних газет, що друкуються українською мовою, зменшилася з 59,8 % до 27,4 %, а кількість російськомовних видань збільшилася з 5,7 % до 12,7 % (решта газет виходить або двома мовами, або мовами інших етносів).

Аналогічна тенденція і в місцевих мас-медіа: частка україномовних видань зменшилася з 55,7 % до 46,8 %, а російськомовних залишилася приблизно на тому ж рівні: 30,3 % і 28,9 % відповідно [1].

В останнє десятиріччя відбулися зміни в соціально-політичній ситуації в країні і у самих мас-медіа. З'явилася велика кількість нових видань, господарями яких є олігархічні клани. Інформаційний простір перерозподілений між кількома сім'ями. Загострилося протистояння між владою і опозицією, пройшов чіткий переділ між газетами, які підтримують опозицію та тими, хто відстоює позицію влади. Відбувся перерозподіл інформаційного простору: виникли нові видання, а деякі припинили існування або втратили незалежність, але загальні тенденції розвитку ЗМІ збереглися.

Аналізуючи стан справ щодо кількості газет, що видавалися протягом досліджуваного періоду, можна прослідкувати певні тенденції розвитку, розділити їх на окремі періоди. Після ейфорії 1990–1991 років кількість видань була достатньо стабільною і до 1996 року коливалася в межах початкового періоду. Наступний період 1996–2002 років можна назвати часом сталого зростання, коли, відповідаючи на потреби суспільства, щорічно створювалося понад 100 газет. 2002 року відбулося кількісне насичення ринку і зростання зупинилося. А після 2006 року розпочався зворотній процес – період прогресуючого зменшення кількості газет, викликаний не стільки зменшенням інтересу з боку суспільства, скільки економічними проблемами.

В структурі видань стало переважають місцеві газети. У 2009 році виходило 1318 назв, річним тиражем 819535,5 тис. примірників, що становить 51,6% загальної кількості назв і 23,8 % загального тиражу. Але і тут прослідковується загальна тенденція зменшення усіх показників. У порівнянні з 2008 роком, на 29 (2,2 %) зменшилась кількість назв, а тиражі знизились на 101342,9 тис. примірників (11,0 %). Не набагато краще ситуація у регіональних газет. Їх у 2009 році надруковано 474 назв, річним тиражем 533871,9 тис. примірників, тобто 19,0 % загальної кількості назв і 15,5 % загального тиражу. Порівняно з минулим 2008 року, кількість видань зменшилась на 36 друк. од. (7,1 %), тиражі – на 12056,9 тис. прим. (2,2 %). Хвилююча ситуація в районних газетах, які у 2009 році склали 15,9 % загальної кількості назв (398 друк. од.), і виходили накладом лише 83260,0 тис. примірників (2,4 % загального тиражу). Намагаючись боротися за своє виживання вони знову суттєво зменшили наклад. Тільки за рік тиражі знизились на 36957,5 тис. примірників (30,8 %). Відбулося падіння і в сегменті загальнодержавних видань. 2009 року їх видавалося 333 назви, що на 31 менше ніж 2008 року, а річний наклад знизився на 15,4 % (314445,7 тис. примірників) і склав 1728521,7 тис. примірників [5, с. 10-11].

Більшість газет виходить періодичністю один раз на тиждень – 1266 друк. од. (50,7 % загальної кількості), річний тираж становить 1176510,1 тис. прим. (34,2 % до загального тиражу). У порівнянні з 2008 роком, кількість видань зменшилась на 55 друк. од. (4,2 %), тиражі знизились на 373863,7 тис. примірників (24,1 %). У той же час зростає кількість видань, що виходять лише один раз на місяць. 2009 року видавалося 507 таких газет (20,3 % загальної кількості назв), річним тиражем 77714,8 тис. примірників (2,3 % загального тиражу). І їх кількість порівняно з 2008 роком, збільшилась на 18 друк. од. (3,7 %), річний тираж зріс на 12184,6 тис. примірників (18,6 %). Це свідчить про реальне загальне зменшення періодичності видань. Саме в цю категорію переходять тижневики, зменшуючи періодичність видань практично в 4 рази. Лише 66 газет виходять протягом тижня понад 4 рази, що на 31,3 % менше ніж 2008 року [5, с. 11].

Так, у 2009 році за тематичними розділами знову найбільше було надруковано спеціалізованих видань – 1398 друк. од. Серед них найбільше загальнополітичних газет – 446 друк. од., річним тиражем 509504,3 тис. прим., що становить у відсотковому відношенні 17,9 % загальної кількості назв і 14,8 % тиражу. Порівняно з 2008 роком, кількість видань зменшилась на 4 друк. од. (0,9 %), тиражі – на 78413,0 тис. прим. (13,3 %). Наступними за кількістю видань ідуть: педагогічні газети (119 друк. од.), що цього року випередили газети з питань промисловості та будівництва надруковано (100 друк. од.) та видання для дозвілля

(124 друк. од.). За накладом лише загальнополітичним поступаються видання для дозвілля, річним тиражем 114471,1 тис. примірників. Наступні газети з питань фізичної культури та спорту – 107374,2 тис. примірників та з питань сільського господарства – 52182,2 тис. примірників. Слід відзначити, що порівняно з 2008 роком на фоні зменшення показників по всім тематичним групам, зросла кількість медичних видань та газет з питань культури, літератури, мистецтва, а за накладом – медичних та лісового господарства.

За читацькою адресою найбільше випущено видань для сім'ї, їхня кількість становить 34 друк. од., тиражем 80412,4 тис. примірників. Порівняно з 2008 роком на 38,8 % зросла кількість видань для дітей, а наклади збільшилися у понад 4,5 рази. На 74,8 % зросли наклади видань для молоді і на 11,4 % – для жінок.

Практично перейшли в журнальний сегмент газети з комп'ютерних технологій.

Газети в Україні виходять державною мовою, мовами національних менших, є двомовні та багатомовні. Левову частку становлять видання українською та російською мовами. З 1991 року спостерігається поступове зменшення показників випуску газет лише українською від 66,5% у 1991 році до 50,6% у 2009 році від загальної кількості видань (27,2 % сукупного тиражу).

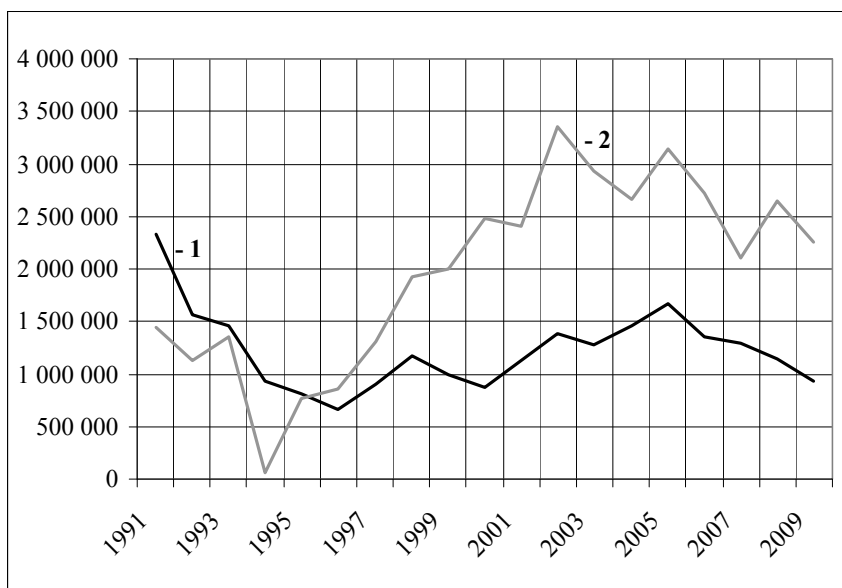
Зворотна тенденція у сегменті російськомовних газет. Їх випуск з року в рік збільшується – з 32,9 % від загальної кількості назв у 2001 році до 39,0% у 2009 році. Ще помітніший прогрес у зростанні тиражності. Якщо 1991 році наклад газет російською мовою в Україні становив 38,0 % від загального тиражу, то 2009 році – 65,6 % [3, с. 61–62].

У 2003 році на сто українців припадало 46 примірників газет рідною мовою, а на сто росіян, які проживають в Україні, – 386 примірників або у 8,4 разів більше. Наклад україномовних журналів скоротився з 70% у 1995 році до 19% у 2005 році [6].

2009 рік, у порівнянні з 2008 роком, кількість видань українською мовою зменшилась на 52 друк. од. (4,0 %), тиражі зменшились на 206 130,9 тис. примірників (18,1 %), кількість назв російською мовою зменшилась на 91 друк. од. (8,5 %), а тиражі скоротились на 386494,7 тис. прим. (14,6 %). Кількість назв, які друкуються двома мовами, становить 237 друк. од. (9,5 % загальної кількості назв), річним тиражем 242672,3 тис. примірників (7,0 % тиражу). Спостерігається незначне зменшення кількості назв на 2 друк. од. (0,8 %), тиражі зросли на 71977,3 тис. примірників (42,2 %). Видань українською та російською мовами у 2009 році видано 226 друк. од. (9,1% загальної кількості), тиражем 241246,6 тис. примірників (7,0% тиражу). У порівнянні з 2008 роком, кількість видань зменшилась на 2 друк. од. (0,9%), а тиражі збільшилися на 72014,2 тис. примірників (42,6%).

Кількість багатомовних видань становить 4 друк. од., тираж – 574,4 тис. примірників, тобто за назвами на 2 друк. од. (33,3 %) менше, у порівнянні з 2008 роком, а тиражі зменшились на 50,7 тис. примірників (8,1 %) [5, с. 12-13].

Детальну характеристику видання газет в Україні українською та російською мовами за роки незалежності можна переглянути на малюнку 1 [3, с. 61-62].

*Мал. 1. Динаміка видання газет в Україні українською та російською мовами за річними накладоми у 1991-2009 рр. (в тис. прим.).
1 – українською мовою; 2 – російською мовою.*

2010 року негативні тенденції продовжилися. Українські видавці видали 2347 назв газет загальним накладом 3168879,8 тис. примірників, з яких 1171 назва накладом 1014914,7 тис. примірників – українською мовою і 901 назву накладом 2004117,1 тис. примірників – російською мовою. Наклад російськомовних газет практично вдвічі перевищив кількість газет надрукованих українською мовою [8].

Випуск газет за територіальною ознакою показує, що 2009 року у порівнянні з 1991 роком у переважній більшості регіонів країни (зі злетами і падіннями), загалом, показники кількості наявних видань значно покращилися. 91-го перед вели: Донецька область (187 видань), Дніпропетровська область (164), Львівська область (115), Луганська область і місто Київ (114), Запорізька область (103), Харківська область (102). 2009 року лідери практично збереглися: місто Київ (316 видань), Дніпропетровська область (256), Донецька область (210), Луганська область (156), Харківська область (145), Запорізька область (133), Львівська область (117). З 61 до 114 зросло кількість видань у Вінницькій області. Погіршили свої показники: АР Крим (з 86 до 45), Одеська область (з 83 до 55), Полтавська область (з 81 до 63), Сумська область (з 72 до 56), Кіровоградська область (з 45 до 37), Тернопільська область (з 44 до 33). Лише 4 газети видається у Севастополі [3, с. 60].

У порівнянні з 2008 роком, кількість видань зменшилась у Києві на 33 друк. од. (9,5%), тиражі – на 224 524,7 тис. примірників (13,2%); у Дніпропетровській області – на 6 друк. од. (2,3%), тираж – на 18 209,6 тис. примірників (6,2%); у Донецькій області – на 23 друк. од. (9,9%), а тираж – на 62 047,2 тис. примірників (18,4%); у Харківській області – на 34 друк. од. (19%), а тиражі – на 107 030,0 тис. примірників (33,7%). У Луганській області – кількість назв збільшилась на 28 друк. од. (21,9%), тиражі зросли на 3 784,4 тис. примірників (3,5%) [5, с. 14].

За даними соціологічного дослідження, проведеного компанією Research&Branding Group в 24-х областях України та в Криму у грудні 2010 року, більше половини українців (51 %) переконані, що в Україні існує загроза свободі слова. На об'єктивність подачі інформації в ЗМІ, на їхню думку, впливають політичні погляди власника – 53,6 %, цензура з боку влади – 38 % і самоцензура журналіста – 10,6 %. 56 % українців у цілому довіряють ЗМІ і не довіряють – 38,5 %. 37 % опитаних отримують інформацію з місцевих ЗМІ. З твердженням, що інформаційне поле України є реальним відображенням ситуації в країні, погодилися 48,6 % респондентів, а не погодилися – 20,3 % [2]. Отже, влади змінюються, а проблеми залишаються. З'ясовується, що ліквідація монополії держави, введення приватної власності на мас-медіа, скасування політичної цензури – процеси безумовно необхідні для демократичної держави, але вони не є достатніми, щоб можна було говорити про незалежність ЗМІ.

Згідно з Віндхукською декларацією (прийнята Генеральною конференцією ЮНЕСКО в 1991 році та Міжнародною федерацією журналістів у Монреалі в 1992 році) «під незалежною пресою ми розуміємо пресу, незалежну від урядового, політичного або економічного контролю, а також від контролю матеріалів та інфраструктури, необхідної для виробництва та розповсюдження газет, журналів та періодичних видань... Під плюралістичною пресою ми розуміємо кінець будь-якої монополії та існування якомога більшої кількості газет, журналів та періодичних видань, що відображають якомога ширший діапазон поглядів у суспільстві». Крім того, у декларації зазначається, що згідно зі ст. 19 Загальної декларації прав людини «започаткування, підтримка та зміцнення незалежної, плюралістичної та вільної преси є суттєвими для розвитку і сприяння демократії і економічного розвитку в країні» [7, с. 14].

Виходячи з попереднього аналізу, можна констатувати, що незалежними, а отже здатними бути самостійними гравцям у політичній боротьбі та виконати основне своє призначення, ЗМІ можуть лише за двох обставин: перша – наявність правових і соціальних механізмів, які виключають можливості маніпулювання ЗМІ; друга – створення громадських медіа, власником яких буде все суспільство, яке забезпечить матеріальні потреби видавництва за рахунок громадського фінансування, дозволить журналістам працювати в інтересах суспільства загалом.

Тільки за таких обставин ЗМІ можуть стати повноцінною ланкою політичної системи. А сама поява громадських ЗМІ змусить перелаштовуватися і решту медіа, призведе до послаблення залежності журналістів від власників, слугуватиме демократизації преси.

Список використаних джерел

1. Бебик В. Українські мас-медіа як дзеркало нашої громадської свідомості / В. Бебик // Голос України. – 1994. – 2 листопада. – № 289 (959).
2. Більшість українців побачили загрозу свободі слова [Електронний ресурс] // Інтерфакс-Україна: [сайт] / Українська Правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/12/16/5681347> (16.12.10). – Назва з екрану.
3. Бондар Ю. Становлення та еволюція національного інформаційного простору України в процесі формування демократичної політичної культури українського суспільства: дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Бондар Юрій Володимирович. – К.: Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», 2010. – 212 с.

4. Діденко Ю. Ідеї Народного Руху України поширювались самвидавом [Електронний ресурс] / Ю. Діденко // Листи: [сайт] / Народний Рух України. – Режим доступу: <http://www.nru.org.ua/society/letters/?id=76> (10.09.09). – Назва з екрану.
5. Заряда Н. Аналітичний огляд газет, виданих в Україні у 2009 році / Н. Заряда // Вісник Кн. палати України. – 2010. – №4 (165). – С. 10–14.
6. Лебедева-Гулей О. Тенденції розвитку української газетної публіцистики 1991–2006 рр. [Електронний ресурс] / О. Лебедева-Гулей // Електронна бібліотека Ін-ту журналістики: [сайт] / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2169> (15.09.09). – Назва з екрану.
7. Новини VS. Виборча кампанія в новинних телепрограмах / [за ред. Н. Костенко, В. Іванова; Інститут соціології НАН України; Ін-т журналістики Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Академія української преси]. – К.: ЦВП, 2005. – 212 с.
8. Статистичні дані Державної наукової установи "Книжкова палата України імені Івана Федорова" про випуск видань в Україні у 2010–2012 роках українською та російською мовами [Електронний ресурс] // Друковані ЗМІ: [сайт] / Держкомтелерадіо. – Режим доступу: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=99439&cat_id=85717 (20.02.2013). – Назва з екрану.
9. Схют Г. Продаж книжок / Г. Схют. – К.: Самміт-книга, 2007. – 64 с.
10. Шаповал Ю. Мовна ситуація в Україні: історія і сучасний стан [Електронний ресурс] // Ю. Шаповал, М. Ажнюк; Духовний і культурний геноцид: [сайт] / Меморіал. – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/genocyd-ukrajinciv/duhovnyj-i-kultunyj-genocyd/780-dodatok-do-vidkrytogo-lysta-mizhnarodnij-gromadskosti.html> (11.12.10). – Назва з екрану.

В. І. Шпак

**РАЗВИТИЕ ПЕЧАТНЫХ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ
В ТЕМАТИЧЕСКОМ, ЯЗЫКОВОМ И РЕГИОНАЛЬНОМ АСПЕКТАХ
(1990-2010 ГОДЫ)**

Статья посвящена анализу современных проблем средств массовой информации в контексте формирования национального информационного пространства. Показана история формирования газетного рынка Украины. На основе статистических данных разных источников показаны основные этапы развития газетных изданий в их тематическом, языковом и региональном аспектах.

Ключевые слова: газета, государство, регион, язык, средство массовой информации.

V. I. Shpak

**THE THEMATIC, LINGUISTIC AND REGIONAL ASPECTS
OF THE DEVELOPMENT OF PRINT MEDIA (1990-2010)**

The article gives the analysis of modern problems of mass media in the context of forming the national information space. The history of forming the newspaper market of Ukraine is covered. On the basis of statistical data from different sources, the main stages of developing publishing business are shown in their thematic, language and regional aspects.

Keywords: newspaper, state, region, language, a mass medium.

Надійшла до редакції 18 квітня 2013 року

Питання зарубіжної історії

УДК 324.4:94(473)«1800/1850»

Н. В. Год

СОЦІАЛЬНО-КРИТИЧНІ ТЕЧІЇ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА США В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

У статті вивчається питання щодо розвитку громадської думки в період становлення індустріального суспільства. Розкрита реакція на технічний прогрес, а також основні течії соціально-критичної думки. Автор стверджує, що ця самокритика здійснила вплив на формування суспільства індустріальної цивілізації.

Ключові слова: індустріальна цивілізація, промислова революція, капіталізм, громадська думка, соціальні відносини, утопія, соціалізм, романтизм, соціальна критика, соціальна справедливість.

Дослідження соціально-критичної думки на різних етапах розвитку людської цивілізації видається нам важливим завданням для історичної науки. Адже поміж інших суспільних проблем пошуки соціальної справедливості, рівності, прав людини, гармонізації відносин завжди займали значне місце. Актуальними ці питання залишаються й сьогодні, про що свідчить активізація протестних настроїв і рухів як на вітчизняних теренах, так і за їхніми межами. Що стосується розгляданого періоду, то тогочасна критика була зумовлена бурхливим розвитком індустріалізму, в першу чергу в Англії, яка стала піонером промислової революції. Машина, парова енергетика, залізниці руйнували традиційний уклад життя, змінювали соціальну структуру, болісно впливали на становище різних верств суспільства, викликаючи критичну реакцію з боку мислячих кіл громадськості. У радянській, а також марксистсько орієнтованій науці Англії, Франції, інших західних країн ці питання розглядалися під кутом зору так званої класової боротьби (роботи С. Кана, Н. Застенкера, Б. Рожкова, А. Резнікова, Є. Черняка, Н. Єрофєєва, Дж. Роде, А. Мортон, Дж. Тейта, Е. Хобсбаума, К. Віллара, Ж. Брюа та інших). Так само класовий підхід домінував у аналізі соціально-критичних течій досліджуваного періоду, що спричинило однобічність оцінки їхньої історичної місії. Мета цієї статті – по-новому поглянути на ці течії та ідеї, не підганяючи їх штучно під еталон ”попередників наукового комунізму”.

Промислова революція, започаткована наприкінці XVIII століття в Англії, розвивалася в умовах бурхливих подій, пов'язаних із Французькою революцією, наполеонівськими війнами, новими радикальними хвилями першої половини XIX століття. Аналізуючи соціально-критичну думку досліджуваного періоду, варто мати на увазі ті глибоко песимістичні настрої й те розчарування, що охопили мислячих європейців: просвітники налаштовували на ”царстві розуму”, радикали задекларували ”свободу, рівність і братерство”. Вони зазнали очевидної

поразки в новому столітті. На цьому тлі ще боліснішою й гострішою виявилася реакція на новий цивілізаційний виклик – індустріальну революцію.

Однією з найгостріших проблем, що хвилювали суспільну думку, була бідність. Вона існувала й раніше, але в першій половині XIX століття набула характеру неспинного зубожіння народних мас. Останнє ставало особливо нестерпним у порівнянні зі зростанням національного багатства, забезпеченого в своїй основі збільшенням машинного виробництва. Як зазначав один із критиків тогочасного стану індустріалізму, процвітання промисловості не принесло людям щастя, не зробило їх кращими, сильнішими та мужнішими. Прогрес матеріальний не став прогресом соціальним, гуманітарним, якщо населення змушене було помирати від голоду серед усебічного багатства [6, с. 306].

Стурбованість викликала пауперизація, колосальне збільшення прошарку неімущих – пролетарів, перенаселеність великих промислових міст (Париж, Ліон, Манчестер), умови праці й побуту робітників тощо. Про все це громадськість дізнавалася із звітів фабричних інспекторів, лікарів, матеріалів різноманітних комісій, парламентських дебатів (так званих "Синіх книг", що публікувалися регулярно). Громадська думка збуджувалася публікаціями в радикальній пресі, науковими розвідками та статистичними узагальненнями. Свій вклад уносили й церковнослужителі, привертаючи увагу до злиденного становища простого народу. Так, пастор однієї з парафій в Англії, Г. Олстон, оприлюднив у пресі повідомлення про важкі умови життя парафіян, дорікаючи співвітчизникам за злиденність і безпомічність фабричних робітників. Громадськість була шокована книгою лікаря Дж.Ф. Кея "Моральне й фізичне становище робітників, зайнятих у бавовняній промисловості Манчестера" (1832 рік). Релігійно налаштований торі, президент Королівського товариства хірургів У.П. Алісон, брат відомого історика Арчибальда Алісона, піддав різкій критиці санітарний стан робітничих кварталів Дубліна в роботі "Зауваження щодо піклування про бідних у Шотландії" (1840 рік). Злободенною проблемою була безпритульність. Поліцейські звіти, що їх публікували газети, містили відомості про сотні злидарів, які вимушені були проводити ніч у парках, часто під вікнами аристократів та заможних буржуа.

Розвиток машинного виробництва дедалі більше витісняв роботу дорослих чоловіків, замінюючи їх жінками і дітьми. Фабрична система на той час виявилася не готовою прийняти цей виклик, створити належні умови для жіночої й дитячої праці. Виступи лікарів, парламентські дебати, звіти спеціальних комітетів рясніли фактами її згубного впливу на фізичне та моральне здоров'я нації. Наприклад, багатий фабрикант із Нью-Ленарка Роберт Оуен шляхом петицій і доповідних записок доводив урядові необхідність законодавчої охорони здоров'я робітників, особливо дітей. Завдяки його зусиллям, а також виступам філантропів, серед яких був відомий політик Р. Піль, парламент ухвалив низку фабричних законів (1819, 1825 і 1831 роки), спрямованих на деяке пом'якшення становища. Але в цілому покоління трудівників Англії зазнали непоправних утрат – фізичних і моральних – у зв'язку з упровадженням машин та фабрик.

В узагальненому вигляді соціальні наслідки промислової революції розкрито в праці Ф. Енгельса "Становище робітничого класу в Англії". У світовій історіографії цей твір визнано класичним із цієї проблематики. Автор вивчав становище робітників упродовж двадцяти одного місяця "...шляхом власних спостережень і за офіційними та іншими достовірними звітами". Як висновок він

писав: "Скрізь, куди б ми не поглянули, бачимо злидні..., хвороби, спричинені умовами життя або характером самої праці, деморалізацією; скрізь бачимо повільне, але невпинне руйнування фізичних і духовних сил людини". В іншому місці книги Енгельс зазначав, що "...становище нестерпно погане" й "...не я один дотримуюся такої думки" [6, с. 443, 513]. Тому цей твір можна вважати цінним і з точки зору аналізу суспільної думки щодо промислового перевороту в Англії. Якщо систематизувати її окремі аспекти, отримаємо таку картину:

1. Певна індиферентність частини англійського суспільства до становища робітника, навіть "здоровий" цинізм. Так, автор розповідав про зустріч у Манчестері з одним буржуа, який на зауваження щодо неблагоустрою забудови робітничих кварталів відповів: "...але ж тут наробляється велика кількість грошей!"

2. Стурбованість становищем пролетарів, що має підґрунтям побоювання безладу й анархізму.

3. Співчуття знедоленим, підхід до проблеми з позиції християнської етики і гуманізму.

4. Визнання проблеми бідності, прагнення розв'язати її за допомогою філантропії й благочинності. В Англії існувала давня традиція "допомоги бідним".

5. Віра в силу та дієвість законів, спрямованих на досягнення соціальної гармонії.

6. Сподівання на тимчасовість труднощів, переконаність у тому, що розвиток "вільної торгівлі" (фритреду) сам собою здатний розв'язати проблему. Перший крок – скасування хлібних законів.

7. Мальтузіанське твердження про природний закон народонаселення, внаслідок дії якого на землі завжди буде "надлишок" людей, приречених на голод, хвороби й моральну деградацію. Отже, актуальним можна вважати регулювання народжуваності, прагнення робітників до поміркованості, тверезості тощо.

Таким чином, загальний фон суспільної думки був критичним, тривожним, занепокоєним. Усім хотілося стабільності, злагоди, якомога швидшого розв'язання соціальних проблем. Соціальна критика звучала і в тогочасній художній літературі, зокрема у творах поетів-романтиків (Дж.Г. Байрон, П.Б. Шеллі, Г. Гейне), прозаїків (Е. Сю, Ж. Санд, В. Гюго, Ч. Діккенс, О. де Бальзака й інших). Новою темою стала бідність, знедоленість людини, а в Бальзака ми знаходимо яскраву картину побуту і звичаїв буржуазного суспільства, розкриття його "анатомії та фізіології". Разом із тим прикметним явищем була ностальгія за недавньою старовиною, прагнення сховатися від суворої дійсності в казкових і фантастичних сюжетах (німецький романтизм).

Величезну роль у формуванні суспільної думки цього часу, а також у розвитку художньої культури й суспільних наук відіграв романтизм. Ця ідейна течія ґрунтувалася на історичному підході до явищ сучасності, прагненні встановити їхній органічний зв'язок із минулим. На рівні звичайної свідомості така ідея існувала як психологічна особливість особистості, схильної порівнювати сучасне з минулим, сумувати за втраченим і навіть інколи ідеалізувати його. Розгляд минулого під таким кутом зору сприяв підвищенню критичності суспільної думки, розширяв коло об'єктів соціальної критики.

Яскравим зразком такої критики був виступ англійського письменника Т. Карлейля – автора резонансного твору "Past and Present" ("Минуле й

сучасність”, 1840 рік). Проводячи паралелі між XII і XIX століттями, він зробив влучні зауваження щодо економічної, політичної й соціальної ситуації в Англії, спричиненої прогресом промислової революції, вказавши на руйнівну дію машинного виробництва на здоров'я й добробут співвітчизників, загибель дрібних виробників, злиденність пролетаріату, від якої йде загроза суспільної стабільності, деморалізацію людей праці, безбожність, розклад сімейних відносин і звичаїв, притаманних ”старим добрим часам”. Багато гнівних слів було сказано на адресу демократії, британського парламенту, місця в якому стало правилом купувати, рішення правлячих кіл, позбавлених політичної волі. Щодо ведення господарства ”...із його незрівняним Протеєм-паром”, то воно страждає ”...конвульсивними коливаннями, що поширюються на весь світ”. «Що ж це, – стверджує Карлейль, – як не пекло, сповнене купоросних парів, бавовняного пилу, п'яних вигуків, несамовитої й тяжкої роботи» [6, с. 350].

На наш погляд, книга Т. Карлейля віддзеркалювала ностальгію за минулими часами певного соціального прошарку. Це була земельна аристократія, яка сходила зі сцени саме з причини промислової революції, поступаючись місцем фабричній буржуазії. Існував ще один резерв для критики – дрібні власники, від імені яких свідчили про індустріалізм П.Ж. Прудон, Ж.Ш. Сисмонді та інші. Наприклад, Прудон шокував читачів своєю парадоксальною заявою, що ”власність – це крадіжка”, а Сисмонді й близькі до нього економісти прагнули реанімувати старі засоби виробництва і загалом старе суспільство, або ”...утиснути сучасні засоби виробництва та обміну в межі старих відносин власності” [8, с. 450]. При всій слабкості, утопічності позитивного ідеалу сильною стороною цих учень, зокрема ”економічного романтизму”, була критика індустріальної цивілізації, що сприяла пошукам шляхів розумнішої організації суспільних відносин.

Тогочасну європейську суспільну думку неможливо уявити без соціалістичних течій. Але, як відомо, соціалізм мав багато образів і відтінків. Зрештою, у загальному сенсі, це була ідея створення розумного суспільства, де знищено суперечності між класами й панує соціальна справедливість. За деякими відомостями, термін ”соціалізм” (від лат. *socialis*) увійшов у науковий обіг із легкої, так би мовити, руки француза П'єра Леру, родоначальника ”християнського соціалізму”. Варто сказати й про цей різновид, оскільки релігія так само брала участь у створенні суспільної думки. Основою міркувань ”християнських соціалістів” були євангельські морально-етичні норми та практика перших християнських громад.

Поміж усіх критичних течій досліджуваного періоду вирізняється за ґрунтовністю розроблення проекту, впливом на свідомість і кількістю прихильників так званий утопічний соціалізм Р. Оуена, А. Сен-Симона, Ш. Фур'є. Перший із названих відомий навіть не стільки як критик капіталізму, а як практичний діяч із наведення порядку на власній фабриці. Сен-Симон та сен-симоністи доводили, що цивілізація рухається у ”хибному колі” суперечностей. Тому цей шлях необхідно виправити за допомогою створеної ними системи. Але, здається, за глибиною й усебічністю критики ”великих утопістів” перевершив усіх Ш. Фур'є.

Здобутків сучасної йому цивілізації Фур'є не заперечував: створена велика промисловість, накопичено багатство, високого рівня досягли наука, мистецтво.

Проте все це є лише кроком для "...підняття вище по соціальних сходинах, забезпечення всім членам соціуму "працею і хлібом"". Без цього, якщо не дослухатися "голосу розуму", цивілізація приречена перетворитися на варварство.

Головною вадою цивілізації Фур'є вважав роздроблене, неузгоджене ведення господарства. "Це було хворобливе прагнення виробляти безсистемно, без будь-якого методу співрозмірної винагороди, без будь-яких гарантій для виробника чи найманого робітника отримати частку в зростанні багатства" [10, с. 78]. Фур'є підкреслював, що господарський лад цивілізації виявляє суперечності між індивідуальним і колективним інтересом. Кожний перебуває у стані війни з іншими. "Лікар бажає своїм співгромадянам добрих лихоманок, юрист – судових тяжб у кожній сім'ї. Архітекторіві потрібна велика пожежа, що перетворила б у попіл четверту частину міста, а скляреві хочеться рясного граду, що поб'є все скло" [10, с. 88]. Взаємини між людьми, як їх бачив Фур'є, настільки суперечливі, що спотворюють саму ідею людського суспільства, його моральні принципи.

Під вогонь його критики потрапила конкуренція й анархія виробництва, кризи перевиробництва, що змушували навіть знищувати надлишки товарів. Так, на думку Фур'є, сільське господарство ведеться нерационально, багато земель залишається без обробітку. Значна частина населення (за його підрахунками 2/3) узагалі не зайнята в трудовому процесі. Торгівля внаслідок своєї посередницької функції тримає в полоні як виробників, так і споживачів. Спекулянти вирішують долю імперії. Біржова гра, фінансовий ажіотаж, лихварство суперечать здоровому глузду й добрим звичаям. У гонитві за прибутками виробники вдаються до фальсифікації продуктів (рослинна олія, вина, борошно через це перетворюються на отруту, натуральних продуктів стає все менше).

Фур'є не розумів, що конкуренція є примусовим законом ринкової економіки. Підприємець просто не може існувати, не вживаючи заходів для втримання позиції на ринку. Але він наголошував на потенційно руйнівних наслідках такої системи і в цьому, безперечно, мав рацію. Щодо криз, то вони, за Фур'є, спричинені надто великою кількістю виробленого, що є так само ознакою недосконалості цивілізації, як і необґрунтовані втрати матеріальних благ.

Утопіст тримав у полі зору проблеми праці, робочої сили, становища трудівників. Соціальний прогрес цивілізації – фікція, зауважував він. 7/8 робітників страждають від голоду й злиднів. Неімущі верстви нічого не отримують від зростання продуктивності праці, якою так хизується цивілізація. Робітник не має елементарних гарантій – права на працю ("...перше з природних прав людини"). Нічим не можна виправдати той факт, що зі зростанням виробництва збільшується бідність – "...бідність породжується за цивілізації самим багатством" [10, с. 41]. Від недосконалості цивілізації страждає сільське господарство. Із ранку до ночі під гарячим сонцем селянин гне спину, обробляючи землю, перебивається з хліба на воду, живе в жалюгідних оселях, спить на підлозі. Від хибної організації господарства втрачають статки ремісники, дрібні й середні промисловці.

Не менш гостро Фур'є критикував інші суспільні інститути – державу, політику, мораль, шлюб, виховання, релігію, а також гуманітарну науку. Все продається й купується, вимірюється грошима. Мораль – "...нудна брехня для розваги нероб", філософські догми не узгоджуються з життям і досвідом,

буржуазний шлюб – механізм пригноблення й страждання жінки, спекуляція та обман [10, с. 41-43].

Як висновок Фур'є запропонував замінити цивілізацію "...новим промисловим і суспільним світом" (таку назву має його робота, оприлюднена в 1829 році). У ньому буде досягнута соціальна гармонія за рахунок правильної організації праці. Проте життя показало утопічність задуму мислителя. Але в нього знайшлися однодумці, виникла фур'єристська школа, були створені асоціації й фаланстери. Загалом фур'єризм певним чином уписався в суспільну думку першої половини ХІХ століття завдяки своїй критичності до існуючого порядку, а також діяльності його учнів, об'єднаних у так звану "Соціетарну школу" на чолі з В. Консидераном [1, с. 448].

Настання епохи індустріальної цивілізації викликало посилення соціально-критичних настроїв і в Сполучених Штатах Америки, де цей процес унаслідок цілої низки обставин розвивався із запізненням та повільніше, ніж у Європі. Після Війни за незалежність США тривалий час залишалася по суті колонією Старого світу в промисловому й фінансовому плані. За соціальною структурою країна була територією дрібних ремісників і фермерів, ідеологічно налаштованих на концепцію "демократії Джефферсона". Проте, як і в Європі, тут уже з кінця ХVІІІ століття відбувався промисловий переворот з аналогічними соціальними наслідками. У. Ростоу назвав період 1843 – 1860 років у США часом "злету", "прискорення" американської економіки, спричиненого радикальними технологічними зрушеннями [9, с. 274]. Хоча освоєння континенту ще продовжувалося, принаймні північно-східні штати дуже нагадували стару Європу за характером господарства й соціальних відносин: фабрика витіснила ремісників, формувалися перші групи найманих робітників. Прискорилась урбанізація, промислові міста мали майже такий самий вигляд, як і в Англії та Франції. "Ваша фабрична система набагато гірша, ніж європейська, – писали робітники підприємцю Ебботові Лоуренсу. – Ви забезпечуєте нас не кращим житлом, ніж підвали й горища англійських бідняків... Ви тримаєте робітника на своїй фабриці-в'язниці на 2-5 годин довше, ніж у Європі" [3, с. 76]. Далися ознаки й інші соціальні негаразди – надзвичайне скупчення населення в містах, важкі побутові умови, епідемії, проституція, кримінал тощо. Емігранти з Європи (переважно ірландці) у листах додому не радили співвітчизникам залишатися у східних містах США, а просуватися далі, на Захід. Становище ставало нестерпним під час економічних криз, коли робітники тисячами поневірялися в пошуках місця на будівництві каналів або будь-яких інших індустріальних об'єктів. Вони "...повертали до своїх нещасних сімей зі зруйнованим здоров'ям, із незначними коштами, а інколи – з утратою працездатності" [4, с. 54-55].

Матеріал для соціальної критики в США давали не лише становище фабричних робітників і нестабільність дрібних власників, а й утворення великих корпорацій, ранніх монополій у промисловості та банківській сфері, "бездумна спекуляція", корупція, урядові скандали. Формувалася "нова аристократія" – не титулів, а "грошового мішка". Невдоволення пересічних американців викликали відсутність вільного доступу до західних земель, недостатній розвиток освітньої системи, нерівноправність чоловіків і жінок, незавершеність демократичних перетворень. Дедалі актуальнішою ставала проблема рабства. Тому 20-40 роки ХІХ століття ознаменувалися в США піднесенням реформаторського руху, у

якому переплелися й антиіндустріальні настрої, й вимоги демократизації та соціальної стабілізації суспільства. Спільним знаменником було прагнення наповнити реальним змістом гасла Американської революції, забезпечити всім без винятку права на "...життя, свободу та пошук щастя".

Критика існуючого суспільного порядку поєднувалася в Америці з безмежним оптимізмом, переконаністю у можливості досягнення соціального ідеалу, із креативністю у підходах до такого ідеалу. У великій кількості висувалися реформаторські проекти, створювалися різного роду асоціації, товариства, виходила друкована продукція. Проекти перетворень, здавалося, мав кожний мислячий американець. Дослідники відзначають надзвичайну насиченість ідейної атмосфери, особливо 40-их років – "гарячого десятиліття" в історії США.

Гострі колізії суспільного життя наклали відбиток на творчість видатних діячів американської культури. Так, письменники романтичного напрямку віддзеркалили настрої розчарування в наслідках революції, невідповідність її гасел суворій реальності (Ф. Купер, Е. По, Н. Готорн). Великий вплив на духовне життя мала релігійна течія літературного унітаріанства та літературно-філософський трансценденталізм Р.У. Емерсона. Він виступав із критикою індустріального прогресу, який нібито є несумісним із природою людини. «Так само як архітектор бере за основу вимоги людського тіла, – писав він, – соціальна будівля повинна враховувати духовні та душевні якості особистості. Життєві реалії свідчать про зовсім інше: люди зайняті гонитвою за грошима, дріб'язковими справами і намагаються наслідувати іншим націям. Народом правлять політики, які не мають уявлення про соціальну науку. Інтереси власності набули надто великої ваги, а суспільні порядки дозволяють багатіям пригноблювати бідних. Сучасна демократія не має нічого спільного зі справді демократичним началом. Пронизана торгашеством, вона приречена на загибель» [5, с. 33]. Між тим, людина повинна, спираючись на власні сили, повністю реалізувати потенціал творця, закладений у її природу. І це стосується не лише матеріальної сфери, а й соціальної.

Своєрідним протестом проти індустріальної цивілізації були спроби "втечі" від неї, всамітнення на лоні природи (Г. Торо і його "Уолден"), а також общинні експерименти (колонія "Брук-форм" біля Бостона). Учасники експериментів прагнули створити принципово новий соціальний лад, протилежний існуючому, хоча б у межах невеликого колективу громади. Тут, на американських теренах, у 20-их роках намагався реалізувати свої наміри Р. Оуен (комуна "Нова Гармонія" та ін.).

Проте найбільшого успіху в досліджуваній період домоглися європейські фур'єристи. Інтерес до ідеї французького утопіста привернув Альберт Брестейн, молодий інтелектуал, який вивчав соціальні науки в європейських університетах, був безпосередньо знайомим із В. Консидераном, П.Ж. Прудоном, К. Марксом та іншими європейськими критично налаштованими інтелігентами. У 1840 році в Америці вийшла з друку його робота "Соціальна доля людини", де Брестейн ознайомив співвітчизників із ученням Фур'є у власній інтерпретації.

На відміну від Старого світу, де спостерігалось граничне загострення соціальних відносин, Америка відзначається більшою стабільністю, зазначав автор трактату. Тут немає особливої бідності. Із великою повагою й гордістю Брестейн говорив про матеріальні успіхи свого народу: "...розчищені величезні

масиви лісу, побудовані міста й селища, прокладені шляхи значної довжини...". І все це робилося завдяки енергії й праці людей, які не витрачали коштів на війни й силові придушення повстанців, як у інших державах, а спрямовували їх на розвиток господарства [2, с. 25]. Але такий успіх слід уважати лише першим кроком на шляху соціального прогресу. Проте його не варто ототожнювати з прогресом економічним і політичним. Ще не була досягнута злагода в суспільстві, постійно поглиблювалася прірва між багатими й бідними, спотворювали ідеали демократії. "Це велике підприємство, – сказав Брисбейн про фабрику в Лоуелі, – розорює дрібних ремісників, власників майстерень, змушує прислужуватися компанії. Цей процес розвиватиметься настільки швидко, наскільки швидко йтиме монополізація різних галузей, допоки наші самостійні господарі, ремісники не зникнуть самі по собі" [2, с.160]. Далі Брисбейн заявляв, що в Америці поки що є вдосталь землі. Це дає змогу протистояти індустріальному натиску, але й тут уже утворюються акціонерні компанії, сковуються величезні земельні території. Із застосуванням машин, на його думку, зникатиме останній притулок свободи, фермерська власність, і ніщо не зупинить цей негасимий, ненаситний та хижий дух, що пробудився нині. «Це буде до тих пір, поки вся основна власність суспільства – земля, мануфактури тощо – не буде поглинена й цей жахливий механізм вільної конкуренції – а, іншими словами, узаконених махінацій і пограбувань, доведених до крайньої межі, не обернеться всеохоплюючою монополією" [7, с. 338].

Відомо, що ідеї Брисбейна були адресовані здебільшого "середнім класам", переважаючій частині суспільства. Втім, він співчував і найманим робітникам, неграм-рабам, усім, хто не зміг зреалізувати своє "право на щастя" у цій країні. Його серйозно хвилювало те, що в Америці класи навіть більше відчужені один від одного, ніж у "деспотичній Європі". Звичайно, це було перебільшення, однак тенденція до поляризації існувала. Брисбейн указав і на такі недоліки, як анархія й марнотратство засобів виробництва при створенні внутрішньої інфраструктури, гіпертрофія банківського й торгового капіталу, періодичні кризи, ажіотаж і біржова спекуляція. Політика в Америці, на його думку, стала полем інтриг та партійних конфліктів, а корупція охопила представницьку систему. Однак не можна не відзначити гнучкість Брисбейна: його критика, загалом у дусі Фур'є, не торкнулася таких чутливих питань, як шлюб, релігія і церква. Він уникнув також складних філософських проблем, зосередившись на організації праці та соціальних гарантіях для кожного американця, закликаючи створити асоціації – нові форми співпраці й співжиття.

Зусилля Брисбейна не залишилися марними. Фур'єристський рух у США набув значних масштабів. 200 тисяч його учасників, понад 100 місцевих організацій, десять власних видань і близько 30 створених фаланг-асоціацій, що об'єднали навколо себе 8000 фаланстеріанців, – навряд чи якась інша країна може зрівнятися з Америкою в цьому плані. Це був масовий суспільний рух, організований ґрунтовно, по-американськи, а головне – практичний за характером. Прискорення індустріальної революції, розвитку капіталізму, особливо після кризи 1837 – 1843 років, спричинило поступове згасання інтересу до утопії Фур'є. Врешті-решт, асоціації розпалися, не витримавши зовнішньої конкуренції. Проте посилилася традиція критичного ставлення до соціально-політичних негараздів у своїй країні, нетерпимість до будь-яких проявів монополізму, антидемократизму,

порушення прав на "...життя, свободу й пошуки щастя (pursuit of happiness)", – традиція, що дається взнаки й у наш час.

Соціальну критику першої половини XIX століття неможливо уявити без раннього марксизму. Адже він виник на тій самій емпіричній основі, у тих самих соціально-політичних умовах, що й, наприклад, ідеї Прудона, Фур'є, Сен-Симона, на цьому етапі співіснував із ними. Матеріальне розуміння історії дало можливість поглибити критичну складову вчення, показати в усій повноті й взаємозв'язку негативні риси індустріальної цивілізації. У "Маніфесті Комуністичної партії" К. Маркс і Ф. Енгельс присвятили спеціальний розділ опозиційній літературі того часу. Акцент ними було зроблено на соціалістичних та комуністичних ідеях. У той же час оцінка співіснуючих із марксизмом теорій давалася з позиції пролетарської нетерпимості, навішувалися ярлики на кшталт "буржуазний соціалізм", "дрібнобуржуазний соціалізм", "феодальний соціалізм" тощо. "Істинний" соціалізм у Німеччині слугував, словами "Маніфесту", "...реакційним інтересам німецького міщанства", а послідовники утопічного соціалізму перетворилися на "реакційну секту". Навряд чи можна розглядати такий підхід як науковий. Він швидше за все був продиктований тактичними міркуваннями. З іншого боку, певний сумнів викликають оцінки французького утопічного соціалізму як безпосереднього попередника марксизму. Їх можна віднести й до попередників буржуазного реформізму. Загалом же ми дотримуємося тієї думки, що марксизм слід сприймати як частку інтелектуальної опозиції й критики капіталізму та індустріальної цивілізації на етапі її становлення.

Отже, як у Європі, так і в Америці суспільна реакція на прихід "нового індустріалізму", утвердження капіталістичної системи була досить гострою. Критика лунала і зліва, і справа. Під її вогнем опинився широкий спектр проблем суспільного життя. Невдоволення проявилось в появі різноманітних реформаторських проєктів, серед яких були й соціалістичні. Час від часу "зброя критики" поступалася місцем "критиці зброєю" (маємо на увазі радикалізм першої половини століття). Але після 1848 року в Європі настав період переважно мирного розвитку та ліберальних реформ. Тоді враховувалися критичні виступи попередніх років. Індустріальна цивілізація не могла розвиватися, не критикуючи саму себе, не "підтягуючи" соціальні стандарти до нового рівня матеріального прогресу. В цьому, видається, полягала причина її динамізму й здатності до саморозвитку.

Список використаних джерел

1. Bourgin H. Fourier. Contribution a l'etude du socialisme francais / Bourgin H. Fourier. – Paris, 1965. – 128 p.
2. Brisbane A. Social Destiny of Man or Association and reorganization of industry / Brisbane A. – Philadelphia, 1840. – 300 p.
3. Dulles R.F. Zabor in America / Dulles R.F. – New York, 1949. – 76 p.
4. A Documentary history of American Industrial Society. Ed. ty J. Commons. – Vol. VII. – New York, 1958. – 168 p.
5. Эмерсон Р.У. Нравственная философия / Р.У. Эмерсон. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 384 с.

6. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии / Ф. Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 2. – М.: Изд-во полит. л-ры, 1955. – С. 231-417.
7. The Harbinger. – 1846. – № 11. – August.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс и Ф. Энгельс // Маркс К. и Ф. Энгельс. Сочинения. – Т. 2. – М.: Изд-во полит. л-ры, 1955. – С. 419-459.
9. Rostow W.W. The Process of Economic Growth / W.W. Rostow. – Cambridge, 1960. – 274 p.
10. Фурье Ш. Избранные сочинения / Ш. Фурье. – Т. 3. – М. А.: Изд-во АН СССР, 1954. – 600 с.

H. V. God

**СИЦИАЛЬНО-КРИТИЧЕСКИЕ ТЕЧЕНИЯ В СТРАНАХ ЕВРОПЫ
И США В ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ ИНДУСТРИАЛЬНОЙ
ЦИВИЛИЗАЦИИ (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА)**

В статье рассмотрен вопрос, касающийся общественного мнения в период становления индустриального общества. Раскрыты реакция на технический прогресс, а также основные течения социально-критической мысли. Автор утверждает, что эта самокритика оказала влияние на формирование общества индустриальной цивилизации.

Ключевые слова: индустриальная цивилизация, промышленная революция, капитализм, общественное мнение, социальные отношения, утопия, социализм, романтизм, социальная критика, социальная справедливость.

N. V. God

**SOCIAL AND CRITICAL TRENDS IN THE EUROPEAN COUNTRIES
AND THE USA DURING THE FORMING
OF THE INDUSTRIAL CIVILIZATION
(THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY)**

The article deals with the public opinion of the industrial civilization's era. The reaction on technological progress and the main currents of social criticism are revealed. The author proves the impact of this self-criticism upon the formation of industrial civilization.

Keywords: industrial civilization, industrial revolution, capitalism, public opinion, social relations, utopia, socialism, romanticism, social criticism, social justice.

Надійшла до редакції 19 березня 2013 року

Джерелознавство та історіографія

УДК 355.083.3(477.53)«182»

О. П. Єрмак

ПОСТАТЬ ІВАНА ПАСКЕВИЧА В ПРАЦЯХ ПОЛТАВСЬКИХ ІСТОРИКІВ

У цьому повідомленні вивчаються оцінки полтавських дослідників діяльності свого земляка – генерал-фельдмаршала І. Паскевича.

Ключові слова: *воєнна історія, краєзнавча література, полтавські коріння воєначальника.*

Воєнна історія – невід'ємна й надзвичайно важлива складова національно-державної й духовної самосвідомості українського народу. Це своєрідний сполучний ланцюг поколінь від князів-войовників Київської Русі до маршалів та генералів періоду Великої Вітчизняної війни, під командуванням яких було здобуто Перемогу над нацистською Німеччиною і її сателітами.

Видатний вклад у воєнну історію і розвиток військового мистецтва XVIII – XIX століть унесли українці, зокрема наш земляк генерал-фельдмаршал Іван Федорович Паскевич. Славетні сторінки боротьби із гітлерівськими ордами пов'язані з іменами маршалів Радянського Союзу Павла Батицького, Андрія Єременка, Романа Малиновського, Кирила Москаленка, Семена Тимошенка, генерала армії Івана Черняхівського, маршала бронетанкових військ Павла Рибалки. У цьому контексті ми не можемо не згадати й трагічної долі уродженця полтавської землі маршала Радянського Союзу Григорія Кулика і справжнього генія партизанської війни генерала Сидора Ковпака.

Бібліографія праць про І. Ф. Паскевича налічує сотні назв. У цьому повідомленні ставимо за мету проаналізувати творчий доробок про генерал-фельдмаршала полтавських авторів. До них варто віднести й Д. М. Бантиш-Каменського, який п'ять років прослужив у Полтаві управителем канцелярії військового губернатора Малоросії Миколи Репніна, збирав тут матеріали для своєї чотири томної праці з історії України «История Малой России», підтримував тісні зв'язки з представниками полтавської інтелігенції, виявляв у той час українофільські настрої. У двох своїх книгах «Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов» (СПб, 1841) і «Словарь достопамятных людей русской земли» (СПб, 1847) Д. Бантиш-Каменський подав основні факти біографії І. Ф. Паскевича, високо оцінив його вклад у розвиток військового мистецтва.

Звертаючись до краєзнавчої літератури кінця XIX – початку XX століть слід серед блискучої плеяди істориків Полтави і Полтавщини, які займалися дослідженням рідної старовини, відзначити В. Є. Бучневича. Не будучи професійним істориком, він залишив настільки інформативні праці, що без них неможливо уявити сучасну історію Полтавського краю. Серед них насамперед

слід назвати «Записки о Полтаве и её памятниках». Перше видання цієї книги було здійснене в 1882 році, друге, доповнене, – в 1902 році [3].

Характеризуючи «Записки о Полтаве...», необхідно перш за все відзначити той факт, що В. Є. Бучневич був сином свого часу. Він народився й виріс у сім'ї офіцера в проімперськи налаштованому російському середовищі. Відповідно це наклало певний відбиток на його дослідження. І хоча більшість матеріалів книги В. Є. Бучневича подавалися в дусі пануючої в Російській імперії офіційної методології та державної політики, це не мало вирішального значення для автора, як не має значення й для сучасного читача. Головне в «Записках о Полтаве и её памятниках» конкретні факти з історії міста.

За своєю сутністю праця Василя Бучневича – не є історією Полтави в повному розумінні цього слова, а швидше за все це збірник окремих досліджень автора та низка документів і матеріалів з історії міста від часів Київської Русі до кінця XIX століття. Чимало сторінок книги присвячено відомим полтавцям та історичним особам, які відвідали місто, у тому числі імператорам, починаючи від Петра I до Миколи II.

В. Бучневич у своїй невеликій довідці про уродженця Полтави Івана Паскевича досить детально перерахував основні факти з життя і діяльності воєначальника. Деякі з них заслуговують на увагу з краєзнавчого погляду. Зокрема, автор наводить такий факт: «дом, где родился И. Ф. Паскевич в Полтаве, находится по Александровской улице и, несколько раз уже перестроенный, принадлежит теперь вдове генерал-лейтенанта Дарии Устиновне Егоровой, живущей в г. Харькове» [3, с. 370].

Досить важливо відзначити і те, що Бучневич на відміну від багатьох своїх сучасників, які обмежувалися тільки панегіриками на адресу полководця, намагався дати об'єктивну оцінку його діяльності на командних посадах у російській армії, особливо на завершальному етапі його військової кар'єри: «В 1849 г., когда Император Николай I-й решил подать помощь австрийскому императору против восставших венгерцев, Паскевич снова стал во главе армии. Действия его в эту компанию отнюдь не были поучительны, и успешное окончание войны нельзя приписать его распоряжениям. В 1854 г., во время Восточной войны, преувеличенная осторожность и нерешительность Паскевича высказалась с новой силой, и военный авторитет его был подорван» [3, с. 370].

Особливе, тільки йому належне місце серед представників наукової еліти старої Полтавщини займає Іван Францевич Павловський. Його праці з воєнної історії, зокрема про Полтавську битву, і сьогодні не втратили свого значення для науки.

Одним із головних напрямів дослідницької діяльності вченого стало створення біографічного довідника про видатних людей Полтавської губернії, тих, хто народився на її території або ж працював на землях історичної Полтавщини. Цю тему він вивчав до останніх днів свого життя. Про це свідчать матеріали його особистого фонду Павловського в Центральному державному історичному архіві України в місті Києві, де зберігаються рукописні матеріали його біографічних словників [6, с. 3].

У 1914 році вийшла з друку книга І. Ф. Павловського «Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в.» У словнику

є й стислі, але змістовні довідки про І. Ф. Паскевича, про сина фельдмаршала Федора Івановича та його брата Стефана Федоровича [6, с. 221-224]. Працюючи над біографічними довідками, Павловський вибудував їх за принципом бібліографічного словника: на початку біографічна довідка, а потім бібліографія – література про персоналії. В кінцевому рахунку, завдяки використанню ексклюзивного матеріалу, втрачених до нашого часу джерел, ми маємо унікальне дослідження про відомих персоналій в історії Полтавської губернії, у тому числі й Паскевичів.

Як відомо, в радянський час ім'я уславленого полководця І. Ф. Паскевича або замовчувалось, або ж подавалось тільки у негативному світлі. Мовляв, це був реакціонер, придушувач національно-визвольного руху в Польщі, Угорщині тощо. На жаль, такі ж оцінки переважають і в сучасній українській історіографії. Й тільки нині почався перегляд радянських стереотипів щодо постаті Паскевича.

Серед полтавських, та й взагалі українських авторів, котрі в наш час звернулися до життя, діяльності та військового мистецтва видатного полководця, слід назвати О. А. Білоуська. У 1999 році він опублікував для учнів та вчителів Полтавщини навчальний посібник «Наш край в складі Російської імперії (остання чверть XVIII – початок XX ст.). Частина I: остання чверть XVIII – I пол. XIX ст.» (Полтава, 1999) [1]. У ньому міститься розділ «Портрет на фоні діяння: генерал-фельдмаршал Паскевич», де подається ґрунтовна біографія воєначальника, підкреслюються полтавські коріння його походження, вводяться деякі цікаві для краєзнавців факти з бойового шляху І. Ф. Паскевича. Зокрема, підкреслюється, що під час війни 1812 року Паскевича командував 26-ою гренадерською дивізією і 7-им корпусом. Відзначився вже в першому бою з французами при Салтанівці в липні 1812 року. Сприятливий результат бою був досягнутий значною мірою завдяки успішним діям Полтавського полку. Виявив зразки самовідданості та хоробрості в битвах під Смоленськом, Бородіном, Малоярославцем, Вязьмою, Красним.

О. Білоусько, характеризуючи І. Паскевича в час перебування на посаді царського намісника на Кавказі (1827 – 1831 роки), показав його як провідника імперської колонізаторської політики, що жорстоко придушував визвольний рух місцевих народів. Разом з тим, він підкреслював, що, завдяки вмілому керівництву військами, полководець у війнах з Туреччиною та Персією досягав перемог ціною значно менших утрат з боку російської армії. У 1829 році І. Паскевичу «вдалося зупинити розв'язання нової війни з Персією, що ледве не спровокувало вбивство в Тегерані посланника О. Грибоєдова» [1, с. 66-67]. Цей конфлікт І. Паскевич уладнав дипломатичним засобами.

У підручнику «Історія Полтавщини» для 9-ого класу, що вийшов з друку в 2005 році, його співавтори О. А. Білоусько і В. І. Мірошніченко подали коротку біографію генерала-фельдмаршала І. Ф. Паскевича в розділі «Полтавські імена в науці та військовому мистецтві» [2, с. 104].

У 2007 році, до 225-річчя з дня народження І. Ф. Паскевича, відомі полтавські літератори Ю. В. Погодін і В. Ф. Шестаков видали невелику монографію про видатного полководця, дипломата й державного діяча «Соткавший славу из побед» [7].

Як указують самі автори книги, ця публікація не є суто історичним дослідженням у прямому і безпосередньому розумінні цього слова. Мета, яку вони ставлять, швидше популяризаторська, аніж вузьконаукова.

Перш ніж переходити до розгляду книги вказаних авторів, варто зауважити, що в сучасній російській науковій та науково-популярній літературі зв'язки І. Ф. Паскевича з Україною практично не вивчалися. Скажімо, у біографічному нарисі «Паскевич Иван Федорович. Граф Эриванский, князь Варшавский, русский полководец, генерал-фельдмаршал», що вміщений у книзі А. Шишова «100 великих военачальников» (М.: Вече, 2000), є лише одне речення про полководця й Україну: «Иван Федорович Паскевич родился в городе Полтаве в богатой семье помещика-крепостника».

Заслугою ж полтавських авторів є те, що вони, користуючись усіма доступними їм матеріалами, зокрема таким цінним джерелом, як «Малороссийский гербовник», змогли простежити українські корені военачальника. Повідомляючи маловідомі широкому загалу факти, автори спинилися на основних віхах бойового шляху полководця.

Між іншим, у книзі відзначається, що у 20 – 30-і роки минулого століття, коли західноукраїнські землі перебували під владою Польщі, особистість Паскевича користувалася популярністю в Галичині. А в тритомній «Українській загальній енциклопедії», що вийшла в ті роки у Львові – Станіславі – Коломиї під головною редакцією Івана Раковського, І. Ф. Паскевич навіть характеризувався як українофіл [7, с. 89].

У книзі наводиться таке положення: історія переконливо свідчить про те, що лише ті народи чи держави, які зуміли висунути зі свого середовища в час доленосних випробовувань великих полководців, змогли вижити і відстояти свою незалежність. Але історична доля України в ХІХ столітті склалася таким чином, що вона не мала своєї державності й більшість українських земель тоді входила до складу Російської імперії, яка зі свого боку гідно поцінувала І. Паскевича високими військовими званнями, титулами, орденами, маєтками.

Автори книги навіть стверджують, що полтавець за фактом народження, Іван Федорович Паскевич, є кращим з усіх полководців, яких, коли б то не було, мала Україна. Це твердження, на наш погляд, не є безперечним, але для того, щоб його заперечити, потрібно не замовчувати таку визначну історичну постать, а серйозно та неупереджено вивчати життя і діяльність І. Ф. Паскевича на тлі епохи.

А вивчати є що. Візьмемо хоча б такий факт із життя І. Паскевича, до цього часу не оцінений нашими істориками. У 1827 році так званий комітет, що займався питаннями управління Закавказьким краєм, запропонував переселити на перський кордон 80 тисяч українських козаків із сім'ями. Це дало б змогу створити захисний пояс із поселень військовозобов'язаних християн. Ідею, між іншим, підтримував дуже популярний у наших істориків малоросійський губернатор – Микола Репнін. Однак І. Паскевич, жаліючи своїх земляків, із притаманною йому дипломатичністю запропонував імператору Миколі І інший план: Кавказ від персів нехай захищають самі кавказці – Ериванське і Нахічеванське ханства. Краще віддати для управління краєм місцевій адміністрації, яка надала свої послуги Росії у війні з шахом. А українці мають залишатися в Україні. Козаки, про яких ішла мова, в основному населяли територію Полтавщини, із котрої був родом І. Паскевич.

У 2009 році доцент Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка В. М. Закалюжний видав науково-популярну працю про відомих та маловідомих козаків Полтавщини XVII – XX століть [4]. Книга адресована широкому колу читачів, насамперед викладачам і вчителям навчальних закладів, науковцям, студентам та учням, історикам-краєзнавцям. Збірка біографо-історичних нарисів «Козаки Полтавщини» здобула високу оцінку громадськості й у 2011 році була удостоєна премії імені Самійла Величка. Відійшовши від традицій «виразно класових», а також від упереджених оцінок, автор намагався дати об'єктивну оцінку діяльності відомих представників козацької старшини (гетьманів, кошових отаманів, полковників, осавулів, сотників), а також козацтва XX століття (червоних козаків, отаманів повстанських загонів 20-их років XX століття, вояків армії УНР) вихідців з історичної Полтавщини.

У нарисі про І. Ф. Паскевича В. Закалюжний, як і в інших своїх нарисах про видатних полтавців, неухильно дотримався принципу, що, даючи оцінку постатям історії, необхідно брати до уваги суспільно-політичні умови їхнього життя та діяльності. Це стосується й об'єктивних оцінок Паскевича – вихідця з козацького полтавського старшинського роду.

Для краєзнавців книга В. Закалюжного насамперед цікава тим, що в ній досліджуються полтавські корені фельдмаршала. «Малоросійський гербовник», пише автор, повідомляє, що родина Паскевичів походить від козака полтавського полку Федора Цаленка (Чалого) – «полкового товариша» (1698). Предки його проливали кров під знаменами гетьманів. Син Федора Цаленка Яків отримав прізвисько Пасько, яке в подальшому трансформувалось у прізвище Паскевич. Дід І. Ф. Паскевича, Григорій Іванович, із бунчукового товариша дослужився до надворного радника, а батько, Федір Григорович, у Малоросійській Колегії під керівництвом Задунайського мав чин колезького радника. Обидва предки заслужили повагу в суспільстві розумом і працьовитістю [4, с. 56].

Слід відзначити, що ціла низка питань, пов'язаних із зв'язками І. Паскевича з відомими державним діячами з Полтавщини, зокрема Миколою Репніним, потребують глибшого вивчення. Так, поза увагою полтавських дослідників пройшов такий історичний факт. Відомо, що фельдмаршал відіграв вирішальну роль у придушенні національно-визвольного повстання у Польщі 1830 – 1831 років. Однак і сам цей рух мав далеко не однозначний характер. Адже у планах керівників повстання було повернення до складу відродженої польської держави й правобережних українських земель. Та наступні події наочно показали, наскільки відірваними від реальності були розрахунки польської шляхти щодо підтримки українського селянства. У травні 1831 року російське командування віддало наказ про формування козацьких загонів та закликала українських селян вступати до їхнього складу, обіцяючи відновлення козацтва. Генерал-губернатор Малоросії Микола Репнін сформував вісім козацьких полків по 1000 осіб у кожному. Російський уряд закликав селян Правобережжя арештовувати повсталіх поміщиків і передавати їх органам влади, обіцяючи при цьому звільнити від їхньої залежності. Ці заклики знайшли відгуки серед селянства, яке активно видавало польських повстанців Російській імперії. Однак царський уряд не виконав усіх обіцянок. Після розгрому повстання шість козацьких полків було реорганізовано в регулярні військові відділи, два інших переведено на Кавказ. Козаків, котрі

протестували проти цього, було суворо покарано. Князь Репнін, який наполягав на відновленні козацтва, був звинувачений в українському сепаратизмі та в 1834 року звільнений з посади [5, с. 306].

Отож, полтавськими дослідниками створено чимало праць про життя та діяльність нашого земляка – видатного російського полководця українського походження І. Ф. Паскевича. Подальше вивчення цієї теми дозволить збагатити знання про Полтавський край, його історичні постаті.

Список використаних джерел

1. Білоусько О. А. Наш край у складі Російської імперії (остання чверть XVIII – початок XX століття): Матеріали на допомогу вчителям, учням, студентам, абітурієнтам / О.А.Білоусько. – Полтава: ПОІППО і ТОВ «АСМІ», 1998. – 112 с.
2. Білоусько О. А., Мирошніченко В. І. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX століття): Пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи / О.А.Білоусько, В.І.Мирошніченко. – Полтава: Оріяна, 2005. – 264 с.
3. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. Изд-ие второе, исправленное и дополненное / В.Е.Бучневич. – Полтава: Типо-литография губернского правления, 1902. – 449 с.
4. Закалюжний В. М. Козаки Полтавщини. Біографо-історичні нариси про козаків Полтавщини XVII – XX століть / В.М.Закалюжний. – Полтава: Оріяна, 2009. – 176 с.
5. Михальчук П. А., Куций І. П. Курс лекцій з історії України у чотирьох частинах. Частина II. Нова історія України / П.А.Михальчук, І.П.Куций. – Тернопіль : Астон, 2007. – 479 с.
6. Павловский И. Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами / И.Ф.Павловский; Предисловие В. А. Мокляк. – Х.: САГА, 2009. – 141 с.
7. Погода Ю. В., Шестаков В. Ф. Соткавший славу из побед: Научно-популярное издание / Ю.В.Погода, В.Ф.Шестаков. – Полтава: ПП Шкурко В., 2007. – 92 с.

А. П. Ермак

ФИГУРА ИВАНА ПАСКЕВИЧА В РАБОТАХ ПОЛТАВСКИХ ИСТОРИКОВ

В этом сообщении изучаются оценки полтавских исследователей деятельности своего земляка – генерал-фельдмаршала И. Паскевича.

Ключевые слова: военная история, краеведческая литература, полтавские корни военачальника.

O.P. Yermak

IVAN PASKEVICH'S PERSONALITY IN THE WORKS OF HISTORIANS OF POLTAVA

The evaluation of General Field Marshal Ivan Paskevich's activities by his fellow researchers of Poltava is studied in this report.

Keywords: military history, regional studies literature, Poltava roots of the military commander.

Надійшла до редакції 24 квітня 2013 року

ТРАНСФОРМАЦІЇ БАЗОВИХ МОДЕЛЕЙ РЕЦЕПЦІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено аналіз особливостей гносеологічної трансформації поширених моделей інтерпретації “українського виміру” Другої світової війни, вироблених у просторі вітчизняної історіографії на початку ХХІ століття.

Ключові слова: Друга світова війна, “український вимір”, історична наука, моделі рецепції, дискурс.

Як “антиколоніальна відроза” до заполітизованих пропагандистськи-пафосних спроб відновлення (а то й відвертого нав'язування) “радянської” моделі дискурсу про “Велику Вітчизняну війну”, помітно активізованих у 2010-2012 роках під впливом домінування російських ЗМІ та артефактів російської масової культури в українському інформаційному просторі, – у середовищі вітчизняних інтелектуалів-гуманітаріїв виробляються нові моделі рецепції “українського виміру” Другої світової війни, аналіз яких у ситуації “амбівалентності” історичної пам'яті в державі виглядає справою надзвичайно актуальною. Попри те, що в інавгураційній промові 2005 року экс-президент В. Ющенко, рівнозначно осудивши злочини сталінського та гітлерівського режимів, поставив у один ряд ГУЛАГ і Аушвіц, Голодомор і Голокост; попри очевидні численні спроби науковців “перемоделювати” з точки зору “україноцентризму” радянську схему “Великої Вітчизняної війни”, – нової української концепції війни досі не створено, і ця обставина сприяє подальшій консервації радянської історичної пам'яті, підданій “легкому ретушуванню” (за В. Гриневичем) [5, с. 7-8]. В умовах відсутності чіткої концепції формування національної ідентичності вже два десятиліття триває “гра на двох полях історичної пам'яті”, а на зміну старому радянському міфіві війни приходять нові міфи – “пострадянські” й “націоналістичні” [5, с. 7].

Метою статті є аналіз специфіки гносеологічної трансформації базових моделей інтерпретації ключових тем і сюжетів, пов'язаних з “українським виміром” Другої світової війни, вироблених у вітчизняному соціогуманітарному просторі на початку ХХІ століття. Задекларована мета передбачає також дослідження соціокультурного контексту та дискурсивних стратегій, у межах яких відбувається переосмислення воєнної історії 1939-1945 років.

На сьогодні найбільш авторитетним фахівцем щодо воєнної проблематики у вітчизняній історичній науці є Олександр Лисенко, чії роботи вже встигли стати “класикою жанру”. Відзначаючи відсутність достатніх підстав говорити про наявність у 1940-их роках цілісної політичної української нації й факт конкуренції кількох цілком сформованих “українських проєктів”, учений стверджує, що період війни став одним із важливих етапів формування політичної української нації [11, с. 129-130]. Більшість населення УРСР свідомо воювала з гітлерівцями, сприйнявши їх як головну загрозу батьківщині та власному життю, – отже, найважливішим підсумком війни стала “перемога над тими, хто ніс смерть усьому

народу України” [11, с. 130, 137]. Констатуючи плутанину й підміну понять в оцінці “українського виміру” Другої світової війни (“звільнення” України для одних – “окупація” її Червоною армією для інших – “вигнання гітлерівських загарбників” як нейтральний варіант), О. Лисенко обґрунтовано доводить: самоорганізація українського суспільства базувалася на “прагматичній стратегії виживання”, проте аж ніяк не на більшовицькому чи національному патріотизмі [11, с. 132].

Доволі цікава “україноцентрична” концепція Другої світової війни була розроблена співробітниками Інституту національної пам'яті, коли цю установу очолював Ігор Юхновський, спрямовуючи зусилля, насамперед, на консолідацію українців у єдину політичну націю. В основу концепції покладено тезу про те, що Україна була основним учасником антигітлерівської коаліції, а внесок її громадян у перемогу над гітлерівською Німеччиною – найбільший. І. Юхновський наполягав на великій ролі в боротьбі з Німеччиною Української повстанської армії, яка “розбудила національну свідомість України” і суттєво впливала на політику Москви (саме через те, що була УПА, радянське керівництво мусило йти на поступки українцям) [17].

Серед дослідників, які сьогодні плідно працюють над ґрунтовним переосмисленням підсумків і наслідків Другої світової війни для українців, у першу чергу варто назвати також імена В. Гриневича, В. Кучера, О. Потильчака, Я. Грицака, В. Сергійчука, Р. Кабачія, І. Захарчук, Ю. Шаповала, О. Зайцева, М. Рябчука, І. Патриляка, В. В'ятровича, О. Гончаренка, С. Грабовського, Я. Музиченка, П. Чернеги, В. Короля, В. Люшечкіна.

Переосмислення воєнної історії в реаліях конфлікту двох моделей національно-культурної ідентичності відбувається в контексті інтенсифікації агресивних спроб тиску Кремля на український політикум – і ця обставина, очевидно, також відіграє певну роль у появі доволі радикальних спроб переозначення багатьох важливих тем, пов'язаних із подіями 1940-их років. У середовищі українських гуманітаріїв, здебільшого тих, котрі застосовуючи трансдисциплінарний підхід, працюють на межі політичної історії, історії повсякденності, політології, культурології (отже, зорієнтовані на комплексне інтегративне осмислення складних феноменів минулого), доволі поширеним є висновок про те, що “годі вже дивитися на минуле московськими очима” [5, с. 8] й пора визнати: комунізм завдав Україні не меншої шкоди, аніж фашизм. Одним із перших у вітчизняній соціогуманітарний дискурс цю тезу запровадив ветеран Другої світової війни, Герой України та перший очільник Інституту національної пам'яті, академік І. Юхновський. Відомий американський історик Т. Снайдер, автор резонансної книги про німецькі та радянські масові вбивства, котра стала бестселером у США й Україні, порівнюючи Голокост і Голодомор, дійшов висновку: найкраще радянська влада керувала масовим знищенням людей, організатори Голодомору зуміли надовго приховати правду про нього, оскільки, на відміну від нацистів, “не програли війну й лишилися при владі наступні майже 60 років” [20, с. 22]. Учений наполегливо підкреслює злочинну сутність комуністичного тоталітарного режиму та його спорідненість з тоталітаризмом націонал-соціалістичного штибу (“Гітлер і Сталін за допомогою вбивств величезної кількості людей перетворили смерть на абстракцію” [20, с. 24]). Авторитетний британський дослідник, фахівець зі східноєвропейської

проблематики Н. Дейвіс в останній своїй монографії, переглядаючи домінуючу інтерпретацію подій 1939-1945 років, доводить, що війна була не “простою перемогою добра над злом..., а поразкою одної тоталітарної країни, нацистської Німеччини, від іншої, Советського Союзу, чиї злочини були так само, коли не більшою мірою диявольські” (цитовано за [22, с. 15]). Учений також прийшов до висновку, що саме в Україні цивільних постраждало найбільше. Пильна увага до робіт Т. Снайдера та Н. Дейвіса з нашого боку пояснюється їх значним впливом на молоде покоління сучасних українських істориків (досвід особистого спілкування).

Широке міжнародне переосмислення Другої світової війни, за словами М. Стахіва, актуалізується потребою запровадити новий “постсовецький” наратив ролей, що їх відігравали країни, в яких домінував “совецький міф” про “Велику Вітчизняну війну” (з метою досягнення спільного розуміння багатьох складних конфліктів, спричинених воєнним лихоліттям). Пошук українськими істориками епістемологічних альтернатив радянським схемам американський учений пов'язував зі спробами Президента В. Ющенка “викувати нову національну ідентичність і пам'ять, незалежні від совецького міту” (при цьому зазначалося, що фокусування уваги на історичній пам'яті та національній ідентичності в Україні відбувається цілковито в руслі модерних загальноєвропейських тенденцій) [22].

Кваліфікуючи події 1939-1945 роки як “війну проти України”, яку “почали без нас і не заради нас”, В. Ющенко неодноразово підкреслював, що радянська “героїзація” війни й культ “Великої Перемоги”, насправді, спрямовувалися на забуття та виключення з історії “мільйонів доль, цілих народів” (“Пам'ятники часто будувалися для того, щоб підмінити пам'ять”). Говорячи про “русифікацію” Перемоги, використання її в якості “заградительного мифа”, який надавав сенсу існуванню СРСР і його сателітів у Східній Європі, В. Ющенко доводив: Перемога досі використовується Кремлем як інструмент витіснення, применшення значення незалежності української держави (мовляв, усі, хто претендує на статус “переможців”, мусять бути причетними до російської ідентичності – “русского мира”) [16, с. 6-7].

У контексті розроблення нових, евристично перспективних концепцій воєнної історії все вагомніше місце займають дослідження формування “політик історичної пам'яті”, а також “порівняльних студій політичної пам'яті”, покликані замінити банально-непродуктивні дискусії про те, “хто кому що зробив і чому” [22]. У центрі “нового дискурсу Великої війни” дедалі частіше опиняються події та феномени, раніше старанно замовчувані або витіснені на маргінеси наукових студій. Стверджуючи, що Друга світова війна як наукова проблема якнайбільше придатна для повернення “українського дискурсу” в світову історію, Р. Кабачій у роботі 2010 році акцентує увагу, насамперед, на наступній обставині: ця війна вмщувала в собі цілий комплекс різних регіональних воєн, кілька з яких відбувалися за участю українців або на їхніх теренах. Історик потрактовує як окремі військові протистояння, які мали власні причини й динаміку, радянсько-німецьку війну 1941-1945 років; партизанську війну УПА проти гітлерівців, а із 1944 року – і проти військ МДБ СРСР; “громадянську українсько-польську війну” на Волині, Галичині та Закарпатті у 1943-1947 роках; боротьбу підрозділів Карпатської України проти угорських загарбників у березні 1939 року;

воєнізовану депортацію (з використанням танків, літаків та артилерії) півмільйона українців з Польщі й 780 тис. поляків із території УРСР [10, с. 45].

Убачаючи головну причину відсутності “єдиного україноцентричного погляду” на Другу світову війну й небажання українців розповісти про себе світу в тому, що країна була об’єктом, а не суб’єктом цієї війни, – Р. Кабачій пропонує власний варіант періодизації: відлік українським жертвам Другої світової слід вести від узяття угорцями Хуста 17 березня 1939 року, а завершення війни можна умовно позначити 5 березням 1950 року (вбивство Романа Шухевича) [10, с. 45]. Доволі цікавий і неординарний підхід знаходимо в роботі 2011 року зnanого вітчизняного інтелектуала В. Скуратівського, котрий виокремлює в подіях 1939-1945 років кілька окремих “грандіозних сюжетів” (вимірів): а) війна двох тоталітарних держав; б) “вітчизняні війни кільканадцяти неарійських народів”, що їх планували знищити нацистські ідеологи; в) окремі національно-визвольні змагання “дуже різних народів із вельми відмінними тактиками і стратегіями” (українців, білорусів, народів Кавказу та Середньої Азії, росіян з РОА А. Власова) супроти більшовицької диктатури; г) класова боротьба в радянській системі (очікування простих солдат, коли ж нарешті “розпустять колгоспи”) [19, с. 46].

Оригінальну концепцію “національного бачення” війни, покликану виконати роль своєрідного “суспільного консенсусу”, розробив В. В’ятрович у роботі 2009 року, де стверджується, що в період Другої світової на українських теренах точилося відразу кілька воєн: німецько-польська (1939-1945 роки), німецько-радянська (1941-1945 роки), “підпільна” польсько-українська (1942-1947 роки), “підпільна” радянсько-українська (1939-1954 роки) [2]. Єдиним “справді українським” суб’єктом Другої світової автор вважає національно-визвольний рух, репрезентований у політичній площині ОУН (Б) та підрозділами УПА – у військовій. Вермахт, Червона армія, радянські й польські партизани – інші суб’єкти війни – однаковою мірою кваліфікуються як “наші противники”. Війна для українців – насамперед національна трагедія, котру не потрібно прикривати “прапором мітичної перемоги” [8, с. 17]. Попри те, що іноді колеги закидають В. В’ятровичеві “дихотомічну “чорно-білу” візію війни”, окремі фрагменти якої спрощують і міфологізують реальну картину протистояння [8, с. 17], – ми схильні оцінювати її як одну з найбільш продуктивних і перспективних у сучасному історико-політологічному дискурсі.

Нове покоління вітчизняних дослідників, усвідомлюючи прихований факт того, що, за західними уявленнями, Україна була лише “полем битви поміж двома титанами”, схоже, зуміло прислухатися до мудрої поради авторитетного польського вченого Г. Мотики: “Якщо українські історики не нагадуватимуть західній суспільній думці, що в армії, яка здобула Берлін, українці становили другу за чисельністю групу після росіян, цього за них не зробить ніхто” [10, с. 45].

Один із найбільш відомих прихильників “нового українського погляду” на Другу світову війну, Владислав Гриневич, пропонує відмовитися від російської моделі пам’яті, досі панівної в Україні, й використовувати “гібридну модель” – як поєднання західноєвропейської (центрованої довкола травми, трагедії, осудження жайхт війни і каяття за співучасть у них) та східноєвропейської (“націоналістичної”, ґрунтованої на викритті злочинів обох тоталітарних режимів і гідній пошані учасників опору цим режимам). Учений закликає визнати злочини, які чинили українці у складі Червоної армії, Вермахту й УПА, та покаятися в

них, – але водночас і пишатися своїми героями, вшановуючи пам'ять тих, хто загинув: кожен четвертий боєць Червоної армії був українцем, кожний шостий наш співвітчизник знищений у Другій світовій (“не лише гітлерівцями, а й сталіністами”) [5, с. 8-9]. У монографії 2012 року В.Гриневич, ретельно проаналізувавши період 1939-1941 років, робить висновок про Радянський Союз як агресора, “хижака, який у союзі з Німеччиною потрошить Східну Європу. І це на тлі жалюгідного, жахливого стану людей у самому Радянському Союзі” [6, с. 7]. “Україноцентричні” моделі війни історик пов'язує здебільшого з вимірами жертвовності, приниження й трагізму, котрі протиставляються виявам “совецької імперської свідомості”.

Адекватне осмислення багатьох контроверсійних феноменів, пов'язаних з Другою світовою війною, дуже ускладнює глибокий конфлікт ідентичностей у сучасній Україні, котрий робить поки що абсолютно неможливим процес формування спільної історичної пам'яті. Ще однією перешкодою для створення адекватної часу української концепції Другої світової війни є “закритість і недомодернізованість” (за Я. Грицаком) суспільства України, у якому, порівняно з рештою держав світу, найсильніше виражені цінності, пов'язані з виживанням, і “найменш проявляються цінності, пов'язані з вільним самовираженням” [7, с. 315]. Дуже важко зреалізувати заклик сучасного вітчизняного вченого “не ховатися у радянські шори, а навчитися називати речі своїми іменами” [10, с. 46] у суспільстві, де “бажання вижити за всяку ціну” лишається “підставовою та універсальною цінністю” [7, с. 315].

Одним із засадничих положень нової концепції є теза про низький рівень лояльності українців до більшовицької влади у воєнний період (понад 90% населення лишилося на окупованій території, рівень спротиву гітлерівцям виявився вкрай низьким, багато де німців зустрічали з радістю, танцями, співами та рушниками) [5, с. 2]. Автор резонансної публікації 2012 року про початковий етап Другої світової, на підставі опрацювання величезної кількості архівних джерел та спогадів, пише, що багато українців хотіли, аби їх звільнили від комунізму, й очікували поразки Сталіна (напередодні війни відбувся черговий наступ на селян, котрий і спричинив потужні антирадянські настрої – лейтмотив глави “Друга хвиля колективізації”) [6]. В.Гриневич наголошує, що Гітлер викликав симпатії серед великих мас населення, передусім селян, у перші два роки війни (“був популярною фігурою, позитивно забарвленою”), адже з ним пов'язувалися великі надії стосовно визволення України від більшовизму [13]. Шукаючи відповіді на питання щодо причин лояльності до німецької влади у 1941-1942 роках, учений зазначає не лише спогади українців про “Великий голод” і радянську владу як його організатора, але й “голодні” 1934-1935-ий та 1939-1941-ий роки.

Термін “визволення” щодо українських земель, на які у 1943-1944 роках вступили частини Червоної армії, сьогодні все частіше ставиться під сумнів вітчизняними дослідниками. Зокрема С.Грабовський пише, що тоталітарні режими не можуть нести свободу і справедливість, а тоталітарні армії не здатні когось визволити. На думку автора, маємо пишатися мільйонами звичайних українців, які пережили воєнне лихоліття і, всупереч усьому, “зберегли у собі людське”, а також звитягою червоноармійців, що захищали рідну землю, – проте ми повинні й “так само вшановувати звитягу німецьких фольксштурмістів, які

захищали свої міста від орд п'яних убивць та гвалтівників із червоними зірками на пілотках” [3, с. 38]. М. Боровик описує події 1943-1944 років як “повторне захоплення” України Червоною армією, в результаті котрого радянська дійсність виявилася “нічим не кращою за життя під нацистами” (здирицтва, насильство, мародерства з боку “червоних”, особливо в західних регіонах) [1]. В. Гриневич у статті 2013 року обстоює тезу: “сталінське визволення від німців” повторювало в головних рисах гітлерівське “звільнення України від більшовиків” у 1941 років. Мало того, втрати серед українців у період радянського “визволення” виявилися непомірно більшими, ніж за гітлерівської експансії в 1941 році. Мобілізації й кидання в бій невідготовлених і майже незброєних чоловіків, які перебували під німецькою окупацією, швидше нагадувало не військову стратегію, а “акт жорстокої відплати” за кризу лояльності до радянського режиму (“помста визволителів”) [4, с. 41]. У публікації з промовистою назвою “Звільнені на війну” Л. Рибченко також досліджує тему “українського мобресурсу”, приреченого “спокутувати вину кров'ю”, – безжальне й безвідповідальне використання “звільненого контингенту” в наступальних операціях Червоної армії (феномен “чорної піхоти”) [15].

Осуджуючи “повальну глорифікацію” Червоної армії на тлі критики тоталітаризму в сучасній Україні, І. Лосєв констатує, що тоталітарний лад і Червона армія – “брати-близнюки” (до того ж остання є “настільки само злочинною, як і система, що покликала її до життя”). Дослідник наводить цікаві паралелі між шокуючими безчинствами, що їх чинило на українських теренах “елітне з'єднання” РСЧА – 1-а кінна армія С. Будьонного – у 1920 році, та безкарним гвалтом “визволителів” у Німеччині, Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Югославії у 1945 році [12].

Значної популярності в медійному й науковому дискурсах України, починаючи з 2005 року, набуває висновок, сформульований у редакційній статті “Українського тижня” (№6 (274), 2013 рік) з характерним заголовком “Звільнення від Бухенвальду таборами ГУЛАГу”: для сталінського режиму процес “визволення” був одночасно й засобом легітимізації своєї влади над повторно захопленою територією України (друга “українізація” за аналогією з 1920-и роками) і часом жорстокої розправи за нелояльність українців, 90% яких залишилися на окупованих нацистами територіях (умовно цю модель можна означити формулою “повернення червоних – просто зміна окупанта”) [9]. У подібному контексті вимога позбутися “міфу про радянське звільнення” позиціонується як неодмінна умова подолання постколоніального й постгеноцидного синдромів і розбудови “повноцінної держави із власною ідентичністю” [9, с. 37].

За нашим глибоким переконанням, значного стимулу історіософському поглибленню теоретичних розробок щодо моделей інтерпретації найбільш суперечливих подій Другої світової війни надало би вдумливе й ретельне опрацювання публікацій видатного французького мислителя ХХ століття. Поля Рікера, котрий на власному екзистенційному досвіді пізнав трагізм “межових ситуацій” воєнного лихоліття і “терору Історії”. Проникливий політичний філософ цілу низку праць присвятив проблемам “обміну пам'ятей” різними культурами та націями, що конфліктують; установленню контактів між “нарративними ідентичностями”, котрі тривалий час намагалися ігнорувати одна одну; ситуаціям

“надлишку пам'яті” в одних – і “надлишку забуття” в інших, зловживання й пам'яттю, й забуттям (про оброби воєнних часів. – Я.П.) [18, с. 35]. Намагаючись віднайти продуктивну модель майбутнього толерантного етосу Європи, П. Рікер пропагував і сам активно практикував до самої смерті у 2005 році трансдисциплінарний діалог з різними науковими парадигмами та інтелектуальними течіями.

Формування нової концептуальної моделі осмислення і потрактування “Великої війни” в ситуації, коли жодна з існуючих моделей уже не може сприйматися як базова (консолідує, загальноприйнята, підставова, ключова тощо), – відбувається за надзвичайно складних соціокультурних та суспільно-політичних обставин активізації спроб суспільства позбутися тяжкої та виснажливої ментально-духовної спадщини тоталітаризму й колоніалізму. Ця особливість сучасного розвитку історичної науки доволі часто стає на заваді політично незаангажованій, об'єктивній і виваженій інтерпретації минулого. Нові підходи до воєнної історії іноді формуються під потужним епістемологічним впливом ультрапопулярного в колах національно свідомих інтелектуалів і “харизматичного” антиколоніального дискурсу (“повстанської парадигми” національного визволення). Проте сам цей дискурс, на жаль, у багатьох випадках лише дзеркально копіює у зворотній перспективі хибі й містифікації старої радянської “міфології війни”, а механічна заміна плюсів на мінуси (й навпаки) в оцінці складних феноменів та неординарних постатей позбавляє від потреби ретельного й глибокого переосмислення як славетних, так і ганебних сторінок трагічної історії України ХХ століття.

У широких колах вітчизняних істориків спостерігаємо усвідомлення необхідності вироблення принципово нової моделі інтерпретації “українського виміру” Другої світової війни, вільної однаковою мірою і від псевдонаукових шаблонів “парадної” радянської версії, й від рудиментів “націонал-патріотичної” міфології (оскільки в обох випадках справу маємо з ідеологічно-маніпулятивними “трафаретами”, але в жодному разі не з науковим аналізом).

Список використаних джерел

1. Боровик М. Визволителі очима визволених / М. Боровик // Український тиждень. – №6 (274). – 2013. – С. 42-44.
2. В'ятрович В. Українська Друга світова (в кольорі) / В. В'ятрович // Дзеркало тижня. – 2009. – № 32. – С. 5.
3. Грабовський С. Хто насправді переміг у війні / С. Грабовський // Український тиждень. – 2010. – № 18 (131). – С. 38.
4. Гриневич В. Між молотом і ковадлом / В. Гриневич // Український тиждень. – 2013. – № 6 (274). – С. 38-41.
5. Гриневич В. Міт війни та війна мітів / В. Гриневич // Критика. – 2005. – Число 5. – С. 2-8.
6. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / В. Гриневич. – Київ – Дніпропетровськ: Ліра, 2012. – 328 с.
7. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад / Я. Грицак. – К.: Критика, 2011. – 350 с.
8. Зайцев О. Війна мітів про війну в сучасній Україні / О. Зайцев // Критика. – 2010. – Число 3-4. – С. 16-17.

9. Звільнення від Бухенвальда таборами ГУЛАГу // Український тиждень. – 2013. – №6 (274). – С. 36-37.
10. Кабачій Р. Війна. Український рахунок / Р. Кабачій // Український тиждень. – 2010. – № 18 (131). – С. 44-47.
11. Лисенко О.Є. Підсумки Другої світової війни та Україна / О.Є. Лисенко // УІЖ. – 2005. – № 6. – С. 128-138.
12. Лосєв І. Криваво-червона армія / І. Лосєв // Український тиждень. – 2013. – №6 (274). – С. 50-52.
13. Музиченко Я. Різні перед війною / Я. Музиченко // Україна молода. – 2013. – 13 лютого. – С. 10.
14. Музиченко Я. Як назвати ту війну? / Я. Музиченко // Україна молода. – 2009. – 22 жовтня. – С. 8-9.
15. Рибченко Л. Звільнені на війну / Л. Рибченко // Український тиждень. – 2013. – №6 (274). – С. 46-49.
16. Рубан Ю., Зерній Ю. “З висоти незалежності нація побачить війну” / Ю. Рубан, Ю. Зерній // Україна молода. – 2011. – 21 червня. – С. 6-7.
17. Семків В. Перепрофілювання пам'яті / В. Семків // Україна молода. – 2010. – 2 квітня. – С. 4.
18. Сігов К. Поль Рікер: пам'ять, історія, вдячність / К. Сігов // Критика. – 2005. – Число 5. – С. 35.
19. Скуратівський В. Дилема 9 Травня / В. Скуратівський // Український тиждень. – 2011. – № 18 (183). – С. 46.
20. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним / Т. Снайдер. – К.: Грані-Т, 2011. – 448 с.
21. Снайдер Т. Фашистський герой у демократичному Києві / Т. Снайдер // Критика. – 2010. – Число 3-4. – С. 8-9.
22. Стахів М. Міжнародна конференція “Друга світова війна та (від) творення історичної пам'яті в сучасній Україні” / М. Стахів // Критика. – 2010. – Число 3-4. – С. 15.
23. Файзулін Я. Коктейль Молотова – Брежнєва / Я. Файзулін // Український тиждень. – 2011. – № 18 (183). – С. 40-43.

Я. А. Потапенко

ТРАНСФОРМАЦИИ БАЗОВЫХ МОДЕЛЕЙ РЕЦЕПЦИИ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В УКРАИНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ НАЧАЛА XXI В.

В статье осуществлен анализ особенностей гносеологической трансформации распространенных моделей интерпретации "украинского измерения" Второй мировой войны, произведенных в пространстве отечественной историографии в начале XXI века.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, "украинское измерение", историческая наука, модели рецепции, дискурс.*

Y. O. Potapenko

THE TRANSFORMATIONS OF BASIC MODELS OF RECEPTION OF THE SECOND WORLD WAR IN THE UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE EARLY XXI CENTURY

The article analyzes the characteristics of epistemological transformation of common patterns of interpreting the "Ukrainian dimension" of the Second World War formed in the national historiography in the early twenty-first century.

Key words: *the Second World War, "Ukrainian dimension", history, models of reception, discourse.*

Надійшла до редакції 21 березня 2013 року

Хроніка

ВОСЬМИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ПОЛТАВІ

28 – 29 березня 2013 року у стінах Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка проходив Восьмий Всеукраїнський науково-практичний семінар «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання». З ініціативи проректора з науково-педагогічної роботи ПНПУ імені В.Г. Короленка, завідувача кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії, професора Б.В. Года останні три семінари поспіль мають певну тематичну спрямованість. Після розгляду проблем історії освіти, становлення і розвитку політичних систем країн світу учасники і гості цього річного наукового зібрання мали нагоду заслухати доповіді і виступи, взяти участь у дискусіях на тему «Культура і духовне життя народів світу від найдавніших часів до сучасності».

Нинішній форум мав ще декілька особливостей. По-перше, оргкомітет, який очолював професор Б.В. Год, запросив до участі в роботі семінару всіх учителів історії та культурологічних дисциплін шкіл міста Полтава. Вони мали можливість безпосередньо отримати конкретні теоретичні та методичні рекомендації з проблем основних закономірностей та тенденцій розвитку культури та духовного життя народів світу від найдавніших часів до наших днів. По-друге, нинішній захід став своєрідною презентацією кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії у рамках ювілейних дат 2013 – 2014 років – восени 2013 року виповниться 95 років з дня заснування колись єдиного історико-філологічного факультету, а наступного 2014 року університет буде відзначати свій столітній ювілей.

Тому у вступному слові голова оргкомітету науково-практичного семінару професор Б.В. Год окреслив головні віхи історії становлення і розвитку кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії, викладачів. Присутні згадали багатьох викладачів, які працювали у її складі, наприклад, тих, хто нині працюють у Києві (Р.В. Майборода, В.В. Ставнюк) та Москві (О.Ю. Поляков); тих, хто своєю натхненою працею створював імідж кафедри як висококваліфікованої за рівнем знань, вимогливої до студентів і по-своєму оригінальної у спілкуванні з ними. Імена М.О. Авдєєвої, М.В. Баки, В.С. Воловика, О.М. Мельнікова, О.Х. Соколовського увійшли в пам'ять багатьох поколінь випускників історичного факультету.

Завдяки зусиллям організаторів, зокрема й особисто професору Б.В. Году, до початку роботи наукового семінару було видруковано збірник наукових праць, який був представлений на книжковій виставці разом з іншими науковими та науково-методичними працями, авторами яких є викладачі кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ.

Науково-практичний семінар традиційно працював за трьома напрямками. Робота першої секції була присвячена методологічним принципам дослідження культури. Н.І. Головіна (м. Полтава) зупинилася на розумінні самого поняття «культура», на його багатозначності, наголосивши на тому, що вона «має різний зміст і різний сенс не тільки в повсякденній мові, але і в різних науках і філософських дисциплінах». Тим актуальнішим є оволодіння методами дослідження культурних форм, які виокремила і охарактеризувала доповідачка. В.І. Рашковська (м. Сімферополь) у своєму виступі зауважила, що за рамками історико-педагогічних досліджень залишилася педагогічна спадщина давніх християнських шкіл. Проте, саме в них було розроблено теоретико-методичні напрями духовного розвитку особистості, зокрема, освітній, духовно-практичний та громадянсько-патріотичний. Вони і стали предметом розгляду дослідниці. Г.Є. Аляєв (м. Полтава) зазначив, що у сучасному світі інтенсивно розвиваються різноманітні процеси, що трансформують сферу релігійності, зокрема, й організаційні форми релігійних конфесій. Тому він зосередив свою увагу на окресленні та аналізі деяких віросповідно-організаційних новацій сучасної релігійності.

Учасники роботи другої секції розглянули дискусійні проблеми історії культури та духовного життя народів світу. До проблем культури епохи античності звернулися декілька виступаючих. Так, В.В. Ставнюк (м. Київ) підійшов до аналізу змісту «архаїчної революції» – періоду докорінного зламу в розвитку давньогрецького суспільства – з точки зору тих «фундаментальних перетворень, що мали своїм результатом утворення поліса, полісної організації і, зрештою, всієї полісної цивілізації». Разом з тим він виклав свої міркування стосовно тих змін (у тому числі й формування своєрідної культури, базованої на принципах раціоналізму), які пов'язані з утворенням полісу «як основного економічного, соціально-політичного та культурного феномена» античності.

Ю.М. Левченко (м. Полтава) проаналізував погляди античного мислителя Платона щодо морально-духовного удосконалення особистості та її ролі у духовному житті суспільства. В.О. Рибачук (м. Полтава) запропонував аналіз характеру взаємодії і форм синтезу античного раціоналізму і давньоєврейської релігії в духовній культурі пізнього еллінізму.

Міфотворчість, як одне з найважливіших явищ культурної історії людства, дослідила Л.Б. Кулікова (м. Херсон). Зазначивши, що в міфі переплетені зародкові елементи релігії, філософії, науки, мистецтва, вона розповіла про те, як вивчалися у школах античної доби міфологія і класична література, які використовувалися для цього форми і методи навчання.

Проблема особливостей навчання і виховання розглядалася ще рядом доповідачів. Так, Б.В. Год (м. Полтава) з'ясував місце і роль духовної виховної традиції в еволюції східнослов'янського суспільства XVI – початку XVII століття. Ним було виокремлено напрями впливу європейської гуманістичної ідеології на формування духовної культури населення східнослов'янських земель досліджуваного періоду. С.П. Сагатчук (м. Волоколамськ Московської обл., Російська Федерація) зазначила, що виховання моральності повинно стати такою ж важливою задачею, що й передача знань. У процесі морального виховання сучасної молоді в Росії вона виокремила роль сім'ї, школи, звернення до духовної і культурно-історичної спадщини Росії, до вічних ідеалів. Н.В. Год (м. Полтава)

показала бачення Еразмом Роттердамським місця і ролі духовного виховання в становленні всебічно розвиненої високодуховної особистості. Вона наголосила, що поміж етичних норм християнства гуманіст особливого значення надавав тим, що стосуються взаємин між людьми – братерству, співробітництву, взаємодопомозі, любові – усьому тому, що впродовж тисячоліття не втратило актуальності. У центрі уваги повідомлення С.А. Карікова (м. Харків) була реформаторська діяльність Йоганна Бугенхагена – теолога, викладача, священнослужителя, соратника і близького друга Мартіна Лютера.

О.П. Лахно (м. Полтава), згадавши про існування можливих релігійних альтернатив, поміж яких правляча еліта Київської Русі могла вибрати монотеїстичну релігію на зміну язичництву, у своєму виступі зупинився на одній з них, мало дослідженій в історіографії, – реформування язичництва до рівня монотеїстичної релігії Київської Русі. Проведений дослідником аналіз тогочасних перспектив реалізації кожного з існуючих тоді варіантів для духовного розвитку середньовічної Київської держави, визначив, що прийняття християнства «не було наперед визначеним та неминучим актом, а тим більше єдиним».

На продовження релігійної тематики Л.М. Швець (м. Полтава) проаналізував процес виникнення жebraкуючих чернечих орденів та основних принципів їхнього функціонування. Ю.В. Вільховий (м. Полтава) розповів про християнські течії в Китаї, про їхнє виникнення, поширення та сучасний стан, про вплив християнства на суспільні відносини в Китаї. Н.Я. Цехмістро (м. Полтава) зупинилася на особливостях символіки та специфіки художньо-образної мови канонічної православної ікони, як особливого виду мистецтва, який створювався на основі молитовно-містичного досвіду православної церкви.

Крім того у другій секції були представлені доповіді І.В. Цебрій (м. Полтава) про значення середньовічних символів у духовному житті сучасного західного суспільства; Н.В. Беседіної (м. Полтава) про передумови виникнення і розвитку культури «японського ренесансу», особливостей творчого засвоєння японською придворною аристократією культурної спадщини сусіднього Китаю на засадах гармонійного поєднання власного і запозиченого; Т.В. Тронько (м. Полтава) про причини, умови та основні напрями розгортання благодійної діяльності в Російській імперії другої половини ХІХ – на початку ХХ століття та О.В. Лук'яненка (м. Полтава) про атеїстичну роботу освітян України доби «відлиги».

Секція «Методичні аспекти викладання історії культури та духовного життя народів світу» викликала найбільший інтерес серед запрошених на семінар вчителів. На ній були заслухані доповіді О.Ф. Турянської (м. Луганськ) про особистісно орієнтоване навчання історії в сучасній школі, його співвідношення з компетентнісним підходом; Г.В. Буткалюк (м. Київ) про формування гендерної ідентичності старшокласників у процесі навчання історії; В.П. Андрієвської (м. Київ) про методи навчання при структуруванні навчального матеріалу з дисципліни «Всесвітня історія» у вищих навчальних закладах І-ІІ рівня акредитації.

Особливу зацікавленість присутніх викликали практичні рекомендації по вивченню розвитку культури та духовного життя народів світу. Так, Т.П. Демиденко (м. Полтава) розглянула методичну складову розв'язання проблеми формування стійкого інтересу молоді до вивчення духовної культури як

органічної частини загального курсу історії. Нею були запропоновані різні приклади мотивації вивчення тем, присвячених питанням культури, та нетрадиційні форми проведення уроків, зокрема, урок-салон. С.В. Расулова (м. Амвросіївна Донецької обл.) розробила конкретні методичні рекомендації і сценарій проведення уроку з всесвітньої історії (9 клас) на тему «Розвиток науки і техніки. Духовне життя народів Європи та Америки наприкінці XVIII – у XIX століттях».

На завершальному етапі роботи семінару був проведений неформальний «круглий стіл», модератором якого виступив професор Б.В. Год. Були обговорені питання організації в школах наукової роботи з історії, тематики, виконання та оформлення учнівських робіт по лінії МАН, відбувся обмін думками щодо організації роботи курсів підвищення кваліфікації вчителів. Присутні подякували за надану можливість взяти участь у роботі науково-практичного семінару, за цікаві і змістовні педагогічні практики студентів у школах міста, висловили свої побажання щодо подальшої співпраці з викладачами кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії та студентами історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Таким чином, проведення Восьмого Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання» мало і не аби яке профорієнтаційне значення.

Т. В. Тронько

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПОЛІТРЕПРЕСОВАНИХ УКРАЇНЦІВ – ЖЕРТВ ТОТАЛІТАРИЗМУ (ДО 75-РІЧЧЯ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ НА ПОЛТАВЩИНІ)

21-22 травня 2013 року у Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному Зіньківського району Полтавської області відбулась Всеукраїнська керамологічна конференція «Репресоване гончарство: передумови й наслідки». Організаторами її проведення були директор Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, заступник Голови Наглядової ради Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, голова Правління Українського керамічного товариства, доктор історичних наук, професор Олесь Пошивайло; генеральний директор Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Людмила Дяченко; заступник з наукової роботи генерального директора Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних, керамолог Віктор Міщанин. До участі в конференції запрошувалися керамологи, історики, археологи, мистецтвознавці, етнологи, краєзнавці, музеологи, працівники архівів, наукові установи, навчальні й архівні заклади. Метою наукової керамологічної конференції було з'ясування передумов і наслідків репресивних дій більшовицької влади в галузі традиційного гончарства України.

Проблематика доповідей та повідомлень представлена наступними напрямками наукових досліджень: політична ситуація в державі як передумова масових репресій; репресивні заходи більшовицької влади; голодомор 1931-1932 років як одна з форм репресивних заходів; гончарі – жертви більшовицьких голодоморів; переслідування з боку фіскальних органів як форма економічних репресій; репресовані гончарі; репресовані народні майстри; репресовані керамологи; репресовані археологи; репресовані дослідники народного мистецтва; дослідники репресованого гончарства; архіви та їх роль у висвітленні правди про репресоване гончарство; документальні свідчення репресій; бібліографія репресованого гончарства; формування керамологічних колекцій за доби репресій; керамологічні студії на тлі політичних репресій; репресивні деформації в гончарстві й народному мистецтві.

Зазначимо, що головною метою політичних репресій в Україні було придушення руху за самоутвердження української нації і недопущення формування міцної опозиції тоталітарного режиму. Й. Сталін та його оточення вирішили усунути від активної діяльності представників української інтелігенції, обмежити вільний вияв ними своїх думок і поглядів, посилити страх перед можливими розправами. У 30-х роках ХХ століття тоталітарний режим перейшов до широкого та систематичного терору проти власного народу. Методом політичного терору Сталін намагався зміцнити та захистити свою владу від будь-яких «випадковостей» шляхом залякування, придушення опозиційних настроїв насильницькими засобами. Людей знищували за наказом з центру сотнями тисяч. Суспільство опускалось у прірву страху, відчаю, моральної деградації. Всюди проводилися масові мітинги, організатори яких вимагали від ораторів засудження викритих «ворогів народу», схвалення смертних вироків. Жертвами репресій стали партійні і державні діячі, вчені, маршали, наркоми, діячі літератури та

мистецтва, зокрема гончарі й керамологи, вчителі та викладачі вузів, лікарі, інженерно-технічні працівники, дореволюційна інтелігенція, робітники й селяни. Репресії сталінського режиму завдали шкоди усім галузям економіки, понівечили тоді життя мільйонів людей, членів родин «ворогів народу». Україна зазнала величезних демографічних втрат, адже знищений інтелектуальний потенціал інтелігенції, підірвано її генофонд.

Програмою Всеукраїнської керамологічної конференції «Репресоване гончарство: передумови й наслідки» передбачалось проведення виставок вибраних творів IV-ї національної виставки-конкурсу художньої кераміки «КерамПК у Опішному»; творів III-го ІНТЕРСимпозіуму кераміки в Опішному «2012:12x12»; експонатів «Гончарні етнобарви України»; творів ідеолога III-го Національного стилю в Україні, заслуженого майстра народної творчості України, художника-концептуаліста, кераміста Сергія Радька (Межиріччя, Черкащина); Міжнародного фото пленеру «Таїна правічного»; художніх творів родини Кричевських, переданих музею – заповіднику внаком академіка Василя Кричевського – Василем Лінде-Кричевським (Бунвіль, США); родинних документів і фотографій славетних українських родин Кричевських і Щербаківських; книжкових дарунків Об'єднання українців Нової Зеландії для Музею мистецької родини Кричевських; експозиції «Тоталітарні деформації в гончарстві окупаційної доби». Вище перелічені виставки розміщувалися у приміщенні Центру розвитку духовної культури Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Будинку Кричевського – Лебідца (приміщенні губернської гончарної майстерні).

Серед найголовніших заходів конференції виокремимо презентацію монографії «Репресивні заходи радянського тоталітарного режиму в галузі традиційного гончарства України (1930-ті – 1950-ті роки)» керамолога, заступника з наукової роботи генерального директора Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидата історичних наук Віктора Міщанина й Десятого ювілейного випуску Національного керамологічного щорічника «Бібліографія українського гончарства».

Робочі засідання Всеукраїнської керамологічної конференції «Репресоване гончарство: передумови й наслідки» проходили в два дні 21-22 травня 2013 року. На початку яких озвучено привітання від співorganizatorів конференції й офіційних посадовців України: Леоніда Новохатька – міністра культури України, члена-кореспондента Національної академії мистецтв України, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України (м. Київ); Миколи Жулинського – академіка – секретаря Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України, директора Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України, академіка НАН України, доктора філологічних наук, професора, заслуженого діяча мистецтв України (м. Київ); Степана Павлюка – директора Інституту народознавства НАН України, заступника академіка-секретаря Відділення літератури, мови й мистецтвознавства НАНУ, академіка НАН України, доктора історичних наук, професора (м. Львів); Юрія Шаповала – історика, завідувача Відділу етнополітології, керівника Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАН України, академіка Академії політичних наук, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України (м. Київ); Василя

Марочка – історика, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України, голови Асоціації дослідників голодоморів в Україні, доктора історичних наук, заслуженого діяча науки і техніки України (м. Київ); Дмитра Горбачова – мистецтвознавця, професора кафедри суспільних наук Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені Карпенка-Карого (м. Київ); Петра Кравченка – декана історичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка, доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України (м. Полтава); Олексія Нестулі – історика, ректора Полтавського університету економіки й торгівлі, доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти (м. Полтава).

На пленарному засіданні наукового зібрання виступили з ґрунтовними, цікавими доповідями українські дослідники Сергій Сегада – антрополог, етнолог, провідний науковий співробітник Інституту народознавства НАН України, керівник напрямку «Етнологія Сходу» кафедри етнології та культурної антропології Щецінського університету (Щецін, Польща), доктор історичних наук, професор (м. Київ) на тему: «Історичне підґрунтя політичних репресій в Україні: Сибірська епопея Гетьмана Дем'яна Многогрішного (Ігнатовича); Сергій Білокінь – історик, керівник Центру культурологічних студій Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (м. Київ) на тему: «Невідомі матеріали про Євгенію Спаську»; Микола Мушинка – народознавець, голова Асоціації українців Словаччини, голова Наукового товариства імені Тараса Шевченка в Словаччині, іноземний член НАН України, доктор філологічних наук, професор (Пряшів, Словаччина) на тему: «Степан Ключурак – репресований президент Гуцульської республіки та міністр Карпатської України». До гончарської книгозбірні він передав раритетні наукові видання НТШ в Словаччині, що збагатили фонди Керамологічної бібліотеки України Інституту керамології.

Географія учасників наукового форуму є широкою: Опішне, Зіньків (Полтавщина), Полтава, Київ, Львів, Одеса, Пряшів (Словаччина). У роботі Всеукраїнської керамологічної конференції «Репресоване гончарство: передумови й наслідки» взяли участь понад 40 учасників із доповідями: Віктор Міщанин «Проукраїнська «група Рудинського» в Центральному пролетарському музеї Полтавщини: інспірації керамолога Якова Риженка в мотивації звільнення її членів (за матеріалами архівно-кримінальної справи); Віктор Ревегук – «Михайло Гаврилко – патріот-державник, скульптор, повстанець»; Надія Кочерга «Олелько Островський: трагедія українського мистця (1887-1919)»; Оксана Каражей «Кераміка музею «Степова Україна»: історичні набутки і втрати»; Леся Літвішко «Репресоване гончарство Зінькова»; Лариса Шаповал «Етнографічна експедиція на Полтавщину під керівництвом Василя Кричевського (1938-1939 років); Олена Клименко «Опішнянські гончарі – жертви голодомору 1932-1933 років»; Віктор Фурман «Репресивні деформації в гончарстві й народному мистецтві»; Констянтин Рахно «Глинище в бувальщинах Звенигородщини: зі сторінок репресованої книги»; Оксана Коваленко – Пилип Васильович Клименко – дослідник цехового ремісництва України ХУІІ-ХУІІІ століть»; Жанна Чечель «Пателеймон Мусієнко як втілення радянзації українського мистецтвознавства»; Галина Істоміна « Репресоване гончарство Межигірців»; Анатолій Гейко, Роман

Рейда, Олександр Ткаченко «Володимир Грінченко: Полтавський період археологічної діяльності»; Оксана Ликова «Репресії в галузі української культури 1930-х років: керамолог і музеолог Никанор Онацький»; Людмила Овчаренко «Репресоване гончарне шкільництво України: Володимир Гагенмейстер, Отто Адамович, Павло Дубинський»; Григорій Гринь «Художні ради як органи ідеологічної цензури й денационалізації в галузі народного мистецтва України»; Іван Новобранець «Утаємничені співбесіди як засіб залякування й тиску радянських органів держбезпеки на діячів української культури»; Анатолій і Олена Щербань «Два портрети Тараса Шевченка на кераміці – дві репресовані долі»; Максим Червінський «Гончарство Київського Полісся (на прикладі с. Луб'янка Поліського району)»; Світлана Пошивайло «Славетний технолог-кераміст Петро Кузьмович Ваулін: сторінки життєпису»; Валентина Кульбака «Негативний вплив більшовицької ідеології на народне гончарство України»; Тетяна Солов'ян «Кераміст Трохим Демченко: постать, деформована радянською системою»; Богдан Пошивайло «До питання впливу репресивних заходів комуністичної влади на традиційне цеглярство Полтавщини»; Оксана Яценко «Гончар-односібник на заводі радянському соціалізму»; Світлана Панасюк «Трагічна доля гончарської родини Євдокима Боцьви»; Вікторія Зубань «Знищення більшовицькою владою в 1920-х-1940-х роках кустарного гончарного виробництва в селі Міські Млини Опішнянського району Полтавської області»; Інна Прокопенко «Голодомор у гончарних осередках за спогадами професора Леоніда Смержа»; Марія Яценко «Репресований керівник гончарного підприємства: Іларіон Гладиревський»; Наталія Гринь «Сплюндровані долі ремісників «Під Советами» (на прикладі славетної Малобудищанської гончарної родини Пічок)»; Валентина Троцька «Керамолог, етнограф, археолог, письменник Віктор Петров: таємниці біографії вченого»; Ольга Карунна «Керамолог Євгенія Спаська – жертва політичних репресій тоталітарного режиму»; Галина Панасюк «Надія Геппенер-дослідниця Подільського гончарства»; Оксана Андрущенко «Публікації про репресоване гончарство у фондах гончарської книгозбірні України»; Вікторія Пошивайло «Творчість Василя Кричевського 1918-1941 років». Серед виголошених повідомлень на Всеукраїнській науковій конференції слід звернути увагу на ґрунтовну, цікаву й емоційну доповідь Наталії Визір «Репресоване гончарство: нереалізовані можливості мисткині Любові Острянин» побудовану на неопублікованих архівних документах, що висвітлювали трагедію місцевої гончарської родини Любові Острянин. Тематична презентація доповіді змістовно підсилила виклад озвученого тексту.

Нині селище Опішне Зіньківського району Полтавської області має близько 6 тисяч жителів. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року №878 включено до «Списку історичних населених місць України» як славетний центр культурної самобутності українців, загально визнана столиця українського гончарства. В XIX столітті Опішне стало найбільшим гончарним осередком України. У місцевому гончарстві на початку XX століття було зайнято більше тисячі осіб. Вироби гончарів продавалися не лише в українських губерніях, а й у країнах європейського та американського континентів. У 1894 році в Опішному було відкрито першу в Лівобережній Україні земську губернську навчально-показову гончарну майстерню. Саме тут функціонували найбільші в Україні гончарний завод «Художній керамік» (1929 рік), що знаходився в системі

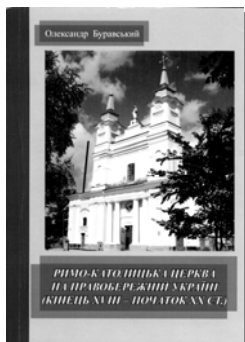
«Укрхудожпрому» та гончарний завод «Керамік», підпорядкований «Укоопспілці». Опішненська кераміка стала етнічним символом традиційної культури ХХ століття. З гончарством Опішного пов'язана творча доля знаменитих українських мистців: гончарів – Федора Чирвенка, Остапа Ночовника, Іларіона Гладиревського, Василя Поросного, Василя Кричевського, Сергія Васильківського, Миколи Самокиша, Опанаса Сластьона, Єлизавети Трипільської, Леоніда Позена; письменників – Андрія Заливчого, Якова Майстренка, Василя Вражливого-Штанька, Олександра Косенка; історика літератури Назара Фіялковського; археолога Івана Зарецького; етнографів Віктора Василенка, Михайла Русова, Федора Вовка, Якова Риженка, Константина Мощенка; керамолога й мистецтвознавця Юрія Лашука; публіциста й політика української діаспори Івана Майстренка. Олесь Пошивайло підводячи підсумки Всеукраїнської керамологічної конференції наголошував, що: «У найтрагічніші і найзастійніші часи вогнецвітне мистецтво опішненських гончарів утверджувало непоборність народного духу. Нерукотворний духовний храм протистояв імперським намаганням зруйнувати генотип національної свідомості... Та обставина, що Опішне й сьогодні лишається одним із найбільших осередків гончарства в Україні, виявляє його месіанську роль для українського суспільства. Саме тому усвідомлення сакрального покликання Опішного і дбайливе плекання головного дійства в цьому священному куточку України – гончарства – поступово стають наріжним каменем культурної політики сучасної України».

Нащадки мистецьких гончарних родин, молодь, сучасники в роки національно-культурного відродження у 1990 роках – на початку ХХІ століть назавжди пам'ятають жакіття, що перенесли їх родичі в роки політичних репресій сталінським тоталітарним режимом, тому розкривають злочини комуністичного режиму та «білі плями» історії українського народу і започатковують наукове видання «Репресоване гончарство», що презентує резолюцію Всеукраїнської керамологічної конференції «Репресоване гончарство: передумови й наслідки» та Десятий ювілейний випуск керамологічного щорічника «Бібліографія українського гончарства». Це потребує клопіткої, сподвижницької роботи авторитетних й молодих дослідників традиційного гончарства на теренах України.

Л. І. Шаповал

Критика та бібліографія

Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія / О. А. Буравський. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 452 с.

Суспільні зміни в Україні, спричинені здобуттям державної незалежності, відмовою від тоталітарної ідеї політичного устрою та заміною на ідеологічно протилежний, зумовили якісно нову ситуацію духовному житті народу. Принципово нова атмосфера, що склалася за останні десятиріччя на плюралістичній релігійній основі, викликана динамічним розвитком культурно-релігійних процесів, сприяла підвищенню інтересу широких кіл науковців і громадськості до суспільної та культурної ролі церковних громад, взаємозв'язку національного й релігійного чинників життя соціуму.

Оскільки українська історична наука довгий час розвивалася у несприятливих умовах, а церковна історіографія, як православна, так і католицька й греко-католицька, були заручниками апологій та полеміки, сьогодення необхідність висвітлення церковно-історичної проблематики викликана потребою критичного переосмислення дотеперішніх стереотипів радянської пропаганди та конфесійно-забарвлених уявлень і тверджень.

З огляду на сказане, тема монографії та предмет дослідження Олександра Антоновича Буравського – релігійна, економічна, політична та суспільно-культурна діяльність римо-католицького духовенства Правобережної України кінця XVIII – початку XX століття є актуальною. Вчасність підготовки монографії зумовлена також відсутністю комплексних узагальнюючих праць з цієї проблематики.

Хотілося б відзначити загалом удачу структуру монографії, що сприяло розв'язанню поставлених завдань. У вступі до роботи містяться всі необхідні компоненти, які належно розкриті. Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в українській історіографії комплексно досліджена життєдіяльність римо-католицької конфесії на Правобережній Україні кінця XVIII – початку XX століття.

Рецензована праця відзначається чіткістю побудови, науково переконливою постановкою проблеми, ґрунтовним розкриттям теми. У першому розділі аналізується стан наукового розроблення теми, а також здійснено огляд

джерельної бази дослідження. Окремо слід зазначити наявність потужного джерельного підґрунтя наукової розвідки. Кількасот документів, зібраних у фондах вітчизняних та зарубіжних архівів, лягли в основу дослідження, що дало науковцю змогу максимально обмежити суб'єктивний чинник оціночних суджень.

У другому розділі розглядається міжконфесійна обстановка на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття, аналізуються зміни у міжконфесійній карті регіону в другій половині XIX – на початку XX століття.

У третьому розділі «Римо-католицька церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.)» автор висвітлює особливості ведення господарської діяльності Римо-католицької церкви. О. Буравський справедливо акцентує увагу на тому, що в 1850-1866 роках спостерігалось кардинальне втручання самодержавства в економічно-господарський стан Римо-католицької церкви, що спричинило обмеження її господарської діяльності.

У четвертому розділі аналізується громадсько-політична позиція римо-католицького духовенства у визначений автором відрізок часу. Науковець аргументовано виокремлює два періоди: перший – кінець XVIII – перша половина XIX століття (ключовими подіями його стали повстання 1830-1831 років та ліквідація Уніатської церкви в 1839 році) і другий – друга половина XIX – початок XX століття (віховою подією було польське повстання 1863-1864 років). На думку О. Буравського, на початку XX століття «царизм і Римо-католицька церква залишалися непримиренними ворогами. Однак, незважаючи на всі обмеження, римо-католицьке духовенство відстоювало провідні позиції на Правобережжі, виступало вирішальним чинником протистояння асиміляційним процесам» (С. 303).

Такий важливий аспект життя Римо-католицької церкви, як благодійницька та культурна діяльність, висвітлюється автором у п'ятому розділі монографії. На підставі значного масиву архівних джерел ним аналізується діяльність римо-католицьких орденів (езуїтів, домініканців, кармелітів, бернардинів, піарів та інших) у напрямі сприяння розвитку освітньої сфери на Правобережній Україні. Значна увага приділена також висвітленню культурно-громадської роботи парафіяльних римо-католицьких священиків.

Висновки, зроблені у монографії, виважені та аргументовані, результати дослідження належно апробовані, а його зміст й основні положення викладенні також у багатьох статтях. Загалом вивчення та критичний аналіз чималої джерельної бази, історіографічного доробку, залучення конкретного фактологічного матеріалу дозволили Олександрові Буравському виробити власне бачення досліджуваної проблеми, свідомо підійти до вибору науково-дослідницького інструментарію, принципів і методів пошукової роботи, сформулювати низку аргументованих висновків та узагальнень і відтворити весь спектр діяльності Римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX століття на засадах історизму, об'єктивності й наукової добросовісності. Пропонована робота є завершеним науковим дослідженням актуальної наукової проблеми, в якій здійснено її комплексний, системний конкретно-історичний аналіз.

Г. М. Стародубець

Год Б. В., Год Н. В. «Еразм Роттердамський – «наставник Європи»: історичні та педагогічні нариси» / Б. В. Год, Н. В. Год. – Полтава: ПП Шевченко Р.В., 2012. – 206 с.

У сучасних умовах соціально-економічної та духовно-моральної кризи суспільства, що супроводжується формуванням негативних тенденцій у культурі та моральній свідомості, нігілізмом і цинізмом, посилюється інтерес учених до переломних етапів історичного розвитку людства, коли відбувалися зіткнення традицій і новацій, злети та занепад різноманітних ідей і цінностей, пошук філософами та педагогами ефективних шляхів вирішення гуманітарних проблем. До таких учених відносимо видатного представника епохи європейського Відродження Еразма Роттердамського. На зламі Середньовіччя й Нового часу він рішуче критикував європейське суспільство за духовний занепад і моральне зубожіння, упродовж багатьох століть був і залишається «наставником Європи», мудрими порадами якого послуговується людство в критичних ситуаціях розвитку. З огляду на вищесказане, звернення до теоретичних ідей і практичного досвіду гуманіста є цілком виправданим і доцільним, що й визначає актуальність рецензованої монографії.

Монографія Б. В. Года та Н. В. Год складається з 15 розділів, які автори слушно назвали «нарисами», бо дана епічна форма має оповідний науково-публіцистичний характер, розкриває важливі явища в новому ракурсі, а головне – дає змогу запросити до діалогу читача та спільно з ним висувати й вирішувати злородні проблеми сьогодення, надзвичайно багатого на конфлікти та різноманітні драми. Із метою залучення до співпраці небайдужих читачів у кінці кожного нарису міститься відповідний список літератури, який допомагає поглибити й розширити їхні уявлення з певного питання. Так, джерельну базу рецензованої монографії складають наукові праці зарубіжних і вітчизняних дослідників творчості Еразма Роттердамського, його педагогічні трактати, філософські й літературні твори («Зброя християнського воїна», «Діатриба, або Міркування про свободу волі», «Похвала Глупоті», «Про виховання дітей», «Скарга миру», «Виховання християнського государя» тощо), листи до М. Лютера, Т. Мора та інших сучасників, однодумців або опонентів гуманіста, а також маловідомі у вітчизняній науці праці (варіант трактату “Decivilitate...” в редакції Рейнгарда Гадамарського, англійський варіант “Calloqui”, збірник прислів'їв “Адагії”, окремі проповіді), які дозволяють й надалі розширювати кордони популяризації гуманістичних ідей і творчості мислителя.

Зміст монографії можна умовно розділити на два аспекти: 1) соціально-історичні та філософсько-антропологічні основи гуманістичного світогляду Еразма Роттердамського, вплив його ідей на оновлення суспільства, держави й католицької церкви XVI століття; 2) реконструкція провідних педагогічних ідей гуманіста, специфіка й оригінальність його системи морально-духовного виховання особистості, що ґрунтується на теоретико-педагогічному аналізі авторами творчої спадщини гуманіста. Варто наголосити, що багатоаспектне осмислення світогляду, філософських, суспільно-політичних і педагогічних позицій ученого дослідники здійснюють у контексті широкого діапазону політичних, соціально-економічних, наукових, культурологічних, історико-педагогічних характеристик епохи Ренесансу, що пояснюється тим, що один із авторів монографії – Борис Васильович Год є визнаним в Україні спеціалістом із історії освіти XIV – XVII століть, ширше – історії Середньовіччя й Відродження.

На високому рівні узагальнення визначено в монографії закономірності еволюції етико-педагогічного ідеалу за часів Відродження, механізми секуляризації ренесансними гуманістами духовно-моральних ідеалів християнства, а також сутність і витоки гуманістичного світогляду Еразма Роттердамського, сформованого на перетині різноспрямованих духовних традицій (антична класика, флорентійський неоплатонізм, ідея «наслідування Христа» нідерландських містиків, патристика, передреформаційні настрої), які синтезувалися в його «філософії Христа» – гуманістично переосмисленому християнському вченні. На думку авторів, до своїх світоглядних переконань учений ішов протягом усього життя, в якому дослідники виокремили п'ять етапів, а саме: I – 1476 – 1493 pp.; II – 1494 – 1498 pp.; III – 1499 – 1500 pp.; IV – 1500 – 1520 pp.; V – середина 20-х років XVI ст. – 1536 p.

Застосовуючи історико-компаративістський метод аналізу соціально-політичних, філософсько-світоглядних і науково-педагогічних феноменів, автори книги винайшли цікаві перетини, паралелі, рефлекси минулого й сьогодення. Зокрема, в сучасних умовах вибуху на планеті локальних воєнних конфліктів надзвичайно актуальною є ретельно проаналізована вченими ідея «вічного миру», в алегоричній формі представлена Еразмом Роттердамським у його праці «Скарга миру». Виявляються причини, класифікація та заходи запобігання воєн, що сягають корінням у соціальні відносини й політику та ведуться, на думку мислителя, «дармоїдами, злодіями, убивцями, невігласами і покидьками суспільства» [с. 56]. Надзвичайно гостро постають у часи національного відродження України систематизовані авторами соціально-критичні думки гуманіста, який, розкриваючи теми соціальної поляризації, багатства й бідності, закликав владу вивчати реальний стан суспільства, підтримувати в ньому стабільність і злагоду, вести прийнятну податкову політику, долати соціальні протиріччя, виховувати в громадянах християнські чесноти – любов, добро, милосердя, взаємодопомогу, стриманість і помірність тощо.

Найбільший інтерес для науки, із нашого погляду, становить педагогічний аспект монографії, де розкривається доктрина морально-духовного виховання особистості в педагогічній системі гуманіста в період переходу західної цивілізації від Середньовіччя до Нового часу. У ході аналізу творчої спадщини та педагогічного досвіду філософа автори майстерно здійснюють реконструкцію теоретичних основ, мети, завдань, принципів і цінностей, їхнього внутрішнього

взаємозв'язку та взаємообумовленості, змісту, методів і засобів морального виховання людини. Наголошується, що ефективність морального виховання людини визначається духовно-особистісними якостями, професіоналізмом і загальною культурою вчителя; поєднанням зусиль родини, церкви та школи, де провідна роль належить передовсім гуманітарній освіті за програмою *studia humanitatis* (мова, історія, етика, релігія, опанування греко-римської та патристичної спадщини тощо). Система духовно-морального виховання молодого покоління Еразма Роттердамського гармонічно поєднує традиційне й нове, що має виняткове значення в сучасній науково-педагогічній ситуації, де традиційне заперечується як застаріле й неперспективне, підлягає нищівній критиці, а відтак «реформаторами» переривається багатющий науково-педагогічний і практичний досвід плекання людського в людині.

Фундаментальні дослідження професором Б.В. Годом окремих аспектів історії європейського Відродження (*Європейське Відродження: історія, політика, педагогічна думка (нарис)*). – Полтава: АСМІ, 2008. – 220 с.), генезису ідеї всебічного й гармонійного розвитку особистості в епоху європейського Відродження (*Виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття)*). – Полтава: АСМІ, 2004. – 464 с.) дозволяють констатувати, що власне остання є цільовим компонентом системи духовно-морального виховання гідного представника роду людського великого Роттердамця, а модернізація сучасного освітньо-виховного простору має враховувати завдання всебічного розвитку гармонійної особистості.

Дослідники переконливо довели, що теоретичну основу еразмової доктрини духовно-морального виховання складають положення про співвідношення знань і віри, знань і моральності, навчання і виховання, освіти і релігії. Так, акцентуємо особливу увагу на останній діаді, мудре вирішення якої філософом може стати гарантією проти духовно-морального руйнування людини в сучасному секуляризованому світі та накреслити перспективи подальшого розвитку і збереження суспільства. Релігія, на думку гуманіста, є «школою морального виховання». Вона акумулює багатовіковий соціальний досвід, визначає сенс і вищі пріоритети існування людей, духовні орієнтири морального вдосконалення кожної особистості від народження до зрілості, від пересічного громадянина до «християнського государя», послуговується опорою даного процесу та підвищує його ефективність.

На сторінках окремої рецензії немає можливості детально зупинитися на всіх педагогічно креативних ідеях мислителя, відкритих науковому та педагогічному загалу авторами монографії, тому ми позначимо їх у називному порядку: методичні підходи до навчання та виховання особистості (різноманітність методів і прийомів, їх відповідність віковим та індивідуальним особливостям дитини, узгодженість змісту й форми подання матеріалу, заперечення тілесних покарань, метод «м'якої руки», методика «раннього» виховання та ін.); відкриття «світу дитини» і дитинства; гуманізація взаємин «вихователь – вихованець»; вироблення адекватної ієрархії цінностей, де вивершується духовність; ідея «повернення дітей до сім'ї», в якій чітко розподіляються функціональні обов'язки й ролі, створюється належний морально-психологічний клімат, батьками усвідомлюється відповідальність за виховання нащадків – усе це набуває виняткової значущості в умовах поширення «ювенальної юстиції»; винахідливе порівняння «портретів»

Еразма Роттердамського та Томаса Мора й Вольтера; витончений теоретико-педагогічний, наративний і герменевтичний аналіз трактатів «Про пристойність дитячих звичаїв», «Виховання християнського государя» та багато інших актуальних для сьогодення ідей.

Гадаємо, що рецензована монографія Б.В. Года та Н.В. Год може зацікавити науковців (філософів, істориків, педагогів, спеціалістів-дослідників творчої спадщини Еразма Роттердамського), викладачів вищих навчальних закладів, інститутів післядипломної педагогічної освіти, фахівців у сфері неформальної освіти, учителів загальноосвітніх шкіл, вихователів, батьків, усіх небайдужих до проблем духовності й історії освіти.

Таким чином, монографія Б.В. Года та Н.В. Год «Еразм Роттердамський – «наставник Європи»: історичні та педагогічні нариси» презентує результати самостійних, теоретично й методично зрілих, завершених і надзвичайно актуальних докторського та кандидатського досліджень авторів, які ґрунтовно, переконливо розкрили дух епохи, світогляд, філософські, соціально-політичні та педагогічні погляди великого Роттердамця, спільно з яким шукали оптимальні шляхи втілення гуманістичних ідей у соціокультурний простір сьогодення.

В. В. Ставнюк, О. О. Лобач

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

- Бабенко Людмила Леонідівна** – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (далі ПНПУ)
- Безтосний Микола Трохимович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, психології та педагогіки Полтавської державної аграрної академії (далі ПДАА)
- Год Наталія Володимирівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Єрмак Олександр Петрович** – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України ПНПУ
- Кравченко Петро Анатолійович** – доктор філософських наук, професор, декан історичного факультету ПНПУ
- Краснікова Оксана Миколаївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів і кредиту ПДАА
- Кривенко Юрій Олександрович** – аспірант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (далі ПХДПУ)
- Кручиненко Вячеслав Вікторович** – аспірант ПНПУ
- Лазуренко Валентин Миколайович** – доктор історичних наук, професор кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету (далі ЧДТУ)
- Лазуренко Юрій Миколайович** – аспірант кафедри історії України ЧДТУ
- Лобач Олена Олександрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри музики ПНПУ
- Мельник Анатолій Іванович** – доктор філософських наук, професор, голова Чернігівської обласної ради
- Молоткіна Валентина Костянтинівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ПХДПУ
- Потапов Ярослав Олександрович** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії і культури України ПХДПУ
- Ревежук Віктор Якович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ
- Ставнюк Віктор Володимирович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Стародубець Галина Миколаївна** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка
- Стаценко Дмитро Володимирович** – аспірант ПНПУ
- Шпак Віктор Іванович** – кандидат історичних наук, доктор філософії в галузі економіки, професор кафедри журналістики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- Якименко Микола Андрійович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства ПДАА

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять»

Програмні цілі (основні принципи) або тематична спрямованість: дослідження актуальних проблем історії України та зарубіжних країн, історії, культури, традицій і постатей Полтавщини.

Редакція збірника «Історична пам'ять» приймає матеріали у такому обсязі: статті і студії – до 24 сторінок, повідомлення – до 16 сторінок, до рубрик «Освіта і виховання на Полтавщині», «Слово молодого автора», «3 історії Полтавського педагогічного університету», «Краєзнавство в школі» тощо – до 12 сторінок, матеріали рубрик «Наш календар», «Нові праці з історії краю» – 3-5 сторінок, «Хроніка» – 1-2 сторінки.

Умовою публікації у збірнику є якість матеріалу, його актуальність, доступність для читача, оформлення бібліографії згідно діючих державних стандартів.

Обов'язкові вимоги:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог ВАК України від 2008 та 2009 років, розміщених у Бюлетені ВАК України (2008. – №6; 2009. – №5.).

2. Матеріали подаються на диску CD-R/RW у вигляді документа Word у форматі rtf з 1 роздрукованим ідентичним примірником на папері формату А4 (кегль – 14, інтервал – 1,5, поля – 2,0x2,0x2,5x1,5, шрифт – Times New Roman, без автоматичних переносів).

3. Рукопис матеріалу повинен розміщуватися у такому порядку:

а) ініціали та прізвище автора (авторів) – зверху в правому куті «жирним» курсивом;
б) назва роботи (великими «жирними» літерами) – від центру;
в) анотації українською, російською та англійською мовами (кожна до 250 знаків) (автор, назва статті, резюме, ключові слова);

г) основний текст статті;

д) список використаної літератури (порядок за абеткою);

е) таблиці та малюнки, підписи до малюнків;

ж) довідка про автора (авторів).

4. Посилання подаються цифрами у квадратних дужках під номером із зазначенням сторінки або аркуша [1, с. 17]. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі згідно діючих державних стандартів. Рекомендується дотримуватися таких зразків:

Для книг:

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 502 с., іл.

Для статті у збірнику:

В'ялик М. Г. Хто був одним із перших творців ракетної зброї? / М. Г. В'ялик // Наш рідний край: Сторінки про піонерів ракетобудування, авіації та космонавтики і їх зв'язки з Полтавщиною [збірка]. – Полтава: Б. в., 1991. – С. 3 – 11.

Для журнальної статті:

Кресін О. В. Національна концепція Миколи Хвильового / О. В. Кресін // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 58 – 63.

Для газетної статті:

Жовкопляс О. Майбутнє України твориться сьогодні / О. Жовкопляс // Освіта. – 1998. – №11. – 18 березня. – С. 5.

Для посилань на архівне джерело:

Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 58.

5. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються, не реєструються і не повертаються авторам.

6. Рукописи редакцією не рецензуються.

7. Редакція листується з читачами на сторінках збірника.

8. Матеріали публікуються за кошти автора. 1 сторінка друкованого тексту (відповідно до вище встановлених вимог) = 20 грн. + 30 грн. за 1 примірник збірника.

Наукове видання

Історична пам'ять

Науковий збірник

Випуск 29

Технічний редактор	<i>Болюх О. М.</i>
Коректор	<i>Лахно О. П.</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Лахно О. П., Нарижна О. М.</i>

*Комп'ютерний набір, верстку та макетування виконано
в «Творчій майстерні історичного факультету» Полтавського
національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

✉ **Наша адреса:** кім. 19, вул. Остроградського, 2, Полтава, 36003
☎ **Тел.:** (05322) 7-27-25, 📧 **e-mail:** historic@ukr.net

Підписано до друку 12.06.2013 р.
Гарнітура Таймс. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 11,77. Зам. 25
Наклад 300 прим.

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.